

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**SULTAN MELİKŞÂH'IN FETİH SİYASETİ VE TÜRK CİHAN
HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ**

Arslan DURDU

1230204143

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAKIR

ISPARTA - 2016

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Arslan Durdu	
Anabilim Dalı	Ortaçağ Tarihi	
Tez Başlığı	Melikşâh'ın Fetih Politikası ve Fetihlerindeki Türk Cihan Hakimiyeti Düşüncesi	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hakimiyeti Telakkisi	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 02/06/2016 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p style="text-align: center;">☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir.</p> <p>☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır.</p> <p>☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Yrd. Doç. Dr. Abdullah Bakır	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Erkan Göksu	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrenci, yeni tez konusu belirler.

YEMİN METNİ

T.C

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Sultan Melikşâh’ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Arslan Durdu

02/06/2018

ÖZET

Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi

Arslan DURDU

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 131 sayfa,
Aralık 2015.

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAKIR

Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, “Türk Fütuhât” felsefesinin ana kaynağı ve dayanak noktası olarak, tarihimiz boyunca gerçekleştirilmeye çalışılan bir gayedir. 1040 yılında Dandanakan zaferi sonrasında Horâsân’da kendi devletlerini kuran Selçuklu beyleri, zaferin hemen ardından topladıkları Merv kurultayında, fethedilecek yerleri tespit edip, devleti “cihanşümül” bir Türk devleti haline getirmek için harekete geçmişlerdir. Fethedilecek yeni yerlerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi, cihân hâkimiyeti telakkisinin uygulama aşamasıydı. Kısaca “cihana hâkim olma ideali” olarak tanımladığımız Türk cihan hâkimiyeti telakkisi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti’nin de temel idealiydi. Selçuklu sultanları bu ideali gerçekleştirmek ve hâkim oldukları sınırları genişletmek için sürekli fetih hareketlerinde bulunmuşlardır. Tarihimizin birçok devrinde sayılı Türk hakanları, başbuğları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan ve Türklerde en eski devirlerden beri genel bir fikir halinde var olan bu düşünce, Büyük Selçuklu Sultan’ı Melikşâh’a atalarından kalan bir mirastır. Melikşâh, cihan hâkimiyeti telakkisi doğrultusunda yaptığı fetihlerle devletin sınırlarını Seyhun nehrinden Akdeniz kıyılarına kadar genişletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Melikşâh, Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, Fetih Politikası, Selçuklular

ABSTRACT

The Malikshah's Conquest Policy and Turkish World Domination Idea

Arslan DURDU

Suleyman Demirel University, Department of History, Master Thesis, 131 pages,
December 2015.

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Abdullah BAKIR

The idea of the Turk World domination, "Turk Conquests" philosophy as the main source and mainstay throughout our history, it is a goal to be realized. The Seljuq Chieftains, who had found their own State at Khorasan after the victory of Dandanaqan in the year 1040, at the Marw Congress gathered immediately after the of Victory, the identified places to conquer, the state take action "world-wide" to become a Turkish State. Will be sent to various parts of the new places to conquer, the determination previously of the member dynasties, world domination idea was application stage. In short, "The idea of world domination" dominated by the Turkish world which we define as idea as in other Turkish States might also be based on the ideal of the Great Seljuq state. Seljuk Sultans of this ideal to extend their boundaries and perform continuous conquest transactions. Many of our history during the period of Turkish Commander, Sultans and Khan are perform studied and Turks in General since the oldest cycle of an idea there is that thought, Great Seljuk Sultan Melikshah is an ancestral heritage to remain. Malikshah world domination having commenced to move with the politics of the conquest and State limits apply to syr darya border the river extends from the shores of the Mediterranean Sea.

Keywords: Malikshah, The idea of the Turkish World Domination, Conquest Policy, Seljuks

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

A. HÂKİMİYET KAVRAMININ ANLAMI VE ŞEKİLLERİ	6
1. İlk Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı	8
a. Kut	8
b. Ülüş	11
c. Küç (Güç).....	12
d. Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

MELİKŞÂH'IN ÇOCUKLUĞU VE MELİKLİK YILLARI

A. MELİKŞÂH'IN ÇOCUKLUĞU, MELİKLİK YILLARI VE VELİAHT İLAN EDİLİŞİ.....	18
1. Çocukluğu, Eğitimi ve Meliklik Yıllarında Katıldığı Muharebeler.....	18
2. Melikşâh'ın Veliht İlan Edilmesi	20

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞÂH'IN TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ DOĞRULTUSUNDA İDARESİ ALTINDAKİ TOPRAKLARDA DÜZENİN SAĞLANMASI

1. KARAHANLI VE GAZNELİLER İLE MÜCADELE	27
a. Karahanlılar'ın Batı Kolu Hükümdarı Şemsü'l-mülk II. Nasr'ın Selçuklu Sınırlarına Saldırıları	27
b. Gazneli Devleti'nin Saldırıları	28
B. KAVURD BEY'İN İSYANI	28
1. Kirmân Üzerine Sefer	36
C. MELİKŞÂH'IN SALTANATININ HALİFE TARAFINDAN ONAYLANMASI	38

D. MELİKŞÂH'IN DOĞU SİYASETİ, KARAHANLI VE GAZNELİLER ÜZERİNE SEFERLERİ.....	39
1. Karahanlılar Üzerine Sefer.....	39
2. Gazneliler Üzerine Sefer.....	41

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞÂH'IN FETİH SİYASETİ VE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ

A. MELİKŞÂH'IN SURİYE BÖLGESİNDEKİ FETİHLERİ	43
1. Orta Doğunun Siyasî Durumu.....	43
2. Atsız'ın Melikşâh Tarafından Suriye'nin Fethiyle Görevlendirilmesi ve Bölgedeki İlk Faaliyetleri	44
a. Atsız ve Şöklü Arasındaki Hâkimiyet Mücadelesi.....	45
b. Atsız'ın Şam Şehrini Fethetmesi ve Fâtımî Hâkimiyetine Son Vermesi.....	48
c. Atsız'ın Mısır Seferi.....	49
d. Atsız'ın Suriye'ye Dönüşü ve Kaybolan Hâkimiyetini Tekrar Kurması.....	52
e. Melik Tâcü'd-Devle Tutuş'un Suriye'ye Gelişi ve Atsız'ın Ölümü.....	54
B. DOĞU ARABİSTAN'IN FETHİ	55
1. Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri Üzerine Sefer.....	55
C. SULTAN MELİKŞÂH'IN GÜNEY-DOĞU ANADOLU SİYASETİ VE DİYAR-I BEKR BÖLGESİNİN FETHİ	59
1. Musul, Harran ve Haleb Olayları.....	59
2. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi.....	60
3. Meyyâfârikîn'in Zaptı	65
4. Musul'un Zaptı.....	68
D. SULTAN MELİKŞÂH DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN İSYANLAR.....	69
1. Tekiş'in İlk İsyanı	69
2. Tekiş'in İkinci İsyanı	70
E. BATI YÖNÜNDE YAPILAN FETİHLER.....	72
1. Ursel Meselesi.....	72
2. Süleymânşâh'ın Anadolu'daki Fetihleri	77
3. Sultan Melikşâh'ın Suriye Seferi	81
4. Ebû'l-Kasım, Ebû'l-Gazi Döneminde Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu Devleti Mücadeleleri.....	83
F. SULTAN MELİKŞÂH'IN KAFKASYA 'DAKİ FETİHLERİ	84
1. Kafkasya Seferleri.....	84
2. Sultan Melikşâh'ın I. Mâverâü'n-nehr Seferi	87
3. Sultan Melikşâh'ın II. Mâverâü'n-nehr Seferi ve Çiğillerin İsyanı	90
G. MELİKŞÂH'IN BAĞDAD'I ZİYARETİ, HİCAZ MESELELERİ VE YEMEN'İN FETHİ	93
H. SULTAN MELİKŞÂH'IN TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ.....	94

BEŞİNCİ BÖLÜM
BÂTİNİLİLERLE MÜCADELE, NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN KATLİ VE
MELİKŞÂH'IN VEFATI

A. BÂTİNİLİK VE HASAN SABBÂH	101
B. SULTAN MELİKŞÂH İLE NİZÂMÜ'L-MÜLK ARASINDAKİ GERGINLİK .	104
1. Nizâmü'l-mülk'ün Öldürülmesi	108
2. Sultan Melikşâh'ın Ölümü ve Şahsiyeti	109
SONUÇ	111
KAYNAKÇA	113
EKLER	126
ÖZGEÇMİŞ	134

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

AÜSBFD: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi

AÜTAED: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

b.: Bin

Bkz.: Bakınız

c.: Cilt

çev. : Çeviren

D.: Doğu

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

EKEV: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı

Ed.: Editör

H.: Hicri

Haz.: Hazırlayan

HÜTAE: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

İÜEFY: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

K.B: Kutadgu Bilig

M.: Miladi

MEB: Milli Eğitim Basımevi

MS: Manuscript

Neşr: Neşreden

s. : Sayfa

S.: Sayı

ss.: Sayfalar Arası

SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi

SÜTAD: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TAD: Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDK: Türk Dil Kurumu

TİD: Tarih İncelemeleri Dergisi

TED: Tarih Enstitüsü Dergisi

Terc: Tercüme eden

TM: Türkiyat Mecmuası

TTK: Türk Tarih Kurumu

ö.: Ölümü

vr.: Varak

Yay. : Yayınlayan

yy.: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Türkler, tarihte savaşçı ve fatih millet olarak tanınır. Türk devlet ve hâkimiyet anlayışının temelinde, cihanşümul yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin gereği olarak Türk hükümdarları, “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” dünyayı Türk himayesi altına almak isterler. Bu doğrultuda, dünyayı yönetme ülküsüne meşruluk kazandırmak için görevin kendilerine Tanrı tarafından başılandığına inanırlar.

Türk hükümdarlarının fetihleri ve icraatları, adaleti, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün insanlara aynı şefkatle davranması, Türk siyasî düşüncesi kabul edilen “devlet halk içindir” prensibine dayanır ve “hizmet etmekle kul, bey olur” düşüncesiyle sembolleşen Türk hükümdarları, vazifelerini yerine getirmediğinde Tanrının kendisinden hesap soracağı sorumluluğu bilinciyle hareket ederler.

Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin biri teorik, diğeri uygulama olmak üzere iki cephesi vardır. Teorik cephesini, o zamanki bilinen dünyaya göre veya dünyanın Türklerce bilinen şekline ve durumuna göre Asya Hun, Avrupa Hun ve Göktürk vesikaları ışığında değerlendirilmiştir. Bu da Dört Köşe veya Tört Bulung üzerinde Türklerin kutsal hükümranlığının tâbii sayılmasından ibaretti. Uygulama cephesi ise kaynaklarda geçen ifadesi ile “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk idaresi altında birleştirme imkânlarının aranması ve zorlanmasıdır.

Dünyaya hâkim olma ideali olarak tanımladığımız Türk cihan hâkimiyeti telakkisi diğerk Türk devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti’nin de temel idealiydi. Selçuklu sultanları bu ideali gerçekleştirmek için hâkim oldukları sınırları sürekli olarak genişletmişlerdir. Kuruluşundan itibaren yönünü batıya dönen Selçuklular, burada sistemli bir fetih politikası takip ederek üzerinde yaşadığımız Anadolu’yu vatan haline getirmişlerdir. Tarihimizin birçok döneminde sayılı Türk hükümdarları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılması ve Türklerde binlerce yıldan beri genel bir fikir halinde var olduğu anlaşılan bu telakkiyi, Büyük Selçuklu Sultan’ı Melikşâh’ın saltanat yılları içerisinde ne ölçüde gerçekleştirmeye çalıştığını ana kaynaklara yansıyan şekliyle tespit etmeye çalıştık. Ayrıca, Sultan Melikşâh’ın, cihan hâkimiyeti telakkisiyle hareket ettiğini gösteren ve şu ana kadar üzerinde hiç

durulmamış olan, Melikşâh'ın kendi yazdığı şiiri ve Diyarbakır'ı fethettiğinde yaptırdığı Selçuklu Burcu ile Melikşâh (Nur) Burcu'nun kitabelerinde kendisini cihan hâkimi olarak vafeden ifadelerine yer verdik. Sultan Melikşâh, bazen ordusunun bazen ise cihân hâkimiyeti anlayışının bir uygulaması olan fethedilecek yeni ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin, Türkmen beylerinin, komutanların önceden belirlenmesi prensibine göre fetih hareketlerinde bulunmuştur. Gönderdiği hanedan üyeleri, Türkmen Beyleri ve komutanlar, sultan adına fetih hareketlerini yürütüyor, feth ettikleri bölgelerde cihan hâkimiyeti telakkisinin ilkelerine göre hareket ediyorlardı.

Selçukluların kuruluşundan itibaren Türk cihan hâkimiyeti telakkisine bağlı kaldıklarını gösteren bazı önemli aşamaları tespit etmek mümkündür. Dandanakan savaşından sonra toplanan Merv kurultayında fethedilecek ülkelerin ve buralara gönderilecek hanedan üyelerinin belirlenmesi, Malazgirt zaferinden sonra Alparslan'ın Türkmen beylerini Anadolu'nun fethiyle görevlendirmesi, Selçuklular adına cihan hâkimiyeti telakkisinin ilk göstergeleridir. Cihan hâkimiyeti telakkisinin zirve yaptığı dönem ise Melikşâh'ın saltanat yıllarıdır. Öyle ki, Melikşâh devletin kontrolünü eline aldığı anda fethedilecek ülkelerin ve buralara gönderilecek hanedan üyelerinin belirlenmesi, yine ölmeden Bağdad'da toplanan harp meclisinde yeni fethedilecek ülkeleri önceden tespit edip çeşitli Türkmen Beylerini, hanedan üyelerini ve komutanları oraların fethiyle görevlendirmesi önemli ve dikkat çekici bir gelişmedir. Nitekim cihan hâkimiyeti telakkisi doğrultusunda yapılan başarılı fetihler, sosyal, siyasî, ekonomik ve dinî politikalar cihan hâkimiyeti telakkisini Melikşâh devrinde zirveye ulaştırmıştır.

“Sultan Melikşâh'ın Fetih Politikası ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi” konulu çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Türk devletlerinde hâkimiyet anlayışı, hâkimiyet kavramının anlamı ve şekilleri, ilk Türk devletlerindeki hâkimiyet anlayışından itibaren ele alındıktan sonra, Türk cihan hâkimiyeti telakkisi konusu işlenmiştir. İkinci bölümde, Melikşâh'ın çocukluğu ve meliklik yılları hakkında bilgiler verildikten sonra veliaht ilan edilmesi konusu üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde, Selçuklu sınırlarına saldırılar, iç karışıklar ve Melikşâh'ın doğu siyaseti başlığı altında, Karahanlıların ve Gazneliler'in Selçuklu sınırlarına saldırıları, Kavurd

Bey'in isyanı, Melikşâh'ın sultanlığının halife tarafından onaylanması, Melikşâh'ın Karahanlı ve Gazneli devletleri üzerine seferleri ele alınmıştır. Melikşâh'ın fetih siyaseti ve Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin ele alındığı dördüncü bölümde, Suriye bölgesindeki fetih hareketleri, Atsız'ın Melikşâh tarafından Suriye'nin fethiyle görevlendirilmesi, Doğu Arabistan'ın fethi, Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri üzerlerine düzenlenen seferlerin amaçları, sonuçları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, Güneydoğu Anadolu siyaseti ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi, Batı yönünde yapılan fetihler, Kafkasya'daki fetih hareketleri, Mâverâü'n-nehr seferleri, Hicaz meseleleri, Yemen'in fethi ve Melikşâh'ın Bağdad'ı ziyareti konuları işlenmiştir. Beşinci bölümde Bâtınîlerle mücadele, Melikşâh ve Nizâmü'l-mülk arasındaki gerginlik ve en son olarak da Nizâmü'l-mülk ile Sultan Melikşâh'ın ölümü konuları ele alınmıştır.

Çalışmanın hazırlanması sırasında, bütün kitaplarını kullanımına açıp çalışmalarımı yakından ilgilene tez çalışması boyunca engin hoşgörüsü, tecrübesi, bilgi birikimi, titizliği ve tükenmez enerjisiyle rehberlik eden danışmanım, muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. Abdullah Bakır'a şükran borçluyum.

Arslan Durdu

Isparta – 2016

GİRİŞ

Tarihin tanıdığı en eski ve en köklü milletlerden biri olan Türkler, farklı zamanlarda, farklı adlar altında, farklı coğrafyalarda yaşamışlardır. Türkler'in kendilerine özgü idare ve hükmetme gelenekleri vardır. Türk yönetim anlayışında siyasî otorite veya hâkimiyet kavramı “kut” sözcüğü ile ifade edilmekteydi. Eski Türklerde hâkimiyetin kaynağı Tanrı idi. Hükümdar yönetme yetkisini Tanrı'dan alıyordu. Bir başka deyişle, devleti idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından Türk hükümdarına bağış olarak verilmekteydi.¹ Aynı şekilde, Türk hükümdarı da kendisini bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış, Tanrı tarafından seçilmiş biri olarak görmekteydi. Tanrı bağışı olan bu güç ve yetkiler, Göktürk yazıtlarında, “kut” (siyasî iktidar), “ülüg veya ülüş” (kısmet, nasip, pay) ve “küç” (güç) gibi kavramlarla ifade edilmişti.² Tanrı, “kut” bağışıyla Türk hükümdarına “hükümdarlık güç ve yetkisi” verip onu “siyasî iktidar” sahibi yapmaktaydı. Buna ilaveten “ülüg veya ülüş” bağışıyla hükümdarın ülkesinde bolluk ve bereketi arttırıp Türk hükümdarına “iktisadî güç” kazandırırken, diğer yandan da verdiği “küç” ile Türk hükümdarının savaş yeteneğini artırıp ona zaferler kazandırmaktaydı.³

Bir nevi insanüstü lütuf ve inayetle donatılmış, Tanrı bağışına dayanan bu iktidar tipine “karizmatik iktidar” denilmektedir.⁴ Buna göre Eski Türk Devletleri'nde hükümdarlık anlayışı karizmatik olup, devleti yönetme güç ve yetkisi Tanrı'dan alınmıştır. Yani Türk hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bağışlanmıştır. Türk hükümdarı, Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış olmasına rağmen o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 237; Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *TED*, S.10-11, 1979-1980, s. 49; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 827; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 180.

² Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 45; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 181.

³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 203; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 66; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828.

⁴ Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 52; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 244; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 180.

“tanrı-kral” sayılmamıştır.⁵ Bu hâkimiyet gücü, töre tarafından belirlenmiş bazı kurallara göre sınırlandırılmıştır. Türk hükümdarının yetkilerinin töre ile sınırlandırılmış olması, aynı zamanda Türk hükümdarının iktidarının sadece “ilahî” değil “kanunî” bir temele dayandığını da göstermektedir.⁶

Türk devlet ve hâkimiyet anlayışının temelinde, cihanşümul yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk hükümdarının görevlerinden biri olan cihanı fethetme düşüncesi, “Türk fütuhât” felsefesinin ana kaynağı ve dayanak noktası olarak tarihimiz boyunca gerçekleştirilmeye çalışılan bir ülküdür.⁷ Türk hükümdarlarının yaptıkları savaşlar, kana susamışlık, servet düşkünlüğü, şan ve şeref arzusu gibi basit içgüdülerle değil, doğrudan doğruya insanlıktan kaynak alan bir felsefî düşünceye dayanır.⁸ Bu felsefenin dayanak noktası “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk idaresi altına almaktır. Tarihimizin birçok devrinde Türk hakanları, başbuğları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmasından dolayı, Türklerde binlerce yıldan beri genel bir fikir halinde var olduğu anlaşılan bu düşünce, Selçuklu devrinde de bütün canlılığını koruyordu.⁹

1040 yılında yapılan Dandanakan savaşının Selçuklular tarafından kazanılması sonucunda Doğu İslam dünyasında güç dengesi birden bire değişmiş, Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin yanında üçüncü bir siyasî güç olarak Büyük Selçuklu Devleti ortaya çıkmıştır. Selçuklu beyleri, Horâsân’da yeni bir devlet kurmakla kalmamışlar, bu devleti cihanşümul bir Türk devleti haline getirmek istemişlerdir. Yeni fethedilecek ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi, cihan hâkimiyeti fikrinin uygulamalarından biriydi. Bu fikrin yansımalarını; Oğuz destanındaki ok motifinde, Uygur efsanesinde kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi geleneğinde ve Göktürk kitabelerinde geçen fethedilmesi düşünülen bölgelere tiginler tayin edilmesi gibi uygulamalarda görmekteyiz.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 244; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66.

⁶ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 53; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 245.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 243; Abdülkadir Donuk, “Eski Türkler’de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *TDAD*, Nisan, 1982, S.17, s. 106.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *TED*, S.2, Ekim, 1971, s. 5.

⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

Aynı uygulamaların bir benzerini de Selçuklu devletinde görmek mümkündür. Selçuklu beylerinin, Dandanakan savaşından sonra toplanan kurultayda fütühat yönlerini, buralarda görev alacak beyleri ve komutanları belirlenmesi Selçuklu sultanlarının da Türk cihan hâkimiyeti telakkisi doğrultusunda hareket ettiğinin göstergesidir.¹⁰ Toplanan bu büyük kurultayda devletin tanzim ve teşkili ele alındı. Bey’ler birbirine söz verdiler. Kurultayda, “Tuğrul Bey kardeşine bir ok verdi kır dedi. O, onun arzu ettiği gibi, oku parçaladı. Tuğrul Bey iki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı. Bunun üzerine üç tane verdi, güçlkle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Bey dedi ki: Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Ayır ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes, bizi kırmağa, yenmeğe kâsd eder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider”¹¹ aktarılan bu olay, birlik ve beraberlik sayesinde cihanın fethedileceği fikrinin göstergesidir.

Devletlerini cihan devleti haline getirmek için başta devletin kurucusu Tuğrul Bey olmak üzere onu takip eden Alparslan ve Melikşâh gibi Büyük Selçuklu Sultanları, belli bir plân çerçevesinde hareket etmişlerdir. Bu dönemde Orta ve Batı İran, pek çok yerel hanedanın elinde merkezî otoriteden yoksun bir şekilde yönetilmekteydi. Selçuklu Sultanlarının ilk hedefi, yerel hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslam ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek, Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmektir.¹² Diğer bir ifadeyle İslam dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamaktır. Hâkimiyetlerinin kalıcı olabilmesi için de ele geçirilen yerlerde Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikaları dâhilinde İslam medeniyetine yeni bir hamle gücü kazandırmaktı.¹³

Sultan Tuğrul Bey başta olmak üzere bütün Selçuklu beyleri, bu plânı gerçekleştirebilmek için 1040 yılında topladıkları kurultayda feth edilecek ülkelerini kendi aralarında paylaştıktan sonra harekete geçtiler. 1040-1055 yılları arasında,

¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, 1993, s. 54; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

¹¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999, s. 100-101; Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklular Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009, s. 47; Yazıcızade ‘Alî, *Selçuk-Nâme*, Haz. Abdullah Bakır, TTK, Ankara, 2014, vr. 22b.

¹² Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 24.

¹³ Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 25; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 91.

önlerine çıkan mahalli idarelere ve hükümetlere birer birer son verip veya kendilerine bağlayıp bütün İran ülkesine hâkim olarak, bugünkü Irak ve Anadolu sınırlarına dayandılar. Ele geçirdikleri yerlerde Selçuklu idarî mekanizmalarını kurup hedefledikleri ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulamaya başladılar. Bu arada Anadolu'ya da birçok sefer ve akın düzenlediler. Malazgirt muharebesi ve Anadolu'nun fethi aynı ülkünün zafer halkalarındandır. Türk tarihinin dönüm noktasını teşkil eden Malazgirt meydan muharebesinin sonuçlarının etkileri, Sultan Melikşâh zamanında daha çok değer kazandı. Selçuklu İmparatorluğu tahtına genç yaşta oturan Melikşâh, genç yaşının verdiği atılganlık, cesaret ve kahramanlığı sayesinde Alparslan'a layık bir evlat olduğunu kanıtlamış, babasının kazandığı bu muharebeyi, dünya tarihine yön veren bir olay haline getirmeyi başarmıştır. Böyle bir imparatorluğun hükümdarı olan genç Sultan, atalarından miras kalan cihan hâkimiyeti telakkisini daima bir adım ileriye götürmek için mücadele etmiştir.¹⁴ Mâverâü'n-nehr'in fethi, Suriye fetihleri, Kafkasya'nın, el-Cezire'nin, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Muzar bölgelerinin fethi, Melikşâh'ın emir ve fermanlarının, engel tanımaz iradesinin sonucuydu. Sultan Melikşâh'ın yenilediği menşur ile Süleymânşâh'ın Anadolu'da fetihler yapması ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması, Melikşâh'ın iradesinin göstergesidir. Melikşâh, cihan hâkimiyeti telakkisinin bir gereği olan yeni fethedilecek ülkelere gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi uygulamasına göre kendi fetih politikalarını yürütmüştür.

Kısacası Melikşâh hayatını ataları gibi Türk fetih hareketlerini düzenlemekle geçirmiştir. Bu fetih hareketleri, Bizans toplumu ve Arap toplumunun iç karışıklığından yararlanan küçük Oğuz aşiretlerinin sürekli baskısı ile Suriye tarafında Fâtımî topraklarında, Anadolu tarafında Bizans topraklarında hızla ilerliyordu. İran'da hâkimiyet Nizâmü'l-mülk'ün Arap-Fars tarzındaki yönetiminden, Doğuda ve Suriye'de ise Melikşâh'ın kılıcı sayesinde sağlanıyordu.¹⁵ Denebilir ki, bir sürü fetih ve gaza ile Malazgirt zaferini besleyen Melikşâh, bu zaferin beklenen neticelerini gerçekleştiren Türk hükümdarı olmuştur. Selçuklular tarihinin en cihangir hükümdarı olan Sultan Melikşâh döneminde Selçuklu imparatorluğu, en azametli dönemini yaşamış, gerek

¹⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 209.

¹⁵ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Üzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 159.

Doğu'da, gerekse Batı'da yaptığı fetihlerden dolayı fetihler babası, geçtiği ÷lkelerin halklarına karşı baba gibi davrandığını için de adil sultan lakabı ile zikredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

A. HÂKİMİYET KAVRAMININ ANLAMI VE ŞEKİLLERİ

Hâkimiyet'in anlamı, tarifi devirlere göre farklılıklara uğramıştır. Hâkimiyet, genel manası itibarıyla başkalarına hâkim olma, onlara emir ve talimatlar vererek, bir devletin belirli bir ülke içerisinde ve devletlerarası ilişkilerde sahip olduğu en yüksek güç ve yetkidir.¹⁶ Hâkimiyet, iç hâkimiyet ve dış hâkimiyet olmak üzere iki şekilde görünür.

İç hâkimiyet, devletin ülke içerisinde yaşayan insanlar üzerinde, sahip olduğu topraklarda emretme hak ve yetkisini tam olarak gerçekleştirilmesi demektir.¹⁷ Bununla beraber iç hâkimiyetin sağlanabilmesi için halkın da idare edenleri meşru kabul edip, itaat etmesi gerekir. Aksi takdirde devlet değil, zorbalık hâkim olur.¹⁸ Dış hâkimiyet ise devletin diğer devletlerle olan dış ilişkilerini başka bir devletin baskısı, müdahalesi ve aracılığı olmadan istediği gibi yönlendirmesi, tespit etmesi ve karar verebilmesi serbestliğidir.¹⁹ Diğer bir ifadeyle dünya üzerindeki devletlerarasında hukuken siyâsî bir dengenin bulunması, bir devletin diğerine emir verememesi, onun iç işlerine ve hâkimiyet haklarına karışmaması demektir.²⁰ İç hâkimiyet'in kapsamı dâhilinde halkı birleştirme, düzene sokma, ekonomik istikrar; dış hâkimiyette ise cihan hâkimiyeti, barış ve istiklâl hedeflenmiştir.

Devlette hâkimiyetin diğer bir unsuru ise “tam bağımsızlık”tır.²¹ Bağımsızlık Türk devletlerinin karakteristik bir özelliğidir. Türk milleti yeri geldiğinde başka bir devletin hâkimiyeti altına girmektense vatanlarını terk etmiş, bağımsızlığından asla

¹⁶ Erkan Göksu, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 13, S. 40, 2009, s. 188; Hüseyin Nail Kubalı, *Devlet Ana Hukuku*, I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1950, s. 195; Kemal Göde, “Türklerde Devlet Anlayışı Mete'den Atatürk'e M.Ö. 209-1938”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, 1985, S. 2, s. 159.

¹⁷ Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 825; Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 29; Hüseyin Nail Kubalı, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 248; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 37.

¹⁹ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 29.

²⁰ Hüseyin Nail Kubalı, *a.g.e.*, s. 195.

²¹ Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 825.

taviz vermemiştir. Türklerin tarihte birden fazla devlet kurmaları onların bağımsızlıklarına olan düşkünlüklerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Türkler, bağımsızlıkları tehlikeye düştüğü anda başka yurt arayışına girmiş, gittikleri yerlerde tam bağımsız yeni bir devlet kurmuşlardır. Devletlerde farklı şekillerde görülen hâkimiyet anlayışları arasında üç tip hâkimiyet vardır: Gelenekçi hâkimiyet, karizmatik hâkimiyet, kanunî hâkimiyet.²²

Gelenekçi hâkimiyette meşruluk, geçmişten bu yana süregelen sosyal düzeni devam ettirme prensibine dayanır.²³ Buna göre kimin hükümdar olacağını yazılı bir hukuk kuralı değil, örf, adet ve gelenekler belirler. Böyle bir hâkimiyet anlayışında hükümdar, hâkimiyetini yazılı hukuk kurallarına göre değil, örf, adet ve geleneklere uygun olarak kullanır ve bunun doğal sonucu olarak da uygulamadaki bozukluklar sistemin değil uygulayıcının sorumluluğu altındadır.²⁴

Kanunî hâkimiyet, kuralları önceden kanunlar tarafından belirlenen çağdaş hükümler anlayışıdır. Bu kurallara hükümdar ve her birey uymak zorundadır. Hâkimiyeti elinde bulunduranlar hâkimiyetlerini tarafsız kurallara göre sürdürürler. Kanuni hâkimiyet anlayışında hükümdarlar iktidarı ellerinde tutmalarına rağmen, sonsuz hâkimiyet gücüne sahip değildirler ve şahsi davranmak yerine önceden belirlenmiş bir takım hukuk kurallarına uymak zorundadırlar.²⁵

Karizmatik hâkimiyette ise hükümdarda veya iktidardakilerde Tanrı vergisi olarak var olduğu kabul edilen üstün vasıflar yani “karizma”, bir nevi insanüstülük, lütuf ve inayetle donatılmış olma gücüdür.²⁶ Burada karizmatik meşruluk taşıyan kişi hâkimiyeti altındakilere başka uygulamalar getirebilir ve yeni hedefler gösterebilir. Bu hâkimiyet anlayışlarının birbirine üstünlüğü yoktur. Biri birinin daha gelişmiş bir şekli de değildir. Bu hâkimiyet anlayışlarının herhangi birine en gelişmiş toplumlarda da rastlamamız mümkündür.

²² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236; Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 30; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 44.

²³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236; Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 30; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 44; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, MEB, İstanbul, 1993, s. 188.

²⁴ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 30; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 44.

²⁵ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 31; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236.

²⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236; Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 30-31; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 44.

1. İlk Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı

a. Kut

Türk devlet anlayışında siyasî otorite veya siyasî iktidar kavramı “kut”²⁷ sözü ile ifade edilmiştir.²⁸ Türk hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bağışlanan ilahî bir lütuftur. Diğer bir ifade ile hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine kut (hâkimiyet kudreti) ve ülüg (kısmet) verdiği için hükümdardır ve iktidar hakkına sahiptir.²⁹ Yani onun devleti yönetme hak ve yetkisinin kaynağı, kendisine kut veren Tanrıdır, bu yüzden hâkimiyetinin menşei ilahîdir. Bu bakımdan da Türk kağanı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Gökyüzünde nasıl tek bir Tanrı varsa yeryüzüne de tek bir hükümdarın hâkim olması gerektiği anlayışıdır.³⁰

Tanrı “kut” bağışlayarak Türk Kağanı’na hükümlanlık etme güç ve yetkisini veriyordu. Yönetme yetkisine sahip olan kağan ise artık ilahî lütuf ya da Tanrı adına, teokratik temsilci sıfatı gibi bir güçle değil, Tanrı’nın “nasb” ettiği hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiren bir “görevli” gibi hareket ederdi. Bundan dolayı Türk

²⁷ Kut kelimesinin anlamı ilim adamları tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır: V. Thomsen, kut kelimesini “saadet” olarak almışlardır. W. Barthold; “saadet” ve “baht” ifade ettiğini söylediği kut kelimesinin Kutadgu Bilig’de “haşmetmeab” (majeste) anlamını karşıladığını kabul etmiştir. Kut, kavramını ilk cemiyetlerdeki “mana”ya benzeten Z. Gökalp; “mukaddes”, Fuad Köprülü, “saadet veren”, diye nakleder. R. Rahmeti Arat; “kutlu ve mesut olma”, K. H. Menges; “saadet, baht”, F. Altheim; “şans, talih”, L. Rasonyi; “saadete ulaşma”, A. Bombacı; “şans, kader, talih”, Doerfer’e göre kut, “mutluluk, kutsamak”, insanın bir çeşit otonom ruh gücüdür ki, özellikle hükümdar, gök ve yer bakımından desteklenmeye muhtaçtır. Kaşgarlı Mahmud’da “kut” tabirine “devlet” anlamını vermiştir. Kutadgu Bilig’in isminde de bulunan “Kutadgu” ibaresi, kutadmak fiilinden yapılmış mastar olup, kut’a erişirmek, kut sahibi kılmak demektir. B. Ögel’e göre, Tanrının bazı insanlara bahsettiği kutsal kudret olan kut, Budizm ve İslamiyet çağında Türkler arasında talih ve devlet anlamına gelmiştir. Reşat Genç’e göre Kut; “baht, iyi talih, uğurluluk ve saadet manalarından başka asıl siyasî hâkimiyet kudreti yani devleti idare kudreti ve yetkisi anlamında görmek gerekmektedir”. Bkz. V. Thomsen, “Moğolstandaki Türkçe Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, c. III, 1935, s. 81-118; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s. 46; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka-K.Y. Koparman, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976, s. 49; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 1980, s. 165; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I, Metin*, Haz. Reşid Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1947, s. XXV; K. H. Menges, “Altaic Elements In The Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, c. XXI, S.I, 1951, s. 112; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 111; A. Bombacı, “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 73; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, c. III, Wiesbaden, 1967, s. 551; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercemesi*, c. I, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara, 2006, s. 320; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, TTK, Ankara, 1993, s. 303,482; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 67.

²⁸ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 180; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947, s. 121.

²⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 203; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66.

³⁰ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 32-33.

hükümdarları insanüstü bir varlık Tanrı-Kral değildir.³¹ Türk dilinin en eski kültür kelimelerinden biri olan kut, Kutadgu Bilig’de şu şekilde ifade ediliyor; “...Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti.³² “Lütuf ederek sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan, buna şükür et...³³ “...Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı’dan alırlar; halk iyi olursa, beyde iyi olur...³⁴” Netice itibariyle, Türklerde hükümdarlık ilahî bir kuvvete dayanmaktadır. Böyle olunca Türklerde karizmatik hâkimiyetin egemen olduğu anlayışı ortaya çıkar.³⁵

Eski Türk Devletleri’nde hükümlanlık anlayışı karizmatik olup, yetki ve kudretin Tanrı’dan alındığını, eski Türk kağanlarının kullandığı unvanlar açıkça ortaya koymaktadır. Asya Hun İmparatoru Mete’nin unvanı: “Gök-Tanrı’nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı Kut’u Tanhu” idi. Bundan başka, Hsia Hun Devleti Tanhusu’nun, “Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı”. Avrupa Hun Devleti’nde bozkır menşeli olan “Tanrı’nın kılıcı” hikâyesi ile Sofya’da Hun ve Bizans elçileri arasında ortaya çıkan tartışma da Atilla’nın ilahî kudretle donatılmış olacağının belirlenmesi ve Akatir kralının Atilla’yı Tanrı’ya benzetmesi de aynı anlayışı gösterir.³⁶ Göktürk Devleti’nin ünlü hanı Bilge Kağan’ın “Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum”, “Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu” ve “Tanrı irade ettiği için Kut’um olduğu için kağan oldum” gibi ifadelerde de kut kavramının ön plana çıktığını görmek mümkündür.³⁷

Kut, hâkimiyete imkân hazırlayan büyük bir güç olmasına rağmen, Türk hükümdarının ülkeyi yönetme gücü töre tarafından belirlenen bazı şartlarla sınırlandırılmıştır.³⁸ Hükümdarın yerine getirmekle yükümlü olduğu bazı görevleri vardı. Türk hükümdarının yetkilerinin töre ile sınırlandırılmış olması, aynı zamanda Türk Kağan’ının iktidarının sadece “ilahî” değil “kanunî” bir temele dayandığını da

³¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 244; Erkan Göksu, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü”, s. 190; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66.

³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, Terc. Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, Beyit: 5469.

³³ Yusuf Has Hâcib, *K.B.*, II, Beyit: 5470.

³⁴ Yusuf Has Hâcib, *K.B.*, II, Beyit: 5947.

³⁵ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 52.

³⁶ Priskos, *Atilla’nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahi Priskos’a Göre Avrupa Hunları*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 56.

³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 237.

³⁸ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 53.

göstermektedir.³⁹ “Kut’u” elde tutabilmek ve kalıcı olmasını sağlayabilmek için Türk hükümdarlarının dikkat etmeleri gereken diğer bir önemli husus ise, töreye uymak ve adaleti tesis etmektir. Türklerde hükümdar, hükmetme yetkisini Tanrı’dan almışsa da, o Tanrı adına hükmedemezdi ve iktidarı mutlak değildi. Bir yönüyle, siyasî hâkimiyetinin geçerliliği hükümdar töreye uyduğu sürece devam eder aksi takdirde Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi.⁴⁰

Kut’un en önemli özelliklerinden biri de sadece Tanrı’nın uygun gördüğü veya bağışladığı soyda bulunmasıdır.⁴¹ Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehine kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de genellikle hükümdarlığı en çok hak eden, yetenekli ve liyakatli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktadır. Tanrı’nın iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da ancak iktidar için yapılan bir mücadele sonucunda belli olmaktadır. Türk hâkimiyet telakkisindeki bu düşünceden dolayı son dönemler hariç olmak üzere belirli bir veraset hukuku doğmamış; bu durum belirli kaidelere bağlanamamıştır. Bunun doğal sonucu olarak da Türk Devletleri’nde sık sık taht kavgaları görülmüş, bu taht kavgaları meşru bir olay olarak algılanmıştır.⁴²

Hükümdarın ölmeden önce şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi, diğer şehzadelerin taht için harekete geçmesini önleyememektedir. Çünkü veliaht’ın dışında hemen hemen her şehzade hakkının zorla alındığı duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Örneğin, Sultan Alparslan’ın daha ölmeden önce oğlu Melikşâh’ı sorunsuz bir şekilde tahta geçmesi için veliaht ilan etmesi, amcası Kavurd’un taht için harekete geçmesini önleyememiştir. Böyle bir durumda hem tahtta hak iddia edenlerin hem de onlara destek veren kitlelerin yatışması ise ancak bir taht kavgası sonucunda bu mücadeleden galip çıkan, dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin tahta geçmesiyle mümkün olabilmekteydi.⁴³

³⁹ Koca “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 53; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 245.

⁴⁰ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 53; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 245; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 74; Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 55.

⁴¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 203.

⁴² Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828-829.

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 258-259.

b. Ülüş

Ülüş, “bölmek, ayırmak, paylaşmak” anlamına gelen ülemek veya üleşmek fiillerinden türemiştir. Sözlükte “pay, hisse, bölüm, parça, nasip, kismet” anlamlarına gelmektedir.⁴⁴ Orhun yazıtlarında “kut, kismet, pay, hisse” anlamında kullanılan hükümlerle ilgili “ülüg” kelimesiyle köken ve anlam itibarıyla yakından bağlantılıdır. Ülüş terim olarak, eski Türk örf ve adetlerine göre toplanan bir kurultayda, Oğuz boylarından her birinin kesilen hayvanın etinden alacağı belli payı ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁵ Kurultaylarda her boyun oturacağı yer (orun) ve ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacağı hisse, herhangi bir anlaşmazlığa sebep olmaması için Kün Han’ın emriyle İrkıl Hoca tarafından ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.⁴⁶

Tanrı hükümdar seçtiği kişiyi diğer insanlardan ayrı olarak “nasip, kismet ve iyi talih” sahibi kılmalıydı ve en önemlisi o kimseyi “kut” ile donatmalıydı. İşte bütün bu sebeplerle Bilge Kağan hükümdar oluşunu şöyle anlatıyordu: “Tanrı yarlık verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesinden milletleri düzenledim...”⁴⁷ Tanrı, “ülüg veya ülüş” bağıışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırıyor. Dolayısıyla Türk Kağanı’na ekonomik bir güç kazandırıyor. Hükümdar elde ettiği maddi varlığı âdil bir şekilde halka dağıtırdı. Böylece Orhun yazıtlarındaki ifadeye göre hükümdar Tanrının verdiği ülüşle aç milleti doyurup, çıplak milleti giydiriyor, fakir milleti zengin, az milleti çok kılıyordu.⁴⁸

Ülüş kelimesi bu anlamlardan başka siyasî-idari anlamda eski Türk devletlerinde ülkenin hânedan üyeleri arasında paylaştırılması olarak değerlendirilmiş ve bu geleneği belirtmek için kullanılmıştır.⁴⁹ Ülüş sistemi nedeniyle hanedan üyelerinin ülke yönetiminde oynadığı ağırlıklı rol devletin yönetiminde merkezîyetçiliğin sağlanmasına

⁴⁴ Abdülkadir Donuk, “Oğuz Kağan Destanında Yanlış Yorumlanan Bir Terim: Üleşirmek mi, İliştirmek mi?”, *TED*, S.13, 1987, s. 161-168; Osman G. Özgüdenli, “Ülüş”, *DİA*, c. XLII, 2012, s. 297; Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828; Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931, s. 121-133.

⁴⁵ Osman G. Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, c. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 250.

⁴⁶ Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 23; Yazıcızâde ‘Ali, *Selçuk-Nâme*, vr. 10a-10b; Özgüdenli, “Ülüş”, *DİA*, s. 297.

⁴⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1994, Doğu Tarafı, D. 23-24, s. 60.

⁴⁸ Hüseyin Namık Orkun, Doğu Tarafı, D.29, s. 43; Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828.

⁴⁹ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD*, c. XIV, S.1, 1959, s. 82-83; Özgüdenli, “Ülüş”, *DİA*, s. 298.

yardımcı olduğu kadar, özellikle taht değişikliklerinde merkezîyetçiliğin zayıflamasına, taht kavgalarına ve iç mücadelelere neden oluyordu.⁵⁰ Böyle bir karışıklık devleti zayıflatıyor ve dış tehditlere açık hale getiriyordu. Bunun yanında, Tanrı'nın tek bir kişiye yönetme hakkını vermesi, eski Türk devletlerinde birbirine denk güçte hükümdarların ortaya çıkmasına engel oluyordu.⁵¹ Türk devletlerinde diğer önemli bir gelenek de fetih hakkı prensibidir. Fethedilen bölgelerin yönetiminin fetheden kişiye verilmesi kuralıdır. Ülke yönetiminde aktif rol oynayan hanedan üyelerinin bazı bölgeleri fethi, devlet için hâkimiyet alanlarının genişlemesi demektir.⁵² Ülüş riyaseti ile hanedan üyelerini yönetimde kullanma zorunluluğu, onların farklı bölgelere tayinini gerektirirken, fetih hakkıyla da devlet hızla vassal bölümlere ayrılıyor ve bu parçalardan her biri, devletin yıkılması halinde varlıklarını devam ettirebilecek kudreti bulabiliyorlardı. 1040 kurultayında fetih haklarına göre kendi adlarına birer bölge alan hanedan üyelerinden Tuğrul ve Çağrı Beyler'in ölmüş, İbrahim Yinal, Kutalmış, Kavurd'un kalkıştıkları taht mücadelelerinde katledilmiştir. Ayrıca ailenin en yaşlı üyesi Musa Yabgu da tutsak alınmıştır.⁵³ Bu noktada hâkimiyetin Melikşâh'a geçmesi, devleti çok merkezli parçalanmış yapıdan kurtararak daha merkezî bir yönetim anlayışının önünü açacaktır.

c. Küç (Güç)

Göktürk kitabelerinde özellikle kağanın ve Türk milletinin başarılarında güç unsuru da önemli yer tutar. Tanrı, Türk Kağanı'na verdiği "küç" ile onun savaş yeteneğini artırıyor. Orhun yazıtlarında geçen ifadeye göre, "Tanrı güç verdiği için, babam kağanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş".⁵⁴ "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim."⁵⁵ Kağan, Tanrı'nın kendisine verdiği "küç" ile savaşlarda başarılar kazanıyordu. Bu inancın doğal sonucu olarak, Türk Kağanları savaşlarda elde ettikleri başarıyı hep Tanrının kendilerine verdiği "küç" bağışına bağlıyorlardı.⁵⁶

⁵⁰ L.N. Gumilöv, *Eski Türkler*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 89-91; Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete", s. 251.

⁵¹ Donuk, "Üleştirme mi İliştirmek mi?", s. 165.

⁵² Özgüdenli, "Ülüş sisteminden Merkezi Devlete", s. 251-252.

⁵³ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70.

⁵⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Doğu Tarafı*, D.12, s. 35.

⁵⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Doğu Tarafı*, D.32-33, s. 64.

⁵⁶ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s. 828.

d. Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi

Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, “Türk Fütuhât” felsefesinin ana kaynağı ve dayanak noktası olarak tarihimiz boyunca gerçekleştirilmeye çalışılan bir gayedir.⁵⁷ Türk devlet ve hâkimiyet anlayışının temelinde, cihanşümül, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Cihan hâkimiyeti telakkisinde temel amaç yeryüzünde huzur ve barışı sağlamaktır.

Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin biri teorik, diğeri uygulama olarak iki cephesi vardır. Teorik cephesini, Türkler tarafından dünyanın o zamanki bilinen durumuna göre değerlendirilmiş şeklini, Asya Hun, Avrupa Hun ve Göktürk vesikaları ışığında açıklamağa çalıştık ki bu da “Dört Köşe” veya “Tört Bulung”⁵⁸ üzerinde Türklerin kutsal hükümlerinin doğal sayılmasından ibaretti. Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri kendilerine tâbi kılması, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi.⁵⁹ Uygulama cephesi ise kaynaklarda geçen ifadeyle; “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk idaresi altına alma imkânlarının aranması ve zorlanmasıdır.⁶⁰ En eski devirlerden beri Türk hükümdarları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmasından, ayrıca Türkler’in zihinlerinde binlerce yıldan beri genel bir fikir halinde var olduğu anlaşılan bu telakkiyi destanlarımızda, efsane ve tarihi kayıtlarımızda tespit etmek mümkündür. Eski Türklerin veya Oğuzların fetihlerini destanî bir şekilde anlatan Oğuznâme’ye göre ilk cihan hâkimiyeti Oğuz Han tarafından kurulmuştur.⁶¹

Oğuz Han semavî bir menşeyden gelmiş ve olağanüstü özelliklere sahip olarak doğmuştur. Hükümdar ilan edildikten sonra “Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır. Daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru” diyerek dünyanın fethine hazırlanmaya başlamıştır. Bu hedef doğrultusunda etraftaki hükümdarlara gönderdiği haberlerde,

⁵⁷ Donuk, “Eski Türkler’de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, s. 106; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 243; Kafesoğlu, *Bozkır Kültürü*, s. 44.

⁵⁸ Dünya’nın Dört Köşesi, Dört Bucağı ve Dört tarafı anlamlarına gelmektedir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, TTK, Ankara, 1995, s. 244.

⁵⁹ Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İÜEFY, İstanbul, 1981, s. 108.

⁶⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 242.

⁶¹ Cihan hâkimiyeti telakkisi ile hareket eden Oğuz Han geniş fetih hareketlerinde bulunmuştur. Oğuz Han, İran, Turan, Şam, Mısır, Rum ve diğer bütün memleketlerin tamamını ele geçirerek onları kendisine boyun eğdirmiş ve idaresi altına almıştır. Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 20-21; Yazıcızade ‘Ali, *Selçuk-Nâme*, vr. 9a; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 95; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 208.

“Ben Uygur hakanıyım. Yeryüzünün Tört Bulung’una (dört tarafına) hakan olmam gerekir. Sizden itaat bekliyorum, yoksa üzerinize ordu sevk ederim”⁶² sözü, cihana hâkim olma idealini gösterir. Oğuz Han’ın keramet sahibi veziri Uluğ-Türk, rüyasında bir altın yay ile kuzeye doğru uçan üç gümüş ok görmüş, altın yay gün doğusundan gün batına kadar uzanmaktaymış. Gördüğü rüyayı yorumlayan Uluğ-Türk: “Ey Kağanım, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın”⁶³ diyerek, Türk hükümdarına Dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bağışlandığını müjdelemiştir.

Oğuz Han altı oğlu ile dünyayı fethedip ana yurduna döndükten sonra ömrünün sonlarına doğru bir toy düzenledi. Toy’da Boz-oklar sağda, Üç-oklar solda oturdu: “Ey oğullarım! Çok savaştım, artık çok yaşlandım. Düşmanları ağlattım; dostları sevindirdim. Gök-Tanrıya borcumu ödedim. Şimdi bütün yurdu size bırakıyorum”⁶⁴ dedi ve yurdu oğulları arasında taksim etti. Ok-yay ilişkisine göre Üç-okların Boz-oklara tâbiyetini bildirdi.⁶⁵

Göktürk Kitabelerinde, cihan hâkimiyeti telakkisi, “üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişiöğlü yaratılmış; kişiöğülları üzerinde de ecdadım Bumin ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Türk milletinin ilini, töresini tutmuş, düzenlemiş”⁶⁶ Türk ilini ve töresi düzenlendikten sonra, “Dört taraf hep düşman imiş, Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar”⁶⁷ ve telakkilerini millete ve dünyaya duyurmuşlardır. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere “gökyüzü ve yeryüzü” yani bütün dünya Türk Devleti’nin mekânıdır. Türk Kağanı ise tüm dünyanın hükümdarıdır. Bu ifadeler, Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin, başlangıcını insanın yaratılışına kadar götürmektedir.

⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 242; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 95-96; Mehmet Kaplan, *Oğuz Kağan Destanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979, s. 32.

⁶³ Mehmet Kaplan, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 33; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 242; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 96.

⁶⁴ A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlilî*, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1982, s. 47-48; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 98-99; Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi”, s. 6.

⁶⁵ Türkler bu silahları bir savaş araç-gereci olmasının ötesinde, önemli bir kültür ögesi olarak kabul etmişlerdir. Bu silahlar etrafında birtakım teamüller oluşturarak siyasî ve hukukî sembol olarak kullanmışlardır. Bkz. Erkan Göksu, “Ok ve Yay’ın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies*, Volume 5/2, Spring, 2010, s. 986-1011.

⁶⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Doğu Tarafı D.1*, s. 29.

⁶⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Doğu Tarafı D.2*, s. 29.

Türk cihan hâkimiyeti telakkisi Selçuklu Türklüğünde de bütün canlılığını koruyordu. Bu düşünce, eserini 1074’de yazmış olan Kâşgarlı Mahmud tarafından şöyle ifade ediliyordu: “Tanrı devlet güneşini Türklerin burçlarında doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen yıldızları onların saltanatları etrafında döndürmüş ve Türkleri yeryüzünde hâkim yapmıştır.”⁶⁸ Buna ilaveten, Nişâbur’lu iki hadis bilgininden Peygamberimizin “Benim Türk adında bir ordum vardır. Onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kızarsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım”⁶⁹ sözünü nakleden Kâşgarlı’ya göre, “Türk” kelimesi “olgunluk çağı” manasına gelir bu isim Türklere Tanrı tarafından verilmiştir.⁷⁰

Nizâmü’l-mülk, Siyâset-nâme adlı eserinde aynen şöyle der: “...Yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve mehde değer hünelerle süsler insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletlerinin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah’ın kullarının huzur içinde yaşamalarını ona tevcih eder...”⁷¹ Nizâmü’l-mülk, Kâşgarlı Mahmud gibi Türk hâkimiyet telakkisinin temelini Tanrı bağına dayandırmaktadır. Yani devleti idare etme güç ve yetkisinin Tanrı tarafından Türk hükümdarına verildiğinin göstergesidir.

Fethedilecek olan yeni ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi de yine cihân hâkimiyeti telakkisinin bir gereği idi.⁷² Nitekim Selçuklular, Dandanakan Savaşı’nın hemen arkasından topladıkları kurultayda, fethedilecek yerlere idareciler tespit ettiler. Devleti cihanşümul bir Türk-İslam devleti haline getirmek için İslam ülkelerini kendi aralarında paylaşıp iş bölümü yaparak derhal harekete geçtiler.⁷³

Sultan Tuğrul Bey, ordusu ile Hemedân’a girerken devrin evliyelerinden Baba Tahir ve Baba Cafer ile karşılaşır. Baba Tahir, Sultan’a “Ey Türk! Allah’ın halkına ne

⁶⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti’t-Türk*, çev. Seçkin Erdi- S. Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 11.

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti’t-Türk*, s. 606.

⁷⁰ Kafesoğlu, “Türk Fütihat Felsefesi”, s. 13; Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti’t-Türk*, s. 606.

⁷¹ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Haz. M. Altay Köymen, TTK, Ankara, 1999, s. 6.

⁷² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

⁷³ Râvendî, *a.g.e.*, s. 100-101; Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusre ve Nuhbetü’l-Üsre*, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Terc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara, 1999, s. 6; Reşîdü’d-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih*, Selçuklu Tarihi, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 92; Sadrud-dîn Ebû’l-Hasan Ali ibn Nâsır Ali el-Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara, 1999, s. 12.

yapmak istiyorsun?” diye sorar. Sultan, Şeyh’e “Ne emredersen” cevabını verir. Baba Tahir, “Muhakkak Allah adalet ve ihsan yapmayı buyurur” âyetini okuyarak “Tanrının emrini yap! der. Sultan Tuğrul da “Öyle yapacağım” diyerek karşılık verir. Bunun üzerine Baba Tahir, abdest aldığı kırık ibriğin kapağını parmağından çıkarıp onun parmağına takar ve “Bunun gibi dünya ülkelerini senin eline koydum; adalet üzere ol”⁷⁴ der. Bu suretle Irkıl Hoca, Oğuz Han’a ve evlatlarına Tanrının nasıl dünya hâkimiyetini bağışladığını müjdelediye, Baba Tahir’de İslam ve dünya hâkimiyetini Allah’ın Tuğrul Bey’e bağışladığını müjdelemiştir.⁷⁵

İslam dünyasını, siyasî çatışmalar ve mezhep kavgaları kötü bir sona doğru sürüklerken, doğudan gelen göçebe Türk kitlelerinin hızla Müslüman olması, Türk-İslam medeniyeti adına yeni bir dönüm noktası olmuştur. Selçukluların İslam dünyasıyla ve özellikle halifelik makamıyla olan ilişkileri ilk başlarda pek de iyi değildir. Fakat Halifelikle Selçuklular arasındaki bu anlaşmazlık uzun sürmemiştir. Nitekim Sultan Tuğrul, Musul seferinden döndükten sonra Bağdad da halife tarafından kedisine kılıç kuşanma ve taç giydirme töreni yapılmıştır. Sultan Tuğrul’a iki kılıç birden kuşattı ve kendisini “Doğu’nun ve Batı’nın hükümdarı” olarak ilan etti.⁷⁶ Bu durum Türk tarihinde, cihan hâkimiyeti telakkisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Çünkü Abbasî halifeliğinin siyasî ve askerî yetkileri Selçuklulara geçmiştir. Bu yetkiyle beraber İslam dünyasında otoritesi kuvvetlenen Türklere, yeni bir cihan hâkimiyeti devri açılmıştır. Selçuklu Türklerinin cihangirlik ideali, Tuğrul Beyden sonra gelen hükümdarlar döneminde de devam etmiştir. Ayrıca Türk cihan hâkimiyeti telakkisi ile İslam’daki cihad anlayışını birleştiren Selçuklular, sistemli bir şekilde sürekli batıya doğru fetihler yapmışlardır.⁷⁷ Tuğrul Bey’den sonra gelen bütün Selçuklu Sultanları, Tuğrul Beyden devir aldıkları bu mirası sürdürmüşler, saltanatları sürecinde Türk cihan hâkimiyeti telakkisine sadık kalmışlardır.

Türk cihan hâkimiyeti telakkisine inanmış ve saltanatı boyunca bu telakkiye sadık kalmış hükümdarlardan birisi de Sultan Alparslan’dır. Alparslan’ın dokuz yıllık saltanatı, Türk devlet nizamı ve cihan hâkimiyeti telakkisinin en parlak devirlerinden

⁷⁴ Râvendî, *a.g.e.*, s. 97; Yazıcızâde ‘Alî, *Selçuk-Nâme*, vr. 22a.

⁷⁵ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 202-203.

⁷⁶ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 12; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 203.

⁷⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

birisini teşkil eder.⁷⁸ Nitekim Türk fütuhât felsefesine dayalı Türk cihan hâkimiyeti telakkisi açısından Alparslan'ın Malazgirt zaferi, bu anlamda bir dönüm noktasıdır.⁷⁹ Zira bu savaşla beraber Anadolu'da Bizans Türklere mukavemet edemez hale gelmiş, Anadolu'ya Türk göçü ve akınları hızlanmış, Anadolu Türk yurdu haline gelmeye başlamıştır. Bunun yanında bu zafer, bütün İslam dünyasında sevinç ve heyecan yaratmıştır. Alparslan'dan sonra yerine geçen oğlu Melikşâh, hükümrânlığı döneminde Türk cihan hâkimiyeti telakkisini her alanda zirveye ulaştırmıştır. Nizâmü'l-mülk gibi bir devlet adamının desteğini arkasına alan Melikşâh, saltanatı süresince atalarından kendisine miras bırakılan cihan hâkimiyeti telakkisini en yükseğe taşımıştır.⁸⁰ Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, fetihlerini Hıristiyan dünyasına dönük olarak yapan Osmanlı Devleti'nde doruk noktasına ulaşacaktır. Netice itibariyle, Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, tarihte bütün Türk cihangirleri için vazgeçilmez bir ülküdür. Tarihî Türk devletlerine ait kaynaklarda, Orhun kitabelerinde, Oğuz Han destanında görülen eski Türk fütuhâtının felsefî temeli olan Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, Selçuklu Sultanlarının da bir idealiydi.

---

⁷⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 204.

⁷⁹ Kafesoğlu, "Türk Fütuhât Felsefesi", s. 15.

⁸⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 208-209.

İKİNCİ BÖLÜM

MELİKŞÂH'IN ÇOCUKLUĞU VE MELİKLİK YILLARI

A. MELİKŞÂH'IN ÇOCUKLUĞU, MELİKLİK YILLARI VE VELİAHT İLAN EDİLİŞİ

1. Çocukluğu, Eğitimi ve Meliklik Yıllarında Katıldığı Muharebeler

Sultan Alparslan'ın (1064-1072) on çocuğundan⁸¹ biri olan Melikşâh, 6 Ağustos 1055 (9 Cemaziye'l-evvel 447)'de babası Toharistan⁸² meliki iken şimdiki Afganistan sınırları içerisindeki Belh şehrinde doğmuştur.⁸³ Sultan Alparslan, küçük yaşından itibaren oğlu Melikşâh'ı eğitimi ve yetiştirilmesi konusuna özel ilgi göstermiş ve bu konuda gerekli tedbirleri almıştır. Doğduğunda oğluna “*Melik*” ve “*Şah*” gibi iki önemli unvanı vermesi bu ilgi ve sevginin doğumundan itibaren başladığının göstergesidir. Alparslan devrin önde gelen âlimlerini, komutanlarını, hocalarını oğlu Melikşâh'ı yetiştirmesi için görevlendirmiştir. Sultan Alparslan'ın Melikşâh'ın yetişmesi için hangi devlet adamlarını, âlimleri ve komutanları görevlendirdiği ile ilgili günümüze ulaşmış herhangi bir bilgi olmamakla birlikte Nizâm'ül-mülk'ün bu konuda istekli olduğunu bilmekteyiz. Nitekim Nizâmü'l-mülk büyük oğlu Cemâlü'l-mülk'ü, Melikşâh'a vezir yapmak istemiştir. Fakat Cemâlü'l-mülk “benim gibi birisi bir çocuğa vezirlik etmez diyerek”, babasının bu teklifini geri çevirmiştir.⁸⁴

Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşâh'a, daha küçük yaşından itibaren özel ilgi gösterdiğinin ve diğer evlatlarından üstün tuttuğunun bir diğer göstergesi, onu Gürcistan

⁸¹ Diğer oğullarının ismi; Ayaz, Togan-şah, Tekiş, Tutuş, Arslan Argun, Bori Pars, Kıpçak, Alp Melik ve Tuğrul. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 38; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 80; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name I*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1991, s. 115; Anonim Selçuknâme, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952, s. 8.

⁸² Kaynaklarda Tokaristan, Tuharistan, Tohayristan, Tu-ho-lo gibi farklı şekillerde geçen bölge, ismini Tohar adı verilen bir kavimden almıştır. Toharistan, Belh'in doğusunda ve Bedeşan'ın batısında, Ceyhun'un (Amuderya) güneyinde, Hindukuş dağlarının kuzeyinde yer alan bölgedir. İslam döneminde Toharistan, geniş manada Ceyhun'un yukarı mecrasının sağında ve solunda bulunan, Belh'e bağlı olan bütün dağlık bölgeleri kapsıyordu. Hüseyin Salman, “Toharistan”, *DİA*, c. XLI, 2012, s. 214-215.

⁸³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 68; Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Türkiyat*, 2007, S.1, s. 13; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 3.

⁸⁴ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 73; Anonim Selçuknâme müellifi, Melikşâh'ın, Ali oğlu Hasan ve Tus'lu İshak'ın terbiyesi altında yetiştiğini kaydeder. Bkz. Anonim Selçuknâme, s. 8. Ayrıca Aksungur'un eşi Melikşâh'ın dadılığını yapmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 146; Ali Sevim, “Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, *Bellekten*, c. XLVII, S. 187, Temmuz, 1983, s. 847.

seferi sırasında deneyim kazanması için yanında götürmesidir. Sultan Alparslan oğlu Melikşâh'ı ve Nizâmü'l-mülk'ü karargâh kurduğu yerde bırakmış, oğlunu kendi yerine vekil tayin etmiştir.⁸⁵ Sultan Alparslan'ın bu hareketi daha bu sıralarda dokuz yaşında olan Melikşâh'a güveninin bir göstergesidir. Sultan Alparslan oğlu Melikşâh'ı vekil tayin ettikten sonra ordusunun büyük bir bölümü ile Gürcistan üzerine harekete geçti. Diğer taraftan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-mülk fetih hareketlerinde bulunarak, Doğu Anadolu bölgesine girdiler. Melikşâh, ilk askerî deneyimini burada yaşamıştır. Bölgede bulunan müstahkem bir kaleye saldırıp uzun bir mücadelenin ardından, özellikle Melikşâh'ın cesareti ve kararlılığıyla kale fethedildi.⁸⁶ Melikşâh bu seferde küçük yaşına rağmen kendisini ispatlamak adına büyük bir cesaret örneği göstermiştir. Hatta bu mücadele esnasında Melikşâh kale komutanını okla vurdu. Bu kale ele geçirildikten sonra Melikşâh Sürmarî⁸⁷ denilen bir kaleye gitti ve burasını da fethetti.⁸⁸

Sürmarî kalesinin yakınlarında bir kale daha bulunuyordu.⁸⁹ Melikşâh, yaşının verdiği heyecanla olsa gerek bu kaleyi de fethetmiştir. Ele geçirilen kaleyi yıkmak isteyince, Nizâmü'l-mülk buna karşı çıkmıştır. “Bu kalenin Müslümanlar için önemli bir üst olacağını düşmanların İslam yurduna girişlerini bu kale sayesinde engelleyebileceklerini ifade ederek Melikşâh'ı kararından vazgeçirmiştir.”⁹⁰ Kalenin ve bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla bölgede bir miktar asker bırakarak Meryemnişin⁹¹ denilen kaleye doğru gittiler.⁹² Burası rahip ve keşişlerin oturduğu

⁸⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 154; Abdülkerim Özaydın, “Melikşâh”, *DİA*, c. XXIX, 2004, s. 54; İbrahim Kafesoğlu, “Melikşâh”, *İA*, c. VII, s. 666; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 3.

⁸⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24; Kaynaklarda bu kalenin adı belirtilmiyor. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 40.

⁸⁷ Sürmarî: Günümüzde Sürmeli Çukuru denilen bu yer Kars ilinin sağ tarafında, Aralık, Iğdır ve Tuzluca ilçelerini içine alan bölgedir. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, “Selçukluların Ani'yi Fethi”, *SAD*, c. II, TTK, Ankara, 1970, s. 111-139; Aras nehri boyundaki şimdiki Sürmelü'dür. Bkz. Ernst Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 175,184.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, 50; Kafesoğlu, “Melikşâh”, *İA*, s. 666; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24-25; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara, 1995, s. 50; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 4.

⁸⁹ Burası muhtemel olarak Biurakan (Anberd) ismini taşıyordu. Anberd (veya Ampier), Ecmiacin'in takriben 20 km. kuzeyindedir. Bkz. E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s. 175,184.

⁹⁰ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 60-61; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24.

⁹¹ Bu kale çeşitli kaynaklarda farklı isimlerde geçer. Örneğin; M.Halil Yinanç, buraya Müslümanlarca Van şehri denildiğini söyler. Bkz. M.H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara, 2013, s. 17; Bunun aksine, Osman Turan, buranın Van gölü olmadığını, Türklerce Gökçedeniz denilen Sevan gölü üzerinde bulunduğunu belirtir. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 155; Sevim-Merçil, farklı bir yer olarak Marmaraşın diye ifade ederler. Bkz. Ali-Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 76.

sağlam bir kale, Hıristiyanlar için de önemli bir ziyaret merkezîydi. Kalenin etrafı, demir levhalarla birbirine bağlanmış kuvvetli surlarla çevrelendiği için kaleyi ele geçirmek oldukça zordu. Ayrıca surların etrafında akan büyük bir nehir buranın ele geçirilmesini daha da zorlaştırıyordu. Bunun için Nizâmü'l-mülk gemiler ve kayıklar yaptırdı. Büyük bir harbe tutuştular harp gece gündüz aralıksız devam ederken bir ara Melikşâh surun burcuna ip bağladı ve onunla sura tırmanmaya çalışırken suya düştü. Fakat hiçbir yara almadan kurtuldu. Uzun süren mücadelenin ardından Tanrı'nın kendisine verdiği güç ile kale ele geçirildi.⁹³ Kendisine Tanrı tarafından güç bağışlandığının bir göstergesidir. Sultan Alparslan, Gürcistan seferinden döndükten sonra oğlu Melikşâh'ı karargâh kurduğu yere çağırdı. Melikşâh, babasının yanına giderken yolda fetih hareketlerine devam ederek çeşitli kaleleri fethetti. Sultan Alparslan huzuruna gelen oğlunu başarılarından dolayı tebrik ederek kendisiyle gurur duyduğunu söyledi ve bundan sonra oğluna olan güveni daha da arttı.⁹⁴

2. Melikşâh'ın Veliht İlan Edilmesi

Türk devletlerinde hükümdarların veliaht gösterme âdeti vardır. Hükümdar daha sağlığında iken kendinden sonra tahta çıkmasını istediği oğlunu veliaht ilan ederdi. Eski Türk hâkimiyet anlayışı ise tahta çıkma hususunda bütün hanedan üyelerine eşit hak tanımaktadır. Hükümdarın sağlığında oğullarından birini veliaht tayin etmesi ve daima büyük oğlunun veliaht olması kesin olmadığı gibi tayin edilen veliaht'ın tahta çıkması da sorunları çözmektedir. Sorunlar, genellikle “kuvvet ve mücadele yöntemi” ile çözülmektedir.⁹⁵ Bu durum Selçuklu devrinde de değişmemiştir. Daha yaşlı kardeşleri olmasına rağmen saltanata aday gösterilen Melikşâh'ın saltanata diğer kardeşlerinden daha layık olduğunu gösterir.⁹⁶ Ayrıca, Sultan Alparslan tarafından bizzat Karahanlı

⁹² Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 61; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 4; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 154; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 76.

⁹³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 4; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 25; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 60-62; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 76.

⁹⁴ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 25; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 61-62; İbnü'l-Esîr, X, 50-51; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı,” s. 13; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 155.

⁹⁵ Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı”, s. 12; Kürşat Koçak, “İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 4, Haziran, 2011, s. 101-117; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara, 2007, s. 16.

⁹⁶ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 39.

İbrahim Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun ile evlendirilen Melikşâh'ın⁹⁷ iktidara gelişi, tamamen Türk hâkimiyet anlayışına uygundur. Sultan Alparslan 1066 yılında çıktığı Deşt-i Kıpçak⁹⁸ seferi, Melikşâh'ın hayatında önemli bir yer oluşturur. Sultan Alparslan, daha önce çıktığı Kafkasya ve Anadolu seferinde olduğu gibi Deşt-i Kıpçak seferine çıkarken de oğlu Melikşâh'ı yanında götürmüştür. Sultan Alparslan Mangışlak'a⁹⁹ giderek o havaliyi itaati altına aldıktan sonra Cend'e yöneldi. Dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etti.¹⁰⁰ Daha sonra o havalide bir takım düzenlemeler yapıp bölgeyi itaat altına aldıktan sonra Hârezm üzerinden Horâsân'a geçip buradan da Merv yolu ile Radgan'a geldi.¹⁰¹ Burada bütün devlet erkânının toplanması emrini verdi. Amacı Melikşâh'ın veliahtlığını ilân etmek, bununla ilgili törenleri yapmaktı. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Sultan, oğlu Melikşâh'ı 1066 yılında burada yapılan törende veliaht ilân etti.¹⁰²

Yapılan törende Melikşâh'ı devlet adamları ve komutanların önünde bir tahta oturttu. Sonra Sultan Alparslan ilk biati kendisi yaptı ve ardından da devlet adamları ve komutanlar Melikşâh'a biat ettiler. Daha sonra Sultan Alparslan, oğlu Melikşâh'ı bir ata bindirdi, arkasında devlet adamları ve komutanlar yürürken kendisi de atın gâşiyesini¹⁰³ kendi omzuna alıp birkaç adım yürümek suretiyle Müslüman Türk devletlerindeki bir geleneği yerine getirerek töreni tamamladı.¹⁰⁴ Velihtlık töreni tamamlandıktan sonra bu veliahtlığın hukukî açıdan geçerli sayılması için dönemin anlayışına göre Abbasî

⁹⁷ Özgüdenli, *Selçuklular I*, s.143.

⁹⁸ İslam kaynaklarında Kıpçakların oturduğu sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayıp, Batı Sibirya, Hazar Denizi ve Kara Deniz'in kuzeyindeki bozkırları içine alarak batıda Karpat Dağları, güneyde Kırım, Kuban ve Terek Irmakları sınır olmak üzere Aral Gölü ve Sirderya boylarına kadar uzanmaktadır. Bkz. Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *DİA*, c. XXV, 2002, s. 420-421.

⁹⁹ Hazar denizinin doğu sahillerinde dağlarla kaplı yarımada'dır. Kuzey bölgesinin alçak yerleri tuzlu bataklıklarla kaplı olan bölgenin merkezinde kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Mangışlak dağları dağların güneyinde Mangışlak Platosu bulunmaktadır. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *DİA*, c. XXVII, 2003, s. 569-570.

¹⁰⁰ Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *DİA*, s. 569.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, X, 59; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 69; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 28; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 76; Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, s. 666; Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 54.

¹⁰² Râvendî, *a.g.e.*, s. 120; İbnü'l-Esîr, X, 59; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 14; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 5; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 38; Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 54.

¹⁰³ Türk devletlerinde görülen hükümdarlık alâmetlerinden biri olan Gâşiyeye Arapça'da örtü anlamına gelir. Deriden yapılmış ve altın sırmalı iplikle süslenmiş eyer örtüsü olup görünüşte tamamen altından yapılmış sanılırdı. Merasimlerde ve bayramlarda ata binen sultanın önünde rikâbdar tarafından taşınırdı. Rikâbdar yürürken gâşiyeyi yukarı doğru kaldırır ve sağa sola çevirirdi. Bknz: Erdoğan Merçil, "Gâşiyeye", *DİA*, c. XIII, 1996, s. 398-399.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, X, 59; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 69; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alparslan ve Zamanı*, TTK, Ankara, 2011, s. 129; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 5; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 158.

halifesi tarafından onaylanması gerekiyordu. Sultan Alparslan, Abbasî halifesi Kâim bi-emrillâh'a¹⁰⁵ mektup yazarak bu konuda izin istedi. Halife de veliahtlığı onaylayarak Melikşâh'a hil'atler gönderdi.¹⁰⁶ Böylece Melikşâh'ın veliahtlığı halife tarafından da onayladıktan sonra bütün işlemler tamamlanmış oldu. Sultan Alparslan, Melikşâh'ın veliahtlığı konusunu her fırsatta siyâsî bir vasiyetname olarak dile getirmiştir. Malazgirt savaşının öncesinde Nizâmü'l-mülk'e ve eşine, "Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu Tanrının lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek oğlum Melikşâh'tır"¹⁰⁷ sözleri bu vasiyetin bir göstergesidir. Sonuç olarak Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşâh'ı veliaht göstermesi, ayrıca bunu meşrulaştırmasının amacı kendisinden sonra sorunsuz bir şekilde oğlunun tahta çıkmasını ve devletin iktidar kavgasına tutuşup dağılmasını önlemektir. Zamanında yaptığı veliahtlık töreni ile tam olarak olmasa da bir nebze bunun önüne geçmiş oldu.

Sultan Alparslan, Malazgirt zaferinden sonra iki yüz bin kişilik bir ordu ile Karahanlılar'dan Şemsü'l-mülk Nasr Han'a karşı çıktığı Mâverâü'n-nehr¹⁰⁸ seferinde oğlu Melikşâh'ı da yanında götürdü.¹⁰⁹ Sultan Alparslan'ı Mâverâü'n-nehr seferine zorlayan sebep damadı ve Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-mülk Nasr Han ile oğulları, Hârezm Meliki Arslan Argun ve Tohâristan Meliki Ayaz arasında meydana gelen savaşlardı.¹¹⁰ Sultan Alparslan bölgede bozulan düzeni tekrar sağlamak ve doğu sınırlarını güvence altına almak adına sefere çıktı. Karahanlı ülkesin sınırları içerisinde ilerleyen ve hiçbir direnişle karşılaşmayan Selçuklu ordusuna Berzem kalesi

¹⁰⁵ 1031-1075 yılları arasında Abbasî Halifeliği yapmıştır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Kâim-biemrillâh", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 210-211.

¹⁰⁶ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 43-44; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 6; Özeydin, "Kâim-biemrillâh", *DİA*, s.211.

¹⁰⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 169; İbnü'l-Esîr, X, 71; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 6; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 15.

¹⁰⁸ Mâverâü'n-nehr, Orta Asya'ya yönelik İslam fütuhatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya) izafeten "nehirin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. Emevi devletinin sınırları Ceyhun nehrine dayandığı yıllarda, Araplar buranın doğusundaki bölgeye Mâverâü'n-nehr adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâü'n-nehr, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990, s. 67; Osman G. Özgüdenli, "Mâverâü'nehr", *DİA*, c. XXVIII, 2003, s. 177-180.

¹⁰⁹ Râvendî, *a.g.e.*, s. 118; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 44; Ali Sevim, "Bugyetü't-taleb fi târîh-i Haleb'e Göre Sultan Alp-Arslan", *Belleten*, c. XXX, S.118, Nisan, 1966, s. 240; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 120-121; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, c. II, 1989, s. 529; Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, c. VI, 1977, s. 263.

¹¹⁰ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999, s. 325; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 189; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, s. 529.

direniyordu.¹¹¹ Fakat daha fazla direnmeyeceğini anlayan kale komutanı Yusuf el-Hârezmî hemen bir suikast planı yaptı. Yusuf el-Hârezmî son gece içkili ve şarkılı bir eğlenceden sonra karısı ve üç çocuğunu ele geçmesin diye öldürüp, ertesi gün teslim oldu.¹¹² Yusuf el-Hârezmî Sultan'ın huzuruna çıkarıldığı zaman Sultan'ın ayaklarını öpmek bahanesiyle yere kapanmış ve çizmesine sakladığı bıçağı çıkararak Sultan Alparslan'ı, yanında bulunan Gevherâyîn'i yaralamıştır.¹¹³ Sultan Alparslan yaralandığı 21 Kasım 1072'den vefat ettiği 24 Kasım 1072'ye kadar geçen zaman da Nizâmü'l-mülk'e, ordu komutanlarına yanında bulunan Melikşâh'a biat etmelerini vasiyet etti. Ayrıca vasiyetine yeni eklemeler de yaptı. Bu vasiyete göre; "Oğlu Melikşâh ve Nizâmü'l-mülk'e itaat etmelerini, diğer oğlu Ayaz'a babası Davud Çağrı Bey'e ait olan yerler ile beş yüz bin altın verilmesi, Kardeşi Kavurd Bey'e Fars, Şiraz ve bunlara bağlı olan yerler ile belli bir miktar para verilmesini ve eşi Seferiye Hatun ile evlenmesi, Cibal ve Fırat toprakları ile vaktiyle Sultan Tuğrul Bey'in yönetimi altında bulunan bütün yerlerin kale ve içindekilerle birlikte oğlu Melikşâh'a verilmesini, bu vasiyetin aynen yerine getirilmesini, buna karşı çıkacak olanların derhal öldürülmesi emretti".¹¹⁴

Sultan Alparslan oğlu Melikşâh'ın veliahtlığını son bir kere daha onaylatmayı da ihmal etmedi. Başta vezir Nizâmü'l-mülk olmak üzere huzurunda hazır bulunan devlet

¹¹¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 190; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, s. 529; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 7-8; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 73; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigoru'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2000, s. 144-145.

¹¹² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 145; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 190; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 73.

¹¹³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 145; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 121-122; Müverrih Vardan, *Türk Fıtuhatı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1937, s. 180; Râvendî, *a.g.e.*, s. 119. Bu yaralanma olayı birçok İslam kaynağında ise şu şeklide anlatılmaktadır: Yusuf el-Harezmî iki gulâmın refakatinde sultanın tahtının yanına götürüldü. Sultan dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bunlara bağlanmasını emretti. Yusuf el-Harezmî: Ey muhannes! Benim gibi bir adam böyle mi öldürülür? dedi. Sultan bu söze çok kızdı ok ve yay alıp iki gulâma serbest bırakın şunu dedikten sonra Yusuf'a bir ok attı, fakat isabet ettiremedi. Hâlbuki o güne kadar attığı ok hedefinden hiç şaşmamıştı. Bu durumu fırsat bilen Yusuf hemen Alparslan üzerine saldırdı. Sultan tahtında oturuyordu. Yusuf'un üzerine doğru geldiğini görünce ayağa kalkıp tahtından inmek istedi, bu sırada ayağı sürçtü ve yüzükoyun düştü. Bunun üzerine Yusuf Sultanın üzerine çullandı ve yanında bulunan bıçağını Alparslan'ın böğrüne sapladı. Sadü'd-devle Gevherâyin orada bulunuyordu engel olmayı çalıştı ise Yusuf ısrarla saldırarak Sultanı yaraladı. Sonra kendisi de Sultanın hizmetkârları tarafından öldürüldü. Bkz. İbnü'l-Esir, X, 78; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 183-184; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 37; Râvendî, *a.g.e.*, s. 118; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 44-45; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 111-112; İbnü'l Kalanisî ise Sultan'ı öldürenin sûfi kılığında bir batini olduğunu kaydediyor. Bkz. Ali Sevim, "İbnü'l-Kalanisî'nin Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, c. XXIX, S. 33, 2008, s. 8.

¹¹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 184; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 46; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 112; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 8; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, s. 529; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 74.

adamlarına ve komutanlara oğlu Melikşâh'a itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair tekrar yemin ettirdi. Nizâmü'l-mülk'ü de, kendisinden sonra devlet işlerini düzene koyması ve gerekli tedbirleri alıp uygulaması için oğlu Melikşâh'a vasi ve vezir tayin etti.¹¹⁵ Sultan Alparslan, Yusuf el-Hârezmî tarafından yaralandıktan sonra, 24 Kasım 1072'de vefat etti.¹¹⁶ Alparslan Cihan hâkimiyeti telakkisi ile hareket etmekteydi. Alparslan'ın dokuz yıl süren saltanatı, Türk devlet nizamı ve cihan hâkimiyeti telakkisinin en parlak devirlerindedir. Selçuklu imparatorluğunun sınırları Seyhun boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanmıştır. Kendisine “Cihan Sultan'ı”, “Ebû'l-Feth”, “Sultânü'l-âdil“ ve “Sultânü'l-âlem” gibi birçok lakap verilmiştir.¹¹⁷ Ölümünden Önce: “Bir tepe üzerine geldiğimiz zaman ordunun azametinden ve askerîn çokluğundan dolayı altımda yerin titrediğini hissediyor ve kendi kendime ben dünyanın sultanıyım; bana kimsenin kudreti yetmez. Bu ordu ile Çin'i dahi fethederim, dedim. Bu gurur yüzünden şimdi bu âciz duruma düştüm. Hâlbuki herhangi bir sefere girişirken daima Tanrı'dan yardım dilerdim”¹¹⁸ sözleri cihan hâkimiyeti telakkisinin göstergesidir.

Sultan Alparslan'ın ölümü, bir saltanat mücadelesine yol açmaması için Ceyhun Irmağını geçene kadar üç gün gizlendi.¹¹⁹ Nizâmü'l-mülk hemen harekete geçti, devlet erkânı ve kumandanları toplayarak Alparslan'ın vasiyeti gereğince Melikşâh'ı sultan ilan etti. Bu sırada Melikşâh on sekiz yaşındaydı. Yaşına rağmen meliklik yıllarında aldığı özel eğitim ona çok şey kazandırmıştı. Tahta oturan Melikşâh'a, Nizâmü'l-mülk konuş “Ey sultan” dedi: Buna istinaden Melikşâh, “Sizin en büyüğünüz babam, ortancanız kardeşim ve en küçüğünüz ise çocuğumdur”¹²⁰ dedi. Cülûs töreninin ardından devlet erkânı ve ordu mensuplarının gönülünü almak için yüklü miktarda bahşiş dağıtıp vaatlerde bulundu. İlk icraatını da vezir Nizâmü'l-mülk'ü yeniden vezirlik makamına tayin ederek yaptı.¹²¹ Sultan Alparslan'ın vasiyeti yerine getirilmiş ve Melikşâh'ın cülûs

¹¹⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 38; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 46; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 8.

¹¹⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 184; Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006, s. 23; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 46; Sevim, “Bugyetü't-taleb fi târîh-i Haleb'e Göre Sultan Alp-Arslan”, s. 242.

¹¹⁷ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 317; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44-49; Azimî, *a.g.e.*, s. 22-23; Râvendî, *a.g.e.*, s. 83; Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkûresi*, s. 204-207.

¹¹⁸ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 47; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 37; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 185; Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkûresi*, s. 207.

¹¹⁹ Anonim Selçuknâme, s. 8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 187.

¹²⁰ Ali Sevim, “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşâh”, *Bellekten*, c. LXIX, Ağustos, 2005, S.255, s. 518; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 9; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 187.

¹²¹ Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Selçuklu Tahtına Çıkışı”, s. 17-18; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198; İbnü'l-Esîr, X, s. 81;

töreni tamamlanmış oldu. Bundan sonra Merv'e giderek babasının naâşını dedesi Çağrı Bey'in mezarının yanına defnettiler.¹²² Alparslan çok sevdiği oğluna büyük bir imparatorluk ve Nizâmü'l-mülk gibi değerli bir devlet adamı miras bıraktı. İktidar değişikliği sadece muhalif güçleri değil, aynı zamanda dışarıdaki komşu devletleri de kendi çıkarları için harekete geçirebilirdi. Netice itibariyle Alparslan'ın ölümünden sonra genç yaşta tahta çıkan Melikşâh'ın tecrübesizliğini fırsata çeviren amcası Kavurd Bey, Melikşâh'ın hükümdarlığını tanımadığı gibi devletin tamamına hâkim olmak için harekete geçti. Şemsü'l-mülk Nasr Han da Selçuklu sınırlarına tecavüze başlamıştır.

Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 163; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 189; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, c. XXVI, S.30, 2005, s. 53.

¹²² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 187; Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Eserler", *TM*, c. XVII, 1972, s. 101-112; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 114; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 48.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞÂH'IN TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ DOĞRULTUSUNDA İDARESİ ALTINDAKİ TOPRAKLARDA DÜZENİN SAĞLANMASI

Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin hedefi yeryüzünde huzur ve barışı sağlamaktır. “Türk Devleti” anlamındaki “il” deyiminin aynı zamanda barış anlamına gelmesi de bunu gösterir.¹²³ Türk cihan hâkimiyeti telakkisini gerçekleştirme yolunda yapılması gerekenlerden biride ülkedeki dirlik ve düzenin sağlanmasıdır. Ülke içinde ve dışında düzenin sağlanması âdil uygulanan yasalara bağlıdır. Ülkede içerisinde güvenliğin sağlanması, ekonomik düzenlemeler, adalet ve askerî sorumlulukları olan Türk hükümdarı, bu vazifeleri yapabildiği müddetçe tahtta kalabilir, başaramadığı zaman tahttan düşerdi. Cihan’ı fethetmek, halkı yönetmek, kötülüğü yok etmek, fitneyi bastırmak için bilgelik ve hoşgörü gereklidir. Hükümdar’ın hem kendi milletine hem de diğer milletlere karşı sorumlulukları vardı. Türk hükümdarları bu dengeyi sağlayabildikleri sürece başarılı olurlardı. Türk hükümdarlarının gücü ve başarısı sadece askeri faaliyetlerle açıklanamaz. Bu askeri faaliyetlerin yanı sıra milli ahlak ve gelenek üstünlüğü de söz konusudur.

Sultan Melikşâh’ın, Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, bütün dünyanın Türk idaresine saygı duyması, onun gücünü ve otoritesini kabul etmesi şeklinde ifade edilebilir. Onun faaliyetlerinde maddî nedenlere dayalı, sınır tanımaz bir fetih anlayışı görülmemektedir. Sultan Melikşâh’ın saltanat yılları içerisinde, ülke de huzuru, barışı ve düzeni sağlama adına birçok iç mücadele yapmış ve saltanatını tehdit eden pek çok olay ile karşılaşmıştır. Tahta çıktığında isyan eden amcası Kavurd’u ortadan kaldırarak ülke içinde düzeni sağlamıştır. Daha sonra ülkesinin doğusunda takip ettiği denge siyaseti sayesinde batıda yapacağı fetihlere zemin hazırlamıştır. Bu mücadeleler bazen barış bazen ise savaş ile neticelenmiştir. Sultan Melikşâh’ın, adaleti ve siyaseti sayesinde halk öyle rahat etmişti ki, onun idaresi altında yaşayan insanların tamamı din ve millet ayrımı gözetilmeden adalet ve huzur içerisinde hayatlarını sürdürmüşlerdir.

¹²³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.241.

Katıldığı seferlerde ve fethettiği ülkelerde insanlar tarafından genellikle adil sultan olarak zikredilmişlerdir.

A. SELÇUKLU SINIRLARINA SALDIRILAR, İÇ KARIŞIKLIKLAR VE MELİKŞÂH'IN DOĞU SİYASETİ

1. KARAHANLI VE GAZNELİLER İLE MÜCADELE

a. Karahanlılar'ın Batı Kolu Hükümdarı Şemsü'l-mülk II. Nasr'ın Selçuklu Sınırlarına Saldırıları

Cihan hâkimiyeti telakkisinin sağlanması için ülke içerisinde düzen ve barışın kurulması gerekliydi. Selçuklu Devleti, Alparslan'ın ani vefatı ve Sultan Melikşâh'ın amcası Kavurd ile mücadelesi esnasında içerde ve dışarıda ciddi sıkıntılarla karşılaştı. Karahanlılar'ın Batı kolu hükümdarı Semerkant Hanı Şemsü'l-mülk II. Nasr b. İbrahim Tamgaç¹²⁴, Aralık 1072 tarihinde Tirmiz'i ele geçirdi.¹²⁵ Şemsü'l-mülk, bununla yetinmeyerek ardından Melik Ayaz'ın Cürcan'da bulunmasından istifade ederek Belh şehri üzerine yürüdü ve burayı da ele geçirdikten sonra Tirmiz'e döndü.¹²⁶

Şemsü'l-mülk, Belh'e bıraktığı askerleri ile Belh'in ayak takımı arasında çatışma çıkması üzerine, geri dönerek şehrin ateşe verilmesini emretmiştir. Ancak telaşa kapılan şehrin ileri gelenleri Şemsü'l-mülk'ün huzuruna gelerek af dilediler. Bunun üzerine Şemsü'l-mülk onları affetti ve hutbeyi kendi adına okutarak yıllık vergi koydu.¹²⁷ Cürcan'da iken durumdan haberdar olan Ayaz, Belh'e dönerek burayı itaat altına almış ve on bin kişilik bir kuvvetle Tirmiz'e, Şemsü'l-mülk'ün üzerine yürümüştür. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Ayaz mağlup olmuştur. Ordusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, bir kısmı da Ceyhun nehrinde boğulmuştur.¹²⁸

¹²⁴ Şemsü'l-mülk Nasr Han, Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim'in oğlu olup, babasının felç olması üzerine 1068 yılında onun yerine tahta oturmuştur. (1068-1079). Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 52-53.

¹²⁵ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, Yay., Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s. 46; İbnü'l-Esîr, X, s. 81; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1993, s. 26; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 10; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 81; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 10; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 198; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar" *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 408; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, X, 81; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 11; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Reşat Genç, "Karahanlılar", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 452.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 81; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 11; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 198; Genç, "Karahanlılar", *Türkler*, s. 452.

b. Gazneli Devleti'nin Saldırıları

Sultan Alparslan'ın ölümü ve Melikşâh'ın tahta çıkmasından sonra Selçuklu Devletindeki taht değişikliğinden Karahanlılar kadar Gazneliler de faydalanmak istedi.¹²⁹ Selçukluların içinde bulunduğu iç karışıklıklar neticesinde, Sultan İbrahim Selçuklulara karşı harekete geçti. Bu hareket neticesinde Toharistân, Bedahşan, Belh, Kunduz, Velvaliç ve Talekan civarındaki eski Gazneli topraklarını tekrar almak için girişimlere başladı. 1073'de Kavurd'un isyan ederek Rey'i işgal etmesi üzerine bu durumu fırsata çeviren Gazneliler, çok sayıdaki kuvveti ile Emîrû'l-Ümera lakabı ile anılan Alparslan'ın kardeşi Osman'ın idaresinde bulunan Çiğilkent'e saldırdılar. Osman bunlara karşı koyamadığı gibi himayesindekilerle birlikte esir alınıp Gazne'ye götürüldü.¹³⁰ Bunun üzerine Sultan Melikşâh, hâkim olduğu topraklarda tam bir otorite kurmak için Gazneli kuvvetlerinin üzerine seçkin kumandanlarından Gümüş Tegin Bilge Bey önderliğinde bir ordu gönderdi. Selçuklu ordusu bölgeye gelince Gazneliler Çiğilkent'i yağmalayıp geri çekildiler.¹³¹

B. KAVURD BEY'İN İSYANI

Eski Türk geleneklerine göre devleti yönetmede icra yetkisi hanedan üyelerinin ortak hakkı sayılır. Selçuklu devleti de bu eski Türk geleneklerine göre yönetilirdi. Melikşâh'ın iktidarına saldırı beklenin aksine Melik Ayaz'dan değil de amcası Kavurd Bey¹³² den geldi. Taht mücadelesine kalkışan Kavurd Bey'inde dayanak noktası yukarıda bahsettiğimiz ülkeyi yönetme yetkisinin hanedan üyelerinin ortak hakkı olan eski Türk gelenekleri olmuştur. Sultan Alparslan ölmeden önce kardeşi Kavurd'un isyan etmesini önlemek için Fars ve Kirmân bölgesinin ona bırakılmasını, Seferiyye hatun ile

¹²⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 11; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti*, TTK, Ankara, 1989, s. 84; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198.

¹³⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198; Erdoğan Merçil, "İbrahim b. Mesu'd-i Gaznevi", *DİA*, c. XXI, 2000, s. 322; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 11; Mevdudi, *Selçuklular Tarihi I*, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara, 1971, s. 260; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, X, 81-82; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 11; C.E.Bosworth, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A.D. 1000-1217)", Cambridge, 1968, s. 93; Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 84.

¹³² Kavurd: Çağrı Bey'in oğullarının en büyüğüdür. Kavurd Türkçe bir kelime olup "Kurt" anlamına gelmektedir. Kavurd bastırıldığı paralarda ve bazı kaynak eserlerde Kara Arslan adı ile zikredilmektedir. Kara Arslan ifadesinin bir lakap olduğu öngörülür. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, c. XXV, 2002, s. 73-74; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, c.3, Ankara, 1971, s. 554-560; İbnü'l-Esîr, X, 62; el-Hüseyîni, *a.g.e.*, s. 28; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihileri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 92.

evlenerek Şiraz'a yerleşmesini fakat emrindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulmasını bunlara ilaveten de kendisine bir miktar para tahsis edilmesini vasiyet etmişti.¹³³

Kavurd Bey, Sultan Alparslan'ın ölüm haberini Umman'da olduğu sırada almıştı.¹³⁴ Bunun üzerine kış mevsiminin bütün olumsuz şartlarını göze alarak gemilerle Umman'dan Kirmân'a geçti. Bu geçiş esnasında birçok gemi parçalanmış, askerlerin birçoğu boğularak veya soğuktan donarak ölmüşlerdi. Bütün bu güç şartlara rağmen kardeşinin ölümü Kavurd Bey'in Selçuklu tahtını ele geçirmesi için bulunmaz bir fırsattı. Ayrıca Tuğrul Bey'in ölümüyle yarım kalan hükümdar olma arzusunu gerçekleştirebilmesi için bir şans daha doğmuştu. Kavurd Bey, henüz on sekiz yaşında olan Melikşâh'ı genç ve tecrübesiz buluyor, en yaşlı hanedan üyesi olarak kendisinin geçmişteki başarılarına, hükümdarlıktaki tecrübesine ve yaşının olgunluğuna güvenerek tahta çıkma hakkının kendisinin olduğunu düşünüyordu. Ayrıca, Selçuklu ordusundaki emîr ve subayların kendisini sevmeleri, yardım vaatlerinde bulunmaları, beraberindeki emîrler tarafından tahta geçmesi için tahrik edilmesi kendisini ümitlendirdi.¹³⁵

Melikşâh, babasının ölümünden hemen sonra Kavurd Bey'e "kalbini hoş ve gamı def edecek" bir mektup yazarak tahta çıktığı haberini bildirdi. Kavurd Bey ise cevaben, "Ben büyük kardeş, sen küçük oğulsun. Senden çok ben kardeşim Sultan Alparslan'ın mirasına lâîğım" dedi, Melikşâh'ın sultanlığını kabul etmedi. Melikşâh'ın verdiği cevap ise "Oğul var iken kardeş mirasa konamaz" şeklinde kesin ve sertti.¹³⁶ Sultan Melikşâh ve Kavurd Bey arasındaki bu sert tartışmadan sonra Nizâmü'l-mülk ve Emîr Temirel gibi devlet adamları, Kavurd'a mektup göndererek, Sultan Melikşâh ile

¹³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 184; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 46-47; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325-326; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara, 1989, s. 28; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, c. VI, 1977, s. 458.

¹³⁴ Kavurd Bey, Alparslan'ın ölüm haberini aldığı yer konusunda iki farklı rivayet vardır. İlk rivayete göre haberi Kirmân da almıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 82; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 49; Râvendî, *a.g.e.*, s. 123; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-Nâme*, vr. 28a; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 326; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 126. İkinci rivayete göre ise Umman'da olduğu sırada almıştır. Bkz. Anonim Selçuknâme, s. 8; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 188; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 116; Faruk Sümer, "Kirmân Selçukluları", *DİA*, c. XXXVI, 2009, s. 377; Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, s. 458.

¹³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 188; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 28; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 51; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 19-20; Anonim Selçuknâme, s. 8; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 197.

¹³⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 117; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 12; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 28-29.

Kavurd'u uzlaştırmak istedilerse de bu mümkün olmadı.¹³⁷ Kavurd Bey Selçuklu tahtını ele geçirmek umuduyla harekete geçti. Bundan sonra Selçuklu iktidarının geleceği ancak "kuvvet ve mücadele" sonucunda belirlenecekti. Yani girişilen kaçınılmaz iktidar mücadelesini kim kazanırsa, tahtın sahibi o olacaktı.

Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmeyi planlayan Kavurd, Melikşâh'a karşı Rey ve Hemedân arasında yasayan Türkmenlerin de desteğini almak üzere emrindeki iki bin atlı ve dört bin yaya ile devletin merkezî Rey'e doğru yola çıkmıştı.¹³⁸ Sultan Melikşâh ve Nizâmü'l-mülk de bu tehlikeyi önceden sezip bu isyan hareketini bastırmak için daha önce davrandılar. Melikşâh'ın en büyük korkusu, amcasının kendisinden önce Rey'e ulaşması ve Hemedân çevresinde bulunan kalabalık Türkmen kitleleriyle kendi kuvvetlerini birleştirmesiydi. Sultan Melikşâh, tehlikenin daha fazla büyümesini önlemek için Kavurd'dan önce devletin merkezî Rey'e vardı. Rey Kalesi'nde bulunan beş yüz bin altın, beş bin elbise ve silahları Türkmenlere dağıtıp onların gönüllerini alarak kendi taraflarına çekti. Kavurd Bey ise bu bölgeye iki gün sonra gelerek esas gücünü oluşturacak olan Türkmenlerin desteğinden yoksun kalarak kendisi için önemli bir avantajı kaybetmiş oldu.¹³⁹

Sultan Melikşâh'ın Türkmen, Arap ve gulâmlardan oluşan kalabalık bir ordusu vardı. Bu büyük orduya ilaveten Alparslan'ın yanına gelmekte olan Musul hükümdarı Şerefü'd-devle Müslim ve babası Hille hükümdarı Nuru'd-devle'nin Sultan Alparslan'a göndermiş olduğu malları getiren, Bahaü'd-devle Mansûr da kuvvetleri ile Melikşâh'ın yanında bulunuyorlardı. Şerefü'd-devle Müslim'in yanında, Alparslan ile arasını bulmak için halife tarafından gönderilen Nakîbu'n-Nukebâ Tarrâd b. Muhammedü'z-Zeynebî de vardı.¹⁴⁰ Bunlar Sultan Alparslan'ın öldüğünü duyup Melikşâh'ın tahta çıktığını haber aldıklarında doğrudan Sultan Melikşâh'ın yanına gitmişler ve bu savaşta ordudaki yerlerini almışlardır. Kavurd'un ordusunun miktarı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Rey'e hareket ederken yanında bulunan altı bin

¹³⁷ Bu mektuplardan biride kaynaklarda şu şekilde geçer: Melikşâh'ın komutanlarından Emir Temirel Kavurd'a yazdığı mektupta, "Sahip oldukların seni gururlandırmasın. Allah senin yeğenine itaat etmekle kalplerimizi birleştirdi. Askerlerinin sözüne bakıp yeğenine muhalefet etme ve bil ki; piliç horoza mukavemet edemez". Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 117.

¹³⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 188; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 116; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 29; Faruk Sümer, "Kirmân Selçukluları", *DİA*, s. 377; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 79.

¹³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 188; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 116; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁴⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 12-13; Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, s. 458; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 48; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 78; Mevdudî, *a.g.e.*, s. 262.

kişi ile savaşa hazırlanmış, kendisine muhtemelen başka katılan olmamıştır. İki taraf arasındaki ilk mücadele öncü kuvvetler arasında olmuştur. Emîr Savtegin'in idaresi altındaki Melikşâh'ın öncü kuvvetleri Kavurd'un öncü kuvvetlerini bozguna uğrattı.¹⁴¹ Asıl ordular Hemedân sınırında Kerec civarında karşılaştı.¹⁴² Savaşın hangi tarihte yapıldığına dair farklı rivayetler vardır.¹⁴³

Savaş bittikten sonra ertesi gün bir köylü Melikşâh'ın yanına gelerek, amcası Kavurd'un oğlu ile beraber yakın bir köyde askerinden ayrı tek başına olduğunu haber verdi. Sultan Melikşâh bizzat harekete geçti. Ayrıca Kavurd'un yakalanması için Emîr Temirel¹⁴⁴ kumandasında bir miktar kuvvet gönderdi.¹⁴⁵ Emîr Temirel, çok geçmeden saklandığı yerde Kavurd'u yakaladı. Kavurd, kendisini serbest bırakması için ona yalvardı iktâlar ve mal vaat etti. Melikşâh'ı bırakıp kendi emrine girmesini istedi. Ancak bir hanedan üyesi hakkında karar verme yetkisini kendisinde görmeyen Emîr Temirel, onun bu cazip önerilerini kabul etmeyerek “Sen efendisin, biz köleyiz, senin istediğin bir şey hakkında biz hüküm veremeyiz. Beraber Sultan'a gidelim, o ne hüküm verirse o geçerlidir”¹⁴⁶ demişti. Kavurd'un yakalandıktan sonra Sultan'ın huzuruna çıkışı kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilmektedir. *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye*'ye göre; “Melik Kavurd'u götürdüler ve yola çıktılar. Melikşâh, mevkibi ve çetri ile karşılamağa çıktı. Melik Kavurd bunu görünce atından indi, yere alnını koydu, Sultan'ın ayaklarına kapandı.¹⁴⁷

¹⁴¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 117; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 13; Erdoğan Merçil, “Emir Savtegin”, *TED*, S.6, Ekim, 1975, s. 70; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Zengin Emirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVIII, S.I, 2013, s. 195.

¹⁴² Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 126; Râvendî, *a.g.e.*, s. 123; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 13; Kafesoğlu, “Kavurd”, *İA*, s. 458; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 39; Özaydın, “Kavurd Bey”, *DİA*, s. 73; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 30; Yazıcızâde 'Alî, *Selçuk-Nâme*, vr. 28a.

¹⁴³ Bu savaşın hangi tarihte meydana geldiği ile ilgili iki farklı rivayet aktarılmaktadır. Birinci rivayete göre savaş, (H.465-M.1072-1073) olarak, ikinci rivayette ise savaşın tarihi (H.466-M.1073-1074) olarak kaydedilmiştir. Ayrıca *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye*'ye de zikredilen (H.26 Cemaziyevvel 466- M.27 Ocak 1074) tarihi kış mevsimine denk gelmektedir, bu tarih kış mevsimin olumsuz hava şartları düşünülrse bir savaş için uygun bir tarih değildir. Hâlbuki Bundârî'nin zikrettiği (H.465-M.Nisan-Mayıs 1073) tarihi bahar mevsimine denk gelmektedir ve bu tarih kış mevsimi içerisinde yapılan hazırlıklardan sonra bir savaş için daha uygun gözükmektedir. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325-326; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁴ Kavurd'u yakalaması için gönderilen kuvvet komutanı, Sibt İbnü'l Cevzî'nin kaydına göre; Emir Savtegin idi. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁴⁵ Ahmed Mahmud, *a.g.e.*, s. 118; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 13-14; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 32.

¹⁴⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 118; Özaydın, “Kavurd Bey”, *DİA*, s. 73; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁴⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39.

“Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin ise bu hususta iki rivayeti vardır. Birincisine göre; “Ele geçirilen Kavurd Bey, yaya olarak getirildiği zaman Sultan atın üzerinde bulunuyordu. Kavurd Bey, Sultan’ı ululamak amacıyla yere doğru eğildi ve Sultan’ın elini öptü”. Bunun üzerine Sultan, ona “Ey amca! Böyle yorgun ve perişanlıktan ne duruma gelmişsin. Bana karşı giriştiğin bu hareket ve davranışlardan utanmıyor musun? Sen kardeşin olan Alparslan’ın ölümü dolayısıyla bir taziyet düzenlemediğin gibi, onun kabrine örtülmek üzere bir örtü bile göndermedin. Hâlbuki yabancılar bile onun ölümü üzerine yas tuttular. Sen kardeş olarak onun vasiyetini bir tarafa atarak şenlik yapıp eğlendin. Fakat Ulu Tanrı, senin bu kötü hakaret ve davranışının karşılığını sana işte böyle verdi dedi. Kavurd Bey ise Sultan’ın bu sözleri üzerine cevap olarak “ Tanrıya ant olsun ki ben sana karşı asla harekete geçmek istemedim, ancak senin askerlerin bana, gece gündüz mektup gönderip acele kendilerine gelmemi bildirdiler. İşte ben, bu nedenle Ulu Tanrının benim hakkımda takdir buyurup yerine gelmesi istediği şey sebebiyle harekete geçip geldim”¹⁴⁸ diyerek pişmanlığını ifade etmiştir.

Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin ikinci rivayetine göre ise “Bir süre sonra Kavurd Bey’i yakalayanlar görününce, bir tepe üzerinde oturmakta olan Sultan, yiyecek istedi ve kendisine getirilen yiyecekleri, Müslim b. Kureyş, İbn Mezyed ve İbn Verram’ı yanına çağırıp onlarla birlikte yedi. Daha sonra Sultan, atına binmişti ki, tam bu sırada Kavurd Bey getirilip atından indirildi ve başındaki şapkası (külâh) alındı ve ona, Sultan’ı ululaması için “yeri öp” denildi ise de o bunu yapmadı. Bunun üzerine Sultan atıyla ona yaklaşıp boynuna sarıldı ve ey amca, sen çok uzak bir yerden geldin, atına bin ve bizimle gel”¹⁴⁹ dedi. Netice itibariyle Kavurd yakalandıktan sonra amcası Kavurd’u o halde gören Sultan Melikşâh’ın üzülp yumuşadığı görülüyor. Bu olayla ilgili olarak Nizâmü’l-mülk ile arasında şöyle bir konuşma geçiyor. Nizâmü’l-mülk, eğer o galip gelseydi kendisini affetmeyeceğini söyleyerek Kavurd’un öldürülmesi gerektiğini belirttiyse de Melikşâh amcasını öldürerek nesebi bozamayacağını söylemiş ve bu fikre karşı çıkmıştır.¹⁵⁰ Melikşâh, Sultan olarak kalmak istiyorsa, af ve merhamet duygularını bir tarafa bırakıp devletin bekası için gerçekçi olmak zorundaydı. Hâlbuki Sultan

¹⁴⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁴⁹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁵⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39-40; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 33; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80; Özaydın, “Kavurd Bey”, *DİA*, s. 73.

Melikşâh, amcasını affetme taraftarıydı. Amcasını öldürerek soyuna kötülük yapmak istemiyordu. Ama istemeyerek de olsa Nizâmü'l-mülk'ün tavsiyesini yerine getirdi.

Kavurd'un yakalandıktan sonra teslim alınışı ve nerede tutuklu bulunduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-mülk arasındaki konuşmadan sonra Kavurd, Emîr Savtegin'e teslim edildi. Savtegin onu kendi çadırında hapsedti. Öldürüleceğinin farkına varan Kavurd, Melikşâh'a haber göndererek, kendisini öldürerek hanedanı ortadan kaldırmamasını ve hakkında Türklere yakışır bir şekilde hareket etmesini söyledikten sonra affedilmesi halinde Alparslan öldüğünden beri vermiş olduğu zararın masraflarını karşılayacağını ve ülkesini teslim edip Şam'a veya Hicaz'a gideceğini söyledi.¹⁵¹ Diğer bir rivayette göre ise Kavurd, Savtegin'in çadırında hapsoldükten sonra yanına Amîd Ebû Rıza gönderildi. Ebû Rıza, Kavurd'dan Kirmân hazinelerinin anahtarlarını isteyerek ne gibi malları olduğunu sordu. Kavurd, Kirmân bölgesinin sınırlarının daraldığını bu sebeple de gelirin azaldığını belirtti. Ayrıca bu beldelerin ahalisinin fakir olduğunu onların sahip olduğu malların ancak Sultan'ın askerlerinden birine hediye olabileceğini söyledi. Son olarak da serbest bırakılması halinde Sultan'dan hiçbir şey talep etmeksizin Umman bölgesine yerleşeceğini ve Sultan'a tâbi bir amca ve şefkatli bir baba olacağını belirtti.¹⁵² Her iki rivayetten şu ortak sonuç ortaya çıkar. Kavurd, Büyük Selçuklu Devletini ele geçiremeyeceğini anlayıp hayatta kalmak için kendi hükümdarlığından da vazgeçerek bir kenara çekilme isteğindedir.

Kavurd'un yakalanmasından sonraki bir başka rivayette ise Kavurd Melikşâh'ın ordusundaki emîr ve askerlerin kendisine yazmış oldukları mektupları ortaya koyup bu mektuplar yüzünden isyana kalkıştığını anlatmıştır. Melikşâh da bu mektupları Nizâmü'l-mülk'e vererek emîrlerin yanında okumasını istemiştir. Sultan bu sayede mektupları yazan emîrleri tespit edip onları cezalandıracaktı. Fakat Nizâmü'l-mülk bu işe bazı önemli devlet adamlarının da isminin karışmış olabileceğini düşündü. Bu durumda ya devlet liyakatli emîr ve devlet adamlarından mahrum kalacaktı ya da bunların yaptıkları hareketleri görmezlikten gelip mesele kapatılacaktı. Nizâmü'l-mülk "Ya devlet başa, ya kuzgun leşe", olarak ifade ettiğimiz bir durumun içerisinde kalmıştı.

¹⁵¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 191-192; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80-81; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 70; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 34.

¹⁵² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 40; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 119.

Nihayetinde ikinci yolu seçmeye karar verdi. Bunun için de Melikşâh'ın huzurunda işi şakaya vurarak yazılan mektupları ortada duran ateşe attı.¹⁵³ Melikşâh'ın ordusundaki emîrlerin çoğu Kavurd'a mektup yazmıştı ve bu mektupların ortaya çıkması onları korkutmuştu. Nizâmü'l-mülk'ün mektupları okumadan yakması ve Kavurd'u isyana teşvik eden isimlerin bu sayede üstünün kapanması, bu emîrlerin korkularını yatıştırmış, Nizâmü'l-mülk'ün de bu emîrler yanındaki itibarı artmıştı. Ancak belirtilmesi gereken nokta şudur ki, Nizâmü'l-mülk, Melikşâh'ın saltanatı ele geçirmesinde her şekilde destek olmuştur.

Netice itibariyle Kavurd, Hemedân'a götürüldü ve Ebû Haşim Ca'ferî adındaki bir kişinin evinde hapsedildi.¹⁵⁴ Fakat bu olaylar yaşanırken askerler arasında bir karışıklık çıkmasından endişe ediliyordu. Gerçekten de bu endişeler yersiz değildi. Savaştan sonra Melikşâh'ın askerleri Nizâmü'l-mülk'ün huzuruna çıkararak kazandıkları bu büyük zafere karşılık iktâ ve maaşlarının arttırılması talebinde bulunup, talepleri gerçekleşmediği takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını söylemişlerdi.¹⁵⁵ Nizâmü'l-mülk bu durumu derhal Sultan'a bildireceğini söyleyerek askerleri o anda yatıştırmıştı. Nitekim Nizâmü'l-mülk, Sultan ile görüşüp bu durumu anlattı. Askerlerin Kavurd lehinde tezahürat yapmaları ve onu tahta çıkaracaklarını dile getirmeleri, Melikşâh'ın hükümdarlığı için tehlike arz ediyordu. Nizâmü'l-mülk, devletin içinde bulunduğu tehlikeyi Melikşâh'a bildirdikten sonra Melikşâh, Kavurd'un öldürülmesini kendi hükümdarlığının ve devletin bekası için kabul etmiş olmalıdır.

Kavurd'un, bazı kaynaklarda askerlerin isyanından sonra zehirlenerek¹⁵⁶, bazı kaynaklarda ise boğdurularak¹⁵⁷ öldürüldüğü aktarılır. Türkler'de hükümdar ailesi

¹⁵³ Mevdudî, *a.g.e.*, s. 262-263; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 34.

¹⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 192.

¹⁵⁵ Râvendî, *a.g.e.*, s. 124-125; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 127; Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s. 40; Özeydin, "Kavurd Bey", *DİA*, s. 73-74; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 14; Yazıcızâde 'Alî, *Selçuk-Nâme*, vr. 28a-28b.

¹⁵⁶ Kavurd'un zehirlenerek öldürüldüğünü aktaran kaynaklar, öldürüldüğü gecenin sabahı Nizâmü'l-mülk askerlere Kavurd'un hapiste sıkıntı ve kahrından yüzüğünde bulunan zehri içip öldüğünü söyledi. Askerlerin bu sözleri duyduktan sonra sakinleştiği bir daha maaş arttırılması hususunda söz söylemediği aktarılır. Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, s. 125; Yazıcızâde 'Alî, *Selçuk-Nâme*, vr. 28b; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 127-128; Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s. 40; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 14.

¹⁵⁷ Sultan Melikşâh, Gevherâyin'e Kavurd'un öldürülmesini emretti. Gevherâyin tek gözlü bir Ermeni'ye Kavurd'u kendi yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürttü. Diğer bir rivayet ise, Kavurd Ebû Haşim Caferî'nin evine hapsedildi. Melikşâh daha sonra bu eve Na'rsan adında bir Kıpçak gönderdi. Kıpçak Kavurd'u kendi yayının kirişi ile boğdu. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 40; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 49; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 120; İbnü'l-Esîr, X, 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 191-192; Sevim, "Sıbt İbnü'l-

soyundan gelen aile üyeleri Tanrı tarafından kutsal kabul edildiklerinden kutsal sayılan kanların akıtılmaması için boğdurulmak suretiyle öldürülmüşlerdir.¹⁵⁸ Bu açıdan baktığımızda Kavurd'un kendi yayının kirişiyle boğularak öldürülmesi gerçeğe daha uygun görünmektedir.

Kavurd gibi askerî sempati duyduğu bir hanedan üyesinin öldürülmesi hayatta kalmasından daha mantıklıdır. Çünkü her zaman Sultan'ın tahtı için bir tehlike oluşturur. Ancak devletin bekası için Kavurd'un zehirlenerek öldürülmesi daha mantıklıydı. Çünkü Sultan tarafından öldürüldüğünün anlaşılması devlet içinde yeni bir iç karışıklığa sebep olabilirdi. Bu yüzden bu olaya Kavurd'un kendi yüzüğündeki zehri içerek öldüğü süsü verildi. Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre yönetilen Büyük Selçuklu Devleti'nde kendisini tahta layık gören ve tahtı ele geçirebileceğine inanan hanedan üyeleri isyan etmekten ve taht mücadelesine girmekten çekinmemişlerdir.

Kavurd'la beraber savaşa katılan Sultanşah ve Emiraşah isimindeki iki oğlu da esir edilmişti. Babaları öldürüldükten sonra bunların gözlerine mil çekildi.¹⁵⁹ Kavurd'un öldürüldüğü, duyulduğu zaman, askerler Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-mülk'ü lanetleyip "Alparslan'ın vasiyeti böyle değildi. O, bir miktar para ile Kirmân ve Fars'ı Kavurd'a verip, Seferiyye Hâtun ile evlenmesini vasiyet etmişti" dediler. Ardından bu askerler, Sultan'dan ayrılıp birçok yeri yağmaladılar.¹⁶⁰ Sultan Melikşâh, askerlerin bu davranışlarından korkuya kapıldı. Bunun üzerine Melikşâh, Nizâmü'l-mülk'e uygun gördüğü tedbirleri almasını söyledi. Nizâmü'l-mülk ise tek başına sorumluluk almaktan

---

Cevzî'nin *Mir'atü'z-Zaman Fi Tari'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşâh Dönemi*", *Belgeler*, c. XX, S.24, 1999, s. 4; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 14.

¹⁵⁸ Fuad Köprülü, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuniyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c. I, Ankara, 1944, s. 1-9.

¹⁵⁹ Kavurd'un savaşa katılarak esir düşen ve gözlerine mil çekilen çocuklarının sayısı kaynaklarda farklılık göstermektedir. el-Hüseynî; yedi çocuğunun savaşa katıldığını kaydeder. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 39; Abû'l-Farac; İki çocuğunun öldüğünü, üçünün ise kör edildiğini, bunların isimlerinin Türkanşah, Sultanşah ve Verdanşah olduğunu kaydetmektedir. Fakat Kavurd'un isimlerini zikrettiği çocukları arasında Türkanşah ve Verdanşah isimlerinde çocuğu yoktur. Muhtemelen, Türkanşah ismi Turanşah'ın, Verdanşah ismi ise Merdanşah'ın bozulmuş şeklidir. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 326; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 37; Sibt İbnü'l-Cevzî ise bir rivayetinde; dört çocuğunun esir edilip gözlerine mil çekildiğini, bunların ikisinin mil çekildiği esnasında hayatlarını kaybettiğini geriye Sultanşah ve Emirşah'ın sağ kaldığını kaydetmektedir. Diğer rivayetinde ise; beş çocuğunun esir edilip gözlerine mil çekildiğini anlatmaktadır. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 191-192; Ahmed b. Mahmud, Kavurd'un yedi çocuğunun da savaşa katıldığını, mil çekme sırasında iki oğlunun öldüğünü kaydetmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 120; Râvendî, iki çocuğunun gözüne mil çekildiğini kaydetmiştir. Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 192; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 121; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 81; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 39.

çekinip, Melikşâh'a emri olmadan hiçbir şey yapamayacağı cevabını verince Sultan da "Bütün devlet işlerini sana bıraktım, sen babasın." diyerek kendisini destekleyeceği hususunda yemin etti. Bundan sonra Nizâmü'l-mülk, aldığı yerinde önlemler ile askerler arasındaki huzursuzluğu giderdi. Bu başarısından dolayı Sultan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk'ün iktâlarına, Tus şehrini de ekledi. Ayrıca çeşitli hil'atlar giydirdi ve çeşitli hediyeler ile "Atabeg" unvanını verdi.¹⁶¹

Sonuç olarak, Kavurd'un Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyana kalkışması ve ondan sonrada "dünya hükümdarı olmayı tasarlaması"¹⁶² onun ölümüne mâl oldu ve Sultan Melikşâh'ın saltanatının gücü arttı. Burada geçen dünya hükümdarı olma ifadesi, Selçuklu Sultanları ve hanedan üyelerinin Türk cihan hâkimiyeti telakkisine sahip olduğunun bir delilidir. Kavurd, kendisine hükümdar olma şansı doğduğunda eline geçen fırsat ve imkânlardan yararlanamayan zayıf bir liderdir. Hâlbuki büyük liderler, tarihin önlerine çıkardığı fırsat ve imkânlardan en üst düzeyde yararlanmayı bildikleri gibi, kendi hedefleri doğrultusunda içinde bulunduğu durum ne olursa olsun fırsat ve imkân yaratmakta da son derece ustadırlar.

1. Kirmân Üzerine Sefer

Kavurd, Rey üzerine hareket ederken oğlu Kirmânşah'ı kendisinin vekili olarak bırakmıştı.¹⁶³ Kerec, yakınlarındaki savaşta kendisi ile birlikte esir edilen oğulları Sultanşah ve Emiranşah'ın ileride tahtta hak iddia etmemeleri için gözlerine mil çekildi. Kirmânşah'ın bir yıl gibi kısa süren melikliği ölümü ile son buldu ve yerine küçük yaştaki kardeşi Hüseyin geçti. Daha sonra bunu haber alan kardeşi Sultanşah, gözlerine mil çekilmesine rağmen, Hemedân'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı¹⁶⁴ ve kardeşi Hüseyin'in yaşının küçük olmasından faydalanarak Kirmân tahtını ele geçirdi.

¹⁶¹ Münecceimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 48; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 189; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fi Tari'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşâh Dönemi", s. 3; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 121; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 16; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 81; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198.

¹⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁶³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 49; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 14.

¹⁶⁴ Bu kaçış olayı Sıbt İbnü'l-Cevzî de ve Ahmed b. Mahmud da şu şekilde rivayet edilmektedir: Sultan Melikşâh Kavurd'un oğullarının gözlerini kör etmek için mil çektiği zaman, mil çeken kimse onların gözlerinin nurunu gidermemeğe niyet etmiş ve mil çekme işini savsaklamıştı. Bu sebeple Sultan-şah ve sağ kalan kardeşleri yine eskisi gibi görmekteydiler. Ancak bir evde hapsedilmişler ve kapıda güvenilir muhafızlar olduğundan kurtulmaktan ümitlerini kesmişlerdi. Ayrıca muhafızlar onlarla konuşmadığından kurtuluş için bir çare de bulamıyorlardı. Bu sırada İsfahân da bulunan Sultan Melikşâh kardeşi Ayaz'ın ölüm haberini almıştı (466/1073-1074). Sultan-şah, Melikşâh'ın diğer olaylarla meşgul olmasından

Sultan Melikşâh, Kirmân ve Umman ülkelerini Kavurd ailesine vermişti. Sultan Melikşâh, Sultanşah ve kardeşlerinin kaçtığı ve Kirmân'a gidip hisarda oturduklarını öğrendiği zaman hiçbir harekette bulunmadı. Kirmân ve Umman'ı onlara verdi, her birinin gönüllerini alıp hil'atlar gönderdi.¹⁶⁵ Bir yandan da Sultan amcasının payına düşen memleketlerin başına Savtegin'i atadı ve hatta Kavurd'un harp davullarını da ona bıraktı. Bu sayede amcaoğullarını baskı altında tutuyor ve bu memleketleri ihmal etmiyordu.¹⁶⁶ Bir süre sonra bu durum karışıklıklara sebep olunca Sultan Melikşâh ordusu ile Kirmân'a yürüdü ve başkent Berdesir'e geldi. Bu seferin nedenleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmuyor. Bir rivayete göre; Melikşâh bu sefere "Kavurd hanedanını ortadan kaldırmak için" yola çıkmıştı.¹⁶⁷ Fakat Sultanşah'ın Melikşâh'ı hanedanlığı ortadan kaldıracak kadar kızdıracak bir hareketi tespit edilemiyor.

Sultan Melikşâh'ın geldiğini öğrenen Sultanşah şehre kapandı. Büyük Selçuklu ordusunun güç ve kudretini görünce karşı koyamayacağını anlayarak af talebinde bulundu. Sultan'a çeşitli hediyeler takdim etti ve "Cihan hükümdarının namusu hükmünde olan kırk kız kardeşimin ordugâh katırcılarının eline düşmesini, Sultan'ın soyluluğu reva görmez." şeklinde bir haber gönderdi.¹⁶⁸ Melikşâh bunun üzerine onu affedip Kirmân hâkimiyetini tekrar ona verdi ve İsfahân'a geri döndü. Cihan hükümdarı Sultan Melikşâh'ın, Selçuklu hanedan üyelerini tamamen ortadan kaldırmak niyetinde olmaması, kendinden önceki Selçuklu hükümdarlarına nazaran daha merkezîyetçi bir politika izlediğinin göstergesidir.¹⁶⁹

---

yararlanarak bir hile düşündü ve kendilerine hizmet için iki cariyeye istedi. Melikşâh bunları kör bildiği için isteklerini yerine getirdi ve emirlerine iki cariyeye verdi. Cariyeler bunların bulunduğu hücreye girerek hizmetlerini görmeğe başladılar. Bu cariyelerin yüzünden muhafızlar onların üzerine izinsiz giremiyor ve ne yaptıklarını göremiyorlardı. Sultan-şah ve kardeşleri muhafızların biri ile dost oldular ve kaçmak için Kirmân'a haber gönderip at istediler. Neticede Sultan-şah ve kardeşleri kaçma planını başarı ile uyguladılar, şehir dışında bırakılan atlara binerek süratle kaçtılar ve birkaç gün içinde Kirmân'a ulaştılar. Daha sonra Sultan-şah Berdesir şehrinde Kirmân Selçukluları tahtına oturdu (Safer 467/ Eylül-Ekim 1074). Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 194; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁶⁵ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 126; Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 48.

¹⁶⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 15.

¹⁶⁷ Sümer, "Kirmân Selçukluları", *DİA*, s. 378; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 45.

¹⁶⁸ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 45.

¹⁶⁹ Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete", s. 260-261.

C. MELİKŞÂH'IN SALTANATININ HALİFE TARAFINDAN ONAYLANMASI

Sultan Melikşâh, saltanın ilk yıllarında amcası Kavurd ile mücadele etmiş vezir Nizâmü'l-mülk'ün aldığı önlem ve tedbirlerle bu iç mücadeleden başarıyla çıkmış ve Selçuklu devleti, ordusunun disiplinini tekrar sağlamıştır. Ordu mensupları ve bütün sivil memurlar artık Melikşâh'ı imparatorluğun tek hâkimi olarak görmekteydiler.¹⁷⁰ Saltanatı için tehdit oluşturan Melik Ayaz, taht mücadelesine girişmeyip Gaznelilerle mücadeleye etmeye başladı. Karahanlı hükümdarının işgal etmiş olduğu Belh şehrini geri aldı. Tirmiz şehrini de geri almak istediye de başarılı olamayıp geri çekildi ve bu olaydan kısa bir süre sonra öldü (1074).¹⁷¹ Sultan Melikşâh, kardeşinin ölümüne bir yönden sevindi. Ama Nizâmü'l-mülk bunu hoş karşılamadı ve Sultan'a "kardeşinin ölümüne sevinme aksine kardeşinin adına bir taziye düzenle" dedi, Sultan da bu tavsiyeye uyarak bir taziye düzenlendi.¹⁷² Sonuç olarak Melik Ayaz, Melikşâh'ın iktidarı için bir tehlike olmaktan çıktı.

Melikşâh artık Selçuklu ülkelerinin tek hükümdarıydı. Ancak hükümdarlığın Abbasî halifesi tarafından onaylanması gerekiyordu. Bu sebeple Sultan Melikşâh, 1070-1071'den beri Bağdad Şahnesi olan Gevherâyîn'i görevlendirdi. Gevherâyîn 1073 Ekim ayında Bağdat'a gitti.¹⁷³ Bağdat'a geldiğinde halife onu huzuruna davet etmek için bir kabul töreni düzenledi. Abbasî Halifesi hemen Sultan Melikşâh'ın saltanatını onaylayan bir menşur hazırlattı. Halifelik makamında düzenlenen bir törende de bu menşuru bir bayrak ile birlikte Sultan Melikşâh'a götürmek üzere Gevherâyîn'e teslim etti.¹⁷⁴ Ayrıca Sultan'a "Muizzü'd-din" (Dinin ışığı), "Celalü'd-din" (Dinin ulusu) ve "Kâsimu emîrû'l-mü'minîn" (Halifenin ortağı) gibi yeni unvanlar ve lakaplar verdi.¹⁷⁵ Bağdad Şahnesi Gevherâyîn de halifeden aldığı emanetleri yani menşuru ve bayrağı Ekim 1073'te Bağdad'dan ayrılarak kısa sürede Sultan Melikşâh'a ulaştırdı.¹⁷⁶ Böylece Sultan

¹⁷⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 16.

¹⁷¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 57; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 40; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁷² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 193; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹⁷³ Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 48; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, X, 91; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 193; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 50; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 198; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 81; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 56.

¹⁷⁵ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkması", s. 30; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 16; Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, s. 666-667.

¹⁷⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 193; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 16.

Melikşâh dinî otoritenin onayını alarak siyasî iktidarını hukukî temelle sağlamlaştırmış oldu.

D. MELİKŞÂH'IN DOĞU SİYASETİ, KARAHANLI VE GAZNELİLER ÜZERİNE SEFERLERİ

Selçuklu Sultan'ı Alparslan'ın saltanatı döneminde doğu sınırlarında devleti tehdit edecek önemli olaylar olmamasına rağmen, oğlu Melikşâh'ın saltanatının başlangıcından itibaren tehditler ortaya çıkmıştır. Bir taraftan Karahanlılar, diğer taraftan Gazneliler Alparslan'ın ölümünü fırsat bilerek Selçuklu Devletinin topraklarını istilaya girişmişlerdir. İşgal edilen bölgeleri tekrar geri alan Melikşâh, bu devletlerin istekleri doğrultusunda onlarla barış antlaşmaları yapmış, böylece bir nevi devletin doğu sınırlarında güvenliği sağlamıştır. Daha sonraları iki kez doğuya bizzat ordusunun başında sefer çıkan Melikşâh, Doğu ve Batı Karahanlılar devletlerini kendisine tâbi hale getirerek devletin doğusunu; kuzey-doğudan, güney-doğuya doğru hilal şeklinde vassal devletlerle çevirme siyasetinin temelini atmıştır.¹⁷⁷

Sultan Melikşâh, Büyük Selçuklu Devleti'nin Doğu ve Batı sınırı onlara tâbi devletlerden oluşan bir kordon ile çevirerek bu çember dışından gelecek tehlikelere karşı devleti koruma politikası gütmüştür. Melikşâh dönemindeki dış politikanın öncekilerden bir farkı *gulâm sisteminde*¹⁷⁸ göre yetişmiş kumandanlara ve Türkmen Beylerine fetih vazifelerinin daha fazla verilmesidir.¹⁷⁹ Sonuç itibariyle Melikşâh zamanında doğu ve batı siyasetinin bir esasa bağlandığı, buna göre devletin güvenliğini sağlama, sınırlarını genişletme ve fethedilecek yeni bölgelerin görevini genellikle Selçuklu ve Türk soyundan vassal hükümdarlara bırakıldığı ve bu konuda Doğuya da Batı kadar önem verildiği söylenebilir.¹⁸⁰

1. Karahanlılar Üzerine Sefer

Saltanatı için ciddi bir tehlike olan amcası Kavurd'u ortadan kaldırdıktan sonra devlete tam anlamıyla hâkim olan Sultan Melikşâh, yönünü doğuya çevirebilmiştir.

¹⁷⁷ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 223.

¹⁷⁸ Esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, belli bir eğitimin eğitim sonucunda elde ettikleri becerileri sayesinde başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizmaya gulâm sistemi denmektedir. Bkz. Erkan Göksu, "Gulâm Sisteminin Doğuşuna Dair Düşünceler" *2023 Dergisi*, S.155, Mart, 2014, s. 76-80; Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, c. XIV, 1996, s.180-184.

¹⁷⁹ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 224.

¹⁸⁰ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 224.

Sultan, Şemsü'l-mülk Nasr Han tarafından ele geçirilen Tirmiz'i geri almak için yaptığı sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra 467 (Ağustos-Eylül 1074)'de hareket etti.¹⁸¹ Sultan, Herat'a vardığı zaman Şemsü'l-mülk'ten bir mektup almıştı. Mektupta Tirmiz ülkesinin ve civarındaki kalelerin Mâverâü'n-nehr'e dâhil olduğunu ve mevcut dostluğun sağlanmasını isteniyorsa da bu memleketlerin kendisine terk edilmesinin icap ettiği yazmaktaydı.¹⁸² Sultan Melikşâh, bu mektuba itibar etmeyerek süratle Belh'e vardı. Kendisini karşılayan şehrin ileri gelenleri zaman zaman yağma ve tahribatta bulunan Şemsü'l-mülk'ün askerlerini Melikşâh'a şikâyet ettiler.¹⁸³

Sultan buradan hareketle Tirmiz'e yönelmiş, bir kısım askerle Emîr Savtegin'i öncü kuvvetlerin başında Tirmiz'e Semerkant'tan gelecek destek kuvvetlerin yollarını kesmek için Ceyhun nehri kenarlarına göndermiştir. Savtegin, Tirmiz'e yardıma gelen bir Karahanlı ordusunu mağlup etti.¹⁸⁴ Şemsü'l-mülk'ün kardeşinin koruduğu Tirmiz, Selçuklu ordusu tarafından kuşatılıp yardım alamayınca aman dileyerek teslim olmak zorunda kaldı. Şehre giren Sultan Melikşâh, Şemsü'l-mülk'ün kardeşini affederek serbest bırakmıştır.¹⁸⁵ Sultan, Savtegin'e şehrin tamir ve tahkim edilmesi, surların yeniden onarılması, hendeklerin derinleştirilmesini emrederek Semerkant'a doğru yola çıkmıştır.¹⁸⁶ Emîr Mikail idaresindeki Selçuklu öncü kuvvetlerinin Semerkant sınırlarında görülmesi üzerine yaptığı hatayı anlayan Şemsü'l-mülk, af dileyerek barış istemeye mecbur kalmıştır. Hatta Melikşâh'ı barışa razı etmesi için vezir Nizâmü'l-mülk aracılığıyla Tirmiz'e saldırdığı için de özür dilemiştir.¹⁸⁷ Sultan Melikşâh da Şemsü'l-mülk'ü af ederek onu Karahanlı tahtında bırakıp Horâsân'a gitti. Belh ile Toharistan vilayetlerini kardeşi Tekiş'e verdikten sonra başkent Rey'e döndü.¹⁸⁸

Sonuç olarak Sultan'ın barış teklifini kabul etmesindeki en büyük faktör kendisinden aman dilemiş birine karşı savaş yapmanın ve boşuna kan dökülmesinin yanlış olduğu kanaatinin de etkisi vardır. *Dünyayı elde tutmak için insan anlayışlı olmalıdır. Dünyayı elinde tutan, onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden, bu işi bilgi ile*

¹⁸¹ Genç, "Karahanlılar", *Türkler*, s. 452.

¹⁸² el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 41; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 17; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁸³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 17; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁸⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 17; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, 92-93; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 17.

¹⁸⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s.49; İbnü'l-Esîr, X, 93; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 17; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁸⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 18; Genç, "Karahanlılar", *Türkler*, s. 452.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, 93; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 42.

yaptı.¹⁸⁹ Eğer her iki dünya beyliğini istiyorsan, harama karışma, zulüm etme, insan kanı dökme, düşmanlık besleme ve kin gütmeye.¹⁹⁰ Türk hâkimiyet telakkisinde mevcut olan cihan hâkimiyeti telakkisine göre, Türk hükümdarları kendilerini yeryüzünde sulh ve sükûnu sağlamakla görevli saymışlardı.

2. Gazneliler Üzerine Sefer

Melikşâh'ın Tirmiz üzerine sefere gitmesi Gazne hükümdarı Sultan İbrahim'i (1059-1099) endişeye düşürmüştü, Sultan Melikşâh'ı kendi üzerlerine çekmekten korkup daha önce esir alarak Gazne'ye götürdükleri Sultan'ın amcası Osman'ı serbest bırakmıştı.¹⁹¹ Melikşâh, Karahanlılar'ı itaat altına aldıktan sonra Gaznelilere karşı harekete geçti. Ordusunu toplayıp sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra Gazne'ye yürüdü ve Herat'ın güneyindeki İsfızarda konakladı. Sultan İbrahim bu durumu haber aldığı zaman, Melikşâh'ı bu seferden vazgeçirmek için bir hile düşündü.¹⁹²

Kumandanların, Gaznelilerle işbirliği içerisinde ve Melikşâh'a ihanet etmekte oldukları izlenimi uyandıracak bir mektup yazıp bu mektubu casusuna vererek Melikşâh'ın bulunduğu yere gönderdi.¹⁹³ Casus, Melikşâh'ın yolda avlanarak Gazne'ye doğru gittiği sırada dikkatleri üzerine çekmek için kasıtlı olarak Selçuklu Sultan'ına gözükte. Bunun üzerine Melikşâh, bu yabancıyı yakalanmasını emretti. Selçuklu atlıları bu adamı yakalayarak Melikşâh'ın huzuruna getirdiler. Melikşâh, bu şahsı sorguya çekti. Fakat adam herhangi bir şey söylemedi. Bunun üzerine Sultan bu şahsın konuşdurulması için falakaya yatırılmasını buyurdu. Casus şiddetli bir şekilde dövüldükten sonra, Sultan İbrahim'in yazdığı mektubu Melikşâh'a verdi.¹⁹⁴ Sultan Melikşâh bu mektubu okuduğu zaman ümerasası ve adamlarının kendisine ihanet içinde oldukları düşündü. Ardından bir karışıklığa sebebiyet vermemek için mektubu hiç kimseye göstermeyerek seferden vazgeçip, İsfahân'a geri dönmeye karar verdi.¹⁹⁵ Sultan Melikşâh'ın bu hileye kanmasından sonra Gazneli hükümdarı bu başarısının sonuçlarını elde etmek amacıyla vakit kaybetmeden harekete geçti. Bu sebeple

¹⁸⁹ Abdülkadir Donuk, *Türk hükümdarı*, TDAV, İstanbul, 1990, s. 24.

¹⁹⁰ Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 26.

¹⁹¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 58.

¹⁹² Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 84.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, X, 150-151; el-Hüseynî, *a.g.e.*, 11-12.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 151; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 151; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 34-35; Özeydî "Melikşâh", *DİA*, s. 55.

Melikşâh ile bir anlaşma sağlayabilmek için elçilerini Melikşâh'a gönderdi. Gazneli elçilik heyetinin başında bulunan Mihter Reşid, Gazneli hükümdarı tarafından gönderilen hediyelerle beraber Melikşâh'ın yanına vardı. Ayrıca Melikşâh'ın Mehdü'l-Irak lakabı verilen kızı Gevher'i, veliaht Mesud'a nişanlamak niyetinde olduğunu bildirdiler.¹⁹⁶

Sonuç olarak Sultan Melikşâh bu barış teklifini olumlu karşılayıp kızı Gevher'i de İbrahim'in oğlu Mesud ile nişanladı. Uzun bir süredir devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona erdi ve taraflar arasında barış sağlandı.¹⁹⁷ Böylece Selçuklu devletinin doğu sınırları tekrar emniyet altına alınmıştır. Sultan Melikşâh, devletini doğu sınırlarından gelebilecek saldırılara karşı korumak için özellikle Gazneliler ile barış yanlısı bir siyaset takip etmiştir. Bundan sonra Melikşâh yönünü batıya çevirmiş batı yönünde fetih hareketlerinde bulunmuştur. Sultan Melikşâh'ın saltanatının ilk yılları iç karışıklıkların ortadan kaldırılması, doğu sınırların güvence altına alınması ve imparatorluk sınırları içerisinde barış ve sükûnetin sağlanması gibi olaylarla geçti. Ancak bu karışıklıklar yaşanırken bu yıllar içerisinde fetih hareketlerinde bulunulmadığı anlamına gelmemektedir.¹⁹⁸ Çünkü Anadolu ve Suriye'de Türk cihan hâkimiyeti telakkisi adına fetih hareketleri devam etmekte idi. Sonuç olarak, iç karışıklıklar önlediği için fetih hareketlerine hız verilecek memleketin sınırları genişleyecektir.

¹⁹⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 40; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 18.

¹⁹⁷ Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 512.

¹⁹⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞÂH'IN FETİH SİYASETİ VE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ

A. MELİKŞÂH'IN SURİYE BÖLGESİNDEKİ FETİHLERİ

1. Orta Doğunun Siyasî Durumu

Selçuklu Sultanları Horâsân'da kurulan devleti, toplanılan Merv kurultayında cihanşümül bir Türk devleti haline getirmek için gerek Doğuda gerekse Batı'da devletlerinin sınırlarını genişletmek için fetih hareketlerine girişmeyi kararlaştırdılar. Bu çerçevede kendilerine bazı planlar çizip o planlar dâhilinde hareket etmişlerdir. Bu planlardan en önemlisi, bir takım yerel hükümdarların ve meliklerin yönetimi altında bulunan parçalanmış İslam ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmek. Diğer bir deyişle, İslam dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamaktı.¹⁹⁹

XI. yüzyılda Ortadoğu'nun siyasî durumu şu şekildeydi: Selçuklu beylerinin Horâsân'da kendi devletlerini kurduklarında Ortadoğu'da Bizans Devleti, Bağdad Abbasî halifeliği, Mısır-Fâtımî halifeliği ve Büveyhoğulları Devleti bulunmakta idi. Bunlardan başka İran, Kuzey Irak, Doğu ve Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de, Müslüman ve Müslüman olmayan küçük emirlikler bulunuyordu.²⁰⁰ Alparslan'ın, Mâverâü'n-nehr seferinde zamansız ölümü Sultan'ın bu meseleyi tekrar ele almasına olanak tanımadı. Suriye-Filistin ve Mısır meselesi, Sultan Alparslan'dan sonra yerine geçen oğlu Melikşâh'a kaldı. Melikşâh, yeni fethedilecek ülkelere gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi prensibine göre, Suriye ve Mısır'ın fethedilmesi için Türkmen beylerinden Atsız'ı²⁰¹ görevlendirdi.²⁰² Melikşâh, Türkmen boylarının

¹⁹⁹ Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız", *SÜTAD*, S. 22, Güz, 2007, s. 5; Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 24.

²⁰⁰ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 1.

²⁰¹ Suriyeliler bu ismi Aksis şeklinde zikrederler, fakat doğrusu Atsız'dır ve Türkçe bir isimdir. Selçuklu İmparatorluğu'nun büyük, değerli ve tecrübeli emirlerindendi. Atsız, Selçuklu ailesinin mensup olduğu Oğuzların Kınık boyundan idi. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 101; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara, 2011, s. 44.

kuvvetlerini kullanarak, onları Mısır halifelerine, Arap emirliklerine, Bizanslılara karşı mücadelelerde seferber etmekteydi.²⁰³ Suriye ve Mısır bölgelerinin fethedilmesindeki hedefleri Ali Sevim, şöyle sıralamaktadır:

*Büyük Selçuklu devletince Suriye, Mısır ve Atlas Okyanusu'na kadar bütün Kuzey-Afrika'nın fethinin önceden planlanmış olması, kalabalık Türkmen kitlelerinin verimsiz Filistin topraklarında yaşadığı ekonomik zorunluluklar, siyasî, sosyal ve ekonomik çöküntü ve buhranlar sebebiyle Mısır-Fâtımî devletinin Suriye ve Filistin'deki hâkimiyetlerinin yok denecek kadar zayıflamış olması, Emîr Atsız'ın daha önceleri Kurlu Bey'le birlikte gerçekleştirdikleri askerî hareketlerde, üstünlüğün Fâtımîlerde değil, kendilerinde bulunduğu ortaya çıkmış olması bu bölgelerin fethedilmesindeki en önemli sebeplerdi.*²⁰⁴ Bütün bu hedefleri ortak noktada birleştiren temel nokta ise Türk cihan hâkimiyeti telakkisidir.

2. Atsız'ın Melikşâh Tarafından Suriye'nin Fethiyle Görevlendirilmesi ve Bölgedeki İlk Faaliyetleri

Sultan Alparslan'ın eniştesi Erbasan, Alparslan'a isyan ettikten sonra Bizans'a sığındı. Bundan sonra, Erbasan'ın beraberindeki Kurlu, Atsız ve kardeşleri Şöklü gibi Beyler Anadolu'da fetih hareketlerini bırakıp emri altındaki Türkmenlerle Mısır Fâtımî hâkimiyeti altında bulunan Filistin'e gelerek burada kısa sürede askerî üstünlüklerini kabul ettirdiler.²⁰⁵ Bu Türkmenler'in reisi olan Kurlu Bey, 1071 yılında Fâtımî yönetimindeki Akkâ şehrini kuşattığı sırada öldü. Kurlu Bey'in ölümüyle onun kurduğu Türkmen Beyliği'nin başına Atsız geçti.²⁰⁶

Atsız, Fâtımî yönetimi altında bulunan ve Filistin'in merkezî konumundaki Kudüs'ü, şehrin kutsallığı ve başında Türk asıllı bir vali bulunmasından dolayı kan dökmeden teslim almak istedi. Valiye şehri teslim etmesi için haber gönderdi. Vali de bazı teminatlar aldıktan sonra şehri teslim etti. Atsız, İslam dünyasının bu önemli

²⁰² Koca, a.g.m., s. 9; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 63; Sergey G. Agacanova, *Selçuklular*, çev. Ekber n. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 150.

²⁰³ Sergey G. Agacanova, *Selçuklular*, s. 150.

²⁰⁴ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 34.

²⁰⁵ Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1985, s. 4; Ali Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Aydın Sayılı Özel Sayısı II, c. IX, S.26, s. 791.

²⁰⁶ Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", s. 792; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 35.

şehrini kan dökmeden ele geçirdi. Abbasî halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adına hutbe okutturdu.²⁰⁷ Bazı kaynaklarda Atsız'ın Kudüs'ü fethi 1071 sonraları olarak gösterilmiştir.²⁰⁸ Kısa süre içerisinde Türkmen Beyliği'nden, Büyük Selçuklu Devletine tâbi bir meliklik haline getirdiği devletin başkentini, Kudüs'ü fetih ettikten sonra buraya taşıdı. Emîr Atsız, sadece şehri kendisine teslim eden valiye değil, şehir halkına da aman vermiş, onların can ve mallarına dokunmamıştır. Atsız, Kudüs şehrini teslim alırken tıpkı Selçuklu Sultanlarının devlet adamlığı edası ve sorumluluğu ile hareket etmiş; din, ırk ve kültür farkı gözetmeksizin bütün şehir halkını koruyucu bir tutum içinde olmuştur. Cihan hâkimiyeti telakkisinin gerekliliği doğrultusunda Sultan adına hareket etmiştir. Özellikle maiyetindeki askerlere verdiği emirlerle halkın malına ve canına zarar gelmesine izin vermemiştir. Bunu kontrol etmek ve sağlamak için, şehirde özel muhafızlar görevlendirmiştir. Şehir halkı, Atsız'ın bu âdil tutumundan ve aldığı önlemlerden dolayı son derece memnun olmuştur.²⁰⁹

a. Atsız ve Şöklü Arasındaki Hâkimiyet Mücadelesi

Atsız, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra oradaki işlerini bitirip Suriye tarafına yöneldi. Fâtımî idaresinin merkezî olan "Mısırlıların Tac'ı" Şam şehrini kuşattı ve şehri ele geçirmek için çok çaba gösterdiyse de yanında kuşatmada kullanılacak gerekli askerî teçhizat olmadığından şehri ele geçirmedi.²¹⁰ Fakat şehri uzaktan uzun süre abluka altına aldı ve her sene şehre zahirenin azaldığı mevsimlerde yıpratma ve taciz akınları yaptı.²¹¹ Diğer taraftan Emîr Şöklü, Suriye sahillerinde fetihlere devam etmiş, Akkâ kalesini kuşatmıştı. Şehrin valisi Bedrû'l-Cemâlî Mısır Fâtımî vezirliğine atandığı için şehirde bulunmuyordu onun yerine yönetimi İbn Sukha elinde tutuyordu. Kısa bir süre sonra Bedrû'l-Cemâlî ile arası açılan İbn Sukha şehri Emîr Şöklü'ye teslim etti. Emîr Şöklü uygun bir fırsatta Akkâ kalesini ele geçirmeyi başardı (1074).²¹²

Emîr Şöklü'nün bu başarılı fethini haber alan Atsız, ele geçirilen esir ve ganimetlerin yarısının kendisine gönderilmesini ve Akkâ'ya kendisini Selçuklu valisi

²⁰⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 194-195; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 4.

²⁰⁸ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 34; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 35.

²⁰⁹ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 35.

²¹⁰ Koca, *a.g.m.*, s. 12; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 84.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, X, 98; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 20.

²¹² Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Tarihi*, s. 35-36; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 20; İlyas Gökhan, "Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımi Mücadelesi" *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.2, 2013, s. 96.

olarak atadığını bildirdi. Fakat Emîr Şöklü'den daha önce hiç görülmeyen bir şekilde sert bir cevap aldı. Emîr Şöklü, Atsız'ın isteklerini ret etti ve emri altında bulunduğu Atsız'a başkaldırmış bir duruma geldi.²¹³ Emîr Şöklü'nün amacı Akkâ'da sadece bağımsız bir beylik kurmak değil, aynı zamanda başka bir Selçuklu Bey'inin hizmetine girmek suretiyle Atsız'ı ortadan kaldırmaktı.²¹⁴ Atsız'ın liderliğini tanımayıp, başladığı mücadeleyi yasal hale getirmek için, Güney-Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetinde bulunan Kutalmışoğulların'dan birine yazdığı mektupta, “*Sen Selçuklulardan olup, Sultan ailesindensin. Bu nedenle biz sana tâbi olup, hizmetinde olursak, şeref duyar ve öğünürüz. Hâlbuki Atsız, Sultan ailesinden değil. Bu nedenle ona tâbi olup itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*” dedikten sonra “*Eğer Atsız'ı yenilgiye uğratıp Suriye'den uzaklaştırırsak, kesinlikle Mısır Halifesinden bize yardım ve para gelir*”²¹⁵ dedi. Şöklü'nün bu teklifi üzerine Kutalmışoğlu, küçük kardeşi ve amcası Resultekin'in oğlu ile birlikte Taberiyye'ye giderek savaş hazırlıklarına başladılar.²¹⁶ Diğer taraftan Atsız da Kudüs'ten çıkıp bunlara karşı harekete geçti. İki taraf Taberiyye civarında karşı karşıya geldiler, yapılan savaşta Şöklü ve müttelikleri ağır bir yenilgiye uğradı. Şöklü, oğlu, babası ve Kutalmışoğulları²¹⁷ ele geçirildi. Şöklü ve oğlu, savaş alanında öldürüldü. Babası yaşlı olduğu için serbest bırakıldı. Kutalmışoğulları'na ise dokunmadı. Onlarla ilgili kararı Sultan Melikşâh'a bıraktı.

Diğer taraftan Anadolu'da fetihler yapan Mansûr ve Süleymânşâh, kardeşleri ve amcaoğullarının esir alındığını duyunca Atsız'a haber gönderip kardeşlerini ve amcaoğlunu serbest bırakmasını istediler. Atsız, Süleymânşâh'a verdiği cevapta, “Bu hususta Sultan Melikşâh'a haber gönderdim. Ondan gelecek cevaba göre hareket edeceğim” diyerek onların bu isteğini geri çevirdi.²¹⁸ Sultan Melikşâh'dan gelen emir üzerine tutsağı olan Kutalmışoğulları'nı Sadü'd-devle Gevherâyîn aracılığıyla İsfahân da bulunan Sultan Melikşâh'a gönderdi.²¹⁹ Sonuç olarak Atsız, Şöklü ile girdiği liderlik

²¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 198; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Tarihi*, s. 36.

²¹⁴ Koca, *a.g.m.*, s. 13; İlyas Gökhan, *a.g.m.*, s. 96.

²¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 201.

²¹⁶ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Tarihi*, s. 37; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 79; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 201.

²¹⁷ Yinanç'a göre; Bu İbn Kutalmış'ın adı Alp Yülük idi ve yanındaki de Devlet ismindeki kardeşiydi. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 80.

²¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 202; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 37; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 80; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, s. 64-65.

²¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 205; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 80; Ali Sevim, *Kutalmışoğulları'nın, Bağdad Şahnesi Aytegin'e gönderildiğini iddia eder. Bkz. Sevim, Suriye-Filistin*

mücadelesinden galip çıktı ve kardeşi Çavlı ile birlikte Halep yöresinde fetihlere devam etti. Fâtımîlerin hâkimiyeti altında bulunan Trablusşam'ı fethetti ve Sur şehrini de kuşattı.²²⁰ Atsız, Büyük Selçuklu imparatorluğa tâbi Suriye-Filistin'de bir devlet kurarak başarılı fetihlerde bulundu. Kendisi itaatkâr ve vassallık görevlerini yerine getiren bir beydi. Atsız bu başarılarına ve itaatkâr bir bey olmasına rağmen kendisinin yerine Suriye Melikliğine, Sultan Melikşâh kardeşi Tâcü'd-Devle Tutuş'u atamaya karar verdi.²²¹ Sultan Melikşâh'ın böyle bir atama yapmak istemesinin sebebi kaynaklarda belirtilmemiştir. Ancak Sultan'ın, Atsız'ın bu faaliyetlerinden Suriye-Filistin toprakları üzerinde bağımsız, kendisine rakip bir devlet kurabileceği şeklinde bir şüpheyle onu görevden alma kararı vermiş olabileceği gibi Tutuş'un da saltanat iddiasında bulunma imkânını ortadan kaldırmayı düşünmüş olması mümkündür.²²²

Sultan Melikşâh'ın bu kararını haber alan Atsız, bu atama karşısında tepkisiz kalmadı. Derhal Sultan Melikşâh'a bir mektup yazdı. Mektubunda “*Fethetmekte olduğum bu memleketlerde, Sultan'ın itaatli bir naibiyim, bu fetihler dolayısıyla da Sultan'dan herhangi bir para yardımı da istemedim. Sultan'ın adına hutbe okutuyor, imkânları ölçüsünde vergilerini düzenli bir şekilde gönderiyorum. Buna karşılık Sultan'ın Tutuş'u kendi yerine Suriye'ye göndereceği haberini aldığı, düşmanlar karşısında başarı kazanmışken böyle bir tayinin gerekli kılan şeyin ne olduğunu, büyük Mısır ordusu karşısında daima hazır bulunmak gerektiğini*” söyleyerek, tâbi devlet statüsüne bağlı kaldığını dolayısıyla görevden alınmasının sebepsiz olduğunu dile getirdi.²²³ Sultan Melikşâh, Atsız'ın bu mektubunu olumlu karşılayıp haklı buldu. Nizâmü'l-mülk'ün etkisiyle de onu görevde bıraktı. Öte yandan gönlünü almak için ona Sultan'a ait kaftan, külah, at, kılıç ve kalkan göndermiştir.²²⁴ Netice itibarıyla Atsız'ın tekrar Suriye Filistin melikliği bu gönderilen hediyelerle onaylanmış olmaktadır.

Selçuklu Devleti Tarihi, s. 37; Ancak, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarında Atsız'ın elçisinin, çocukları Sadü'd-devle'ye teslim ettiği kaydediliyor. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 205.

²²⁰ İlyas Gökhan, *a.g.m.*, s. 97; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 37.

²²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 206; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69.

²²² Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 38.

²²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 206; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 131-132; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 85; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 38,39.

²²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 206; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 132; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, s. 39.

b. Atsız'ın Şam Şehrini Fethetmesi ve Fâtımî Hâkimiyetine Son Vermesi

Atsız, Kudüs, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akkâ gibi Suriye-Filistin'in önemli şehirlerini fetih edip, Suriye-Filistin Selçuklu Devletinin sınırlarını genişletmişti. Atsız, bu fetihlerden sonra bütün gayretini Şam şehrini fethetmek için harcadı. Başarısızlıkla sonuçlanan ilk kuşatmadan sonra, Atsız, şehri fethetme kararından vazgeçmemiştir. Bunun için 1071 yılından beri her yıl, özellikle yaz mevsiminde, ordusu ile şehrin önüne gelip, civarda yağma ve tahribat hareketine devam etmişti. Yani Atsız, şehrin dışarı ile tüm bağlantısını kesmişti.²²⁵ Bu sebeple dışarıdan yardım alamayan şehrin savunma gücü zayıfladı ve yaşam şartları kötüleşti. Fâtımî valisinin kötü yönetimi ve halk arasında aldığı sert önlemler yüzünden şehirde karışıklık çıktı. Halk ve bir kısım askerî isyanı sonucu vali Mualla görevinden alınarak yerine Rezinü'd-Devle İntisar geçirildi.²²⁶ Yeni vali İntisar da, Atsız karşısında başarılı olamadı. Şehrin ekonomisi gittikçe bozuldu, fiyatlar çok yükseldi, yiyecek sıkıntısı üst seviyeye çıktı. Yiyecek yokluğundan dolayı ölü eti yiyecek duruma gelmiş olan şehir halkı ile şehir yöneticisinin arası açıldı ve yeni bir isyan patlamak üzere idi.²²⁷

Şehrin bu durumunu yakından takip eden Atsız, hemen harekete geçerek şehri yeniden kuşattı (Mart–Nisan 1076). Bu durumda Şam şehrini, ancak Mısır'dan gelecek bir yardım kurtarabilirdi. Fakat Fâtımî Halifeliği, böyle bir yardımı yapacak durumda değildi. Çünkü Fâtımî idaresi, iç karışıklarla mücadele içerisindeydi.²²⁸ Mısır ordusu, etnik gruplara bölünmüştü. Berberîler, Araplar, Zenciler ve Türkler arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı.²²⁹ Böyle bir kargaşa ortamında yardım göndermek imkânsızdı. Son çare olarak Fâtımî valisi şehrin kan dökülmeden kendisine teslim edilmesini isteyen Atsız'a şehri teslim etti (Haziran-Temmuz 1076).²³⁰ Atsız, kan dökülmeden şehri teslim alınca Rezinü'd-Devle'ye, Banyas ve Yafa şehirlerini verdi. Şehre giren Atsız, Cuma günü şehrin camisinde Abbasî Halifesi ve Sultan Melikşâh adına hutbe okuttu.²³¹ Böylece Şam şehri de Suriye-Filistin Selçuklu devletinin sınırları için de Atsız'ın idaresi altında Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.

²²⁵ Koca, *a.g.m.*, s. 16; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, s. 39.

²²⁶ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 39.

²²⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 208; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 39.

²²⁸ Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, c. IV, 1991, s. 92.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, X, 83-89; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 21.

²³⁰ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 40.

²³¹ İbnü'l-Esîr, X, 99; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 21.

Şehir uzun süre Atsız tarafından abluka altında tutulduğu için şehirde ekonomik sıkıntı büyük ölçüde artmıştı. Bu duruma kayıtsız kalmayan Atsız derhal, Sultan Melikşâh'ın Türk cihan hâkimiyeti telakkisi doğrultusunda, Sultan'ın ekonomik politikalarına uygun önlemler aldı. Atsız, öncelikle civar memleketlerden şehre bol miktarda yiyecek maddeleri getirip bunları halka dağıttı. Bu kadar ile de yetinmeyip çiftçilere tohumluk dağıtıp hemen ekime başlamalarını emretti. Ayrıca, şehir ve şehrin civarındaki konak yerlerini tahkimatları tamir ettirip bölgenin güvenliğini sağladı.²³² Alınan bu önlemleri sonucunda şehirde fiyatlar düştü, böylece şehir eski huzurlu ve güvenli günlerine tekrar kavuştu.

c. Atsız'ın Mısır Seferi

Emîr Atsız, Suriye ve Filistin'in bütün önemli şehir ve kalelerini fethetti. Güç ve kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Atsız, Suriye'nin en büyük şehri Şam ile yetinmek niyetinde değildi. Tâbi olduğu Büyük Selçuklu Devletinin fetih planlarına uygun olarak, Nil nehrine kadar uzanan zengin Mısır ülkesini de ele geçirip, Büyük Selçuklu Devletinin sınırları dâhil etmek istiyordu.²³³ Bu arada Fâtımî idaresinin içinde bulunduğu buhran Atsız için bulunmaz bir fırsat gibi görünüyordu. Fâtımî halifesinin de bu karışıklığı durdurmaya gücü yetmedi. Halife bu karışıklığa son vermek ve düzeni tekrar sağlamak için, Akkâ valisi Bedrû'l-Cemâlî'yi Mısır'a çağırdı. Aslen Ermeni kökenli olan Bedrû'l-Cemâlî'nin hizmetinde de Ermenilerden oluşan özel bir alay bulunmaktaydı.²³⁴

Halife tarafından davet edilip “emîrû'l-cuyûş” olarak görevlendirildiği zaman bu birliği de yanında getirmişti.²³⁵ Bedrû'l-Cemâlî'yi Mısır ordusunun en güçlü grubu olan Türkler korkutuyordu. Yetenekli ve kurnaz bir komutan olan Bedrû'l-Cemâlî, başta İldeniz olmak üzere Türk komutanlarını bir gece içki meclisinde sarhoş ettirdi. Sarhoş vaziyette bulunan Türk komutanlarına eve dönerken özel muhafızlarına pusu kurdurtup öldürttü. Komutanlarının öldürülmesiyle başsız kalan Türk birlikleri Bedrû'l-Cemâlî

²³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 208; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 40.

²³³ İlyas Gökhan, *a.g.m.*, s. 98; Sevim, “Atsız b. Uvak”, *DİA*, s. 92; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 65; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 85.

²³⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 65.

²³⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 170; İlyas Gökhan, *a.g.m.*, s. 98; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 65.

tarafından kolayca dağıtıldı.²³⁶ Bedrü'l-Cemâlî bundan sonra tedbirler alıp orduyu nizama sokarak Atsız'a karşı güçlü bir ordu oluşturmaya çalışıyordu. İşte tam bu sırada Atsız, 1076 yılında Mısır üzerine sefere çıktı. Atsız'ın yanında onu bu seferde destekleyen iki Türkmen Bey'i bulunmaktaydı. Bunlardan biri Atsız'ın kardeşi Me'mun diğeri ise İldeniz'in adı bilinmeyen oğluydu.²³⁷

Atsız, çok geçmeden başta Türkmenler olmak üzere yirmi bin kişilik bir ordu oluşturdu.²³⁸ Ordusu ile direk Mısır üzerine yürümek isteyen Atsız, İldenizoğlu'nun "*Rif'i almak Mısır'ı fethetmektir*" tavsiyesi üzerine kısa bir süre içerisinde Mısır sınırındaki Rif şehrini fethetti.²³⁹ Şehre giren Atsız, daha önceleri fethettiği şehirlerde uygulamış olduğu koruyucu politikaları Rif'te uygulamadı ve buradaki halkın mallara el koydu ve kadınları esir aldı. Türk devlet gelenekleriyle bağdaşmayan çirkin hareketlere bu şehirde izin verdi. Ele geçirilen her şehirde halkın malını, canını ve namusunu korumak ve herkese iyi muamelede bulunmak, Türk başkomutanlarının öncelikli vazifelerinin başında gelmekteydi.²⁴⁰

Atsız bu arada Bedrü'l-Cemâlî'ye haber gönderip yüklü miktarda para istedi. Mısır ordusunun, Ubeydilerle (İsmailî) savaş için Said'de bulunması nedeniyle halk korku içindeydi. Bedrü'l-Cemâlî de, yüz elli bin dinar göndereceğine söz vererek, Atsız'ı oyalama yoluna gitti. Bedrü'l-Cemâlî bir taraftan da ordularını bir araya toplamaya çalışıp asker miktarını artırmaya çalışıyordu.²⁴¹ Bedrü'l-Cemâlî bu oyalama taktiği ile hazırlıklarını büyük ölçüde tamamladı. Bu arada Atsız'ın ordusunda bulunan Kelboğulları kabilesi reisi Bedr b. Hazım el-Kelbî, iki bin askerî ile Atsız'dan ayrılarak Bedrü'l-Cemâlî'ye katılmak için Kahire'ye gitti. Ayrıca Atsız'ın ordusunu içerden bozmak için, Mısır da bulunan Şöklü'nün babasına, Atsız'ın ordusundaki Türkmenlere gizlice mektuplar yazdırıp savaş esnasında yer değiştirmelerini istedi.²⁴²

²³⁶ Nihat Yazılıtaş, "Fatımi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *SÜTAD*, S.18, 2005, s. 200; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 23.

²³⁷ Koca, *a.g.m.*, s. 18; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 65; İlyas Gökhan, *a.g.m.*, s.98.

²³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 211; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 23; Ali Sevim, Bu ordunun beş, altı bin askerden oluştuğunu aktarmaktadır. Bkz. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 40.

²³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 211; Koca, *a.g.m.*, s. 19; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 23.

²⁴⁰ Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 20-21; Koca, *a.g.m.*, s. 19.

²⁴¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 86; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 23.

²⁴² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 211.

Atsız, bu sırada Ocak 1077'de Kahire'ye doğru harekete geçti. Bedrü'l-Cemal'i, Kahire'ye yaklaşmakta olan Atsız'ı durdurabilmek için on iki bin kişilik bir öncü kuvvet sevk etti. Atsız bunları bozguna uğrattı kurtulanlar Kahire'ye kaçtılar. Atsız'ın Kahire kapıları önlerine kadar gelmesi, Mısır yönetiminde korku ve panik uyandırdı. Artık Kahire'de kendilerini güvende hissetmeyen halife ve Bedrü'l-Cemâlî, Atsız'ın galip gelmesi durumunda şehri terk edip, gizlice İskenderiye'ye kaçmak için limanda gemiler bile hazırlatmışlardı.²⁴³ Bu durumun farkına varan Kahire halkı, kadın-erkek hepsi gruplar halinde halifelik sarayının önünde toplanarak, halife ve Bedrü'l-Cemâlî aleyhine gösterilerde bulundular. Bu şiddetli tepkilerden korkan halife, Kahire'den ayrılmayacağına ve sonuna kadar Atsız ile mücadele edeceğine, eski kitaplarda doğudan gelen hiçbir kavmin Mısır'ı fethedemeyeceğine dair bir konuşma yaparak halkı biraz olsun sakinleştirebildi.²⁴⁴

Bundan sonra kaçmaktan vazgeçen Bedrü'l-Cemâlî halkın desteği ve Sudanlı askerlerin katıldığı büyük bir orduyla harekete geçti. Diğer taraftan İbn Hazm da bin kişi ile Atsız'ın arkasında gizlice pusuya yatırıldı.²⁴⁵ Bu arada Atsız da savaş meclisini topladı ve müzakereler sonucunda meclisten savaş kararı çıktı. İki taraf Kahire önlerinde karşı karşıya geldiler. Şiddetli çarpışmaların yaşandığı sırada Selçuklu ordusundaki yedi yüz Türkmen atlı birliği Bedrü'l-Cemâlî tarafına geçti. Bu ihanetin ardından sayıları azalan Atsız'ın kuvvetleri geri çekilmeye başladı. Bunlara ilaveten Bedrü'l-Cemâlî tarafından daha önce ileriye gönderilmiş olan İbn Hazm kuvvetleri de Türkmen ordugâhına arkadan saldırıp çadırları, eşyaları yaktı ve Atsız'ın ordusunu dağıtıp Selçuklu askerlerinin çoğu öldürdü.²⁴⁶

Fâtımî birlikleri, Atsız'ın geri kalan askerlerini Remle şehrine kadar takip ettilerse de yakalayamadılar. Mısır ordusunun eline on bin kadın ve çocuk, üç bin at, sayılmayacak kadar mal ve elbise geçti.²⁴⁷ Sonuç itibariyle Atsız, bir günde bütün ordusunu ve ordusunun dayandığı temel unsur olan Türkmen kitlesini tamamen kaybetmiştir. Daha da kötüsü, uğradığı ağır yenilgi onun gücü ve itibarını sarsmış itaati

²⁴³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 24; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 86; Koca, *a.g.m.*, s. 20.

²⁴⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 212; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 24.

²⁴⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 24.

²⁴⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 24-25.

²⁴⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 212; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 25.

altındaki bölgelerde kimse ona saygı göstermez olmuş, şehir halkı tekrar Fâtımî yönetimi altına girmek için bu yenilgiyi fırsata çevirmişlerdir.²⁴⁸

d. Atsız'ın Suriye'ye Dönüşü ve Kaybolan Hâkimiyetini Tekrar Kurması

Uğradığı bozgunundan sonra Atsız, Suriye-Filistin şehirlerinde halk tarafından olumsuz tepkilerle karşılandı. Gazze ve Remle şehirlerine uğradığında, halk tarafından isyanla karşılandı, adamlarının çoğu öldürüldü. Buralarda sığınma imkânı bulamayınca Şubat 1077'de başkent Şam'a geldi.²⁴⁹ Şam'a geldiğinde perişan halde ve yanında sadece on sadık adamı kalmıştı. Şam halkı, burada adını bilmediğimiz vekil bırakmış olduğu oğlu, Kelb kabilesi reislerinden Mismar ve şehrin ileri gelenleri kendisini törenle karşılayıp başına gelen felaketten dolayı teselli ettiler. Atsız bu kötü gününde yanında olan Şam halkından çok memnun kaldı ve o yıl onları vergiden muaf tuttu.²⁵⁰

Atsız'ın uğradığı felaketin yankıları hâkim olduğu topraklarda hala devam ediyor, Kudüs başta olmak üzere birçok şehir de isyan çıkmıştı. Ancak Atsız'ın bu isyanların üstesinden gelebilecek askerî gücü yoktu. Tam bu sırada Anadolu'dan büyük bir Türkmen grubu geldi. Atsız bu Türkmen savaşçıları hizmetine alıp yeni bir ordu kurdu.²⁵¹ Türkmenlerden başkasını da ordusuna dâhil etmedi. Bundan sonra Atsız, Suriye ve Filistin ülkelerini tekrar hâkimiyeti altına almak için harekete geçti ve hedefinde de Kudüs şehri vardı. Vaktiyle, kendisinin ve yakınlarının Kudüs'te Davud burcunda bırakmış oldukları hazinelerine Kudüs kadısı ile adamları el koydukları gibi, buradaki aile fertlerini de esir etmişlerdi.

Beraberindeki Türkmen kuvvetleriyle Kudüs önlerine kadar gelen Atsız şehir halkına bir ulak göndererek kendilerine aman vereceğini bildirdi. Fakat olumlu bir cevap alamadı, daha da kötüsü kendisine ağır sözlerle cevap verip savaşla tehdit ettiler. Bunun üzerine Atsız, şehre hücumla başladı, bir gün bir gece savaştı. İşlerin iyi gitmediği bir anda Atsız'ın, Davud Burç'undaki aile ve yakınları burç'tan aşağı bir halat sarkıtıp Atsız ve yanındaki bir grup askerî içeri girmesine yardım ettiler. İçeri giren Atsız ve adamları şehrin bir kapısını ele geçirdiler. İçerde direnen üç bin kişiyi kılıçtan

²⁴⁸ Koca, *a.g.m.*, s. 21; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 25.

²⁴⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 25; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 86; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 42; Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, s. 93.

²⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 213; İbnü'l-Esîr, X, 101; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 25

²⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 213; Koca, *a.g.m.*, s. 22; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, s. 67; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 45

geçirdiler. Ancak Türk geleneklerine ve insanlık anlayışına uygun olarak kutsal yer olan Kubbetü's-Sahrâ ve camilere sığınan halkı kurtuluş akçesi karşılığında affetti.²⁵²

Şehri düzene soktuktan sonra Atsız, Remle üzerine yürüdü. Remle şehri bomboştu şehirde kimse kalmamıştı. Buradan hareketle Gazze şehrine yöneldi ve herkesi öldürdü. Burada fazla kalmayıp Ariş şehrine gitti ve ordugâh kurup konakladı. Buradan gönderdiği kuvvetlerle Rif şehrini yağmalattı. Son olarak Yafa şehrine hareket etti, şehirde bulunan Rezinü'd-Devle ve halk, Sur kentine kaçtılar.²⁵³ Atsız, Yafa şehrinin surlarını yıktırdı. Atsız, sefer düzenlediği bu şehirlerdeki isyancıları ortadan kaldırarak buraları tekrar itaat altına aldı ve kaybetmiş olduğu hâkimiyetini tekrar kurdu.

Bundan sonra Atsız, Mısır'a tekrar sefer düzenlemek için asker toplamakta olduğunu içiren bir mektubu Bağdad'a halifeye gönderdi.²⁵⁴ Atsız bu intikam arzusu sebebiyle Şam'ı ihmal etmiş kendisine kötü bir son hazırlayan bazı hatalar yapmıştı. Atsız, Şam'a döndüğünde Şam'da bıraktığı kuvvetler azalmış halk büyük oranda dağılmıştı. Şam'ın son durumu içler acısı haldeydi. Kaynakların aktardığına göre; *“500 bin nüfuslu olan Şam'da sadece 3 bin kişi kalmıştı, çünkü halk fakirlik ve pahalılık nedeniyle şehirden göç etmişti. Şehirde 240 ekmek fırını varken şimdi sadece iki fırın kalmıştı. Sokaklar bomboştu. Daha önce 3 bin dinara satılabilen evler, 10 dinara bile alıcı bulamıyordu. Şehirde kalan halk ise, kedi ve köpek eti yiyecek kadar açlık ve sefalet içine düşmüştü. Üstelik şehir, sayıları bir hayli artmış olan farelerin istilâsına uğramış idi. Çünkü fareleri kovalayacak kediler yenmişti. Bunun için, iki evinden birini 14 kırâtlık paraya satabilen bir kadın, bu para ile ancak bir kedi satın alabilmişti ki, bu durum kadın için kârlı bir alış-veriş sayılmıştı”*.²⁵⁵ Meliklik merkezindeki bu kötü durum Atsız'ı bir takım tedbirler almaya itti. Fakat Atsız için öncelik Mısır yenilgisinden sonra oluşan olumsuz havayı ortadan kaldırmak ve tekrar Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın saygınlığını yükseltmekti.

²⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 214; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 25-26; Koca, *a.g.m.*, s. 23.

²⁵³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 214; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 26.

²⁵⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 214; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 26; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 43.

²⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 214. Ayrıca Bknz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 135; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 327; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 26; Faruk Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *TDA*, S.43, 1986, s. 133-144.

e. Melik Tâcû'd-Devle Tutuş'un Suriye'ye Gelişi ve Atsız'ın Ölümü

Atsız, Mısır'da uğradığı bozgunundan sonra gücünü toplayıp tekrar hâkimiyetini sağlamıştı. Ancak Sultan Melikşâh, Atsız'ın Kahire savaşında ölmüş olduğu haberini aldı. Bütün cihanı fethetmeyi aklına koyan Sultan Melikşâh Azerbaycan'ın Gence şehrinde bulunan kardeşi Tutuş'u Suriye meliki olarak tayin etmiş, ayrıca kendisine, Suriye-Filistin'in yanı sıra Selçuklu fetih planları uyarınca Mısır'ın da fethi emrini vermiştir.²⁵⁶ Yine burada, fethedilecek ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi prensibine göre hareket etti. Bu tayin üzerine Tutuş, emrine verilen Selçuklu Emîrleri ve ordusu ile birlikte Gence'den ayrılıp Diyâr-ı Bekr bölgesine geldi. Burada Atsız'ın ölmediğini öğrenince durumu hemen Sultan Melikşâh'a bildirdi. Melikşâh, iki Selçuklu beyinin karşı karşıya gelmesini önlemek için, Tutuş'a Suriye bölgesinin Atsız'ın hâkimiyetinde kalmasını ve kendisinin Mirdâsîler'e ait Haleb ve yörelerinde faaliyette bulunmasını emretti.²⁵⁷ Ayrıca ona yanlarında Türkmen kuvveti bulunan, Anadolu gazalarında şöhret kazanan Afşin, Sanduk (Saltuk), Dilmaçoğlu Mehmed, Tutuoğlu ve Tarankoğlu gibi Türkmen beyleri ile Ay-tekin ve Musul Arap Emîri Şerefü'd-devle Müslim'e de ona katılmasını emretmiştir.²⁵⁸ Tutuş ve beraberindekiler Menbic'i alarak Haleb'e kadar gitti ve şehri kuşattılar. Kuşatma aylar sürdü ama şehri yine de ele geçiremediler. Bu arada Tutuş'a yardım etmek üzere Musul Emîri Müslim de ordusu ile Haleb önlerine geldi. El altından erzak satmak suretiyle Haleblileri desteklemeye başladı. Bu durumu fark eden Tutuş, "Sen bana yardıma mı, yoksa onları takviye etmeye mi geldin? Derhal memleketine geri dön! Benim sana ihtiyacım yok" diyerek, Müslim'i Haleb önlerinden kovdu.²⁵⁹

Bunun üzerine Müslim, Selçuklu ordusundan ayrıldı. Bu arada Müslim yiyecek ve savaş aletlerini Haleb'e göndermekten geri kalmadı. Bunun yanında Tutuş'un ordusunda yer alan Arap kuvvetlerinin Sabık tarafına geçmesini sağladıktan sonra, Silah ve takviye kuvvet getiren Türkman Bey'i de Araplara yağmalattı. Öte yandan, Sultan Melikşâh, Müslim'in bu olumsuz tutumu ve gelişen olaylar hakkında, bilgi almak için

²⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 226; Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *DİA*, c. XLI, 2012, s. 446; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Tarihi*, s. 43; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69.

²⁵⁷ Özeydin, "Tutuş", *DİA*, s. 446; Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, s. 93; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, *a.g.e.*, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 227.

²⁵⁸ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 38; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 227; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 201.

²⁵⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 227; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 51.

hâcib Ay-tigin'i devletin merkezîne çağırdı.²⁶⁰ Tutuş ise Haleb'i üç buçuk ay gibi uzun bir süre kuşatmasına rağmen alamadı ve ilk fetih harekâtı başarısız oldu. Sonunda kuşatmayı kaldırıp, kışı geçirmek üzere Diyâr-ı Bekr bölgesine döndü. 1079'da Diyâr-ı Bekr bölgesinden yeniden Haleb bölgesine gelen Tutuş, bu defa Haleb'i kuşatmayarak etrafında bulunan kaleleri ele geçirmeyi hedefledi ve çok geçmeden Faya, Deyr, Buzaa, Azaz ve Cibrin Kurastaya kalelerini ele geçirdi.²⁶¹ Daha sonra ikinci kez Haleb'i kuşatmaya başladı ancak Fâtımîlerin saldırısı karşısında güç durumu düşen Atsız'ın yardım çağrısı üzerine Şam'a hareket etti. Atsız emrindekilerle birlikte hizmetine gireceğini ve Şam şehrini kendisine bırakacağını vaat etti.²⁶² Diğer taraftan, Tutuş'un ordusu ile üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Nasrû'd-devle, iki ateş arasında kalmamak için derhal kuşatmayı kaldırıp, geri çekildi.²⁶³ Çok geçmeden Şam'a giren Tutuş'u, surların önünde yeni Suriye meliki olarak karşıladı. Şehri, kendisine teslim edip, maiyetiyle emrine girdiğini bildirdi. Atsız'ın, Suriye-Filistin'de elde etmiş olduğu başarılarından korkmuş olmalı ki, kısa bir süre sonra (1079)'da kendisini ve kardeşini öldürttü.²⁶⁴ Tâcü'd-devle (Devletin tâcı) lâkabıyla tanınan Tutuş ise, Atsız'ın hazinesine el koyup, Suriye'nin önemli kısmına da hâkim oldu.²⁶⁵ Suriye ve Filistin de başarılı fetihlerde bulunmasından dolayı el-Melikü'l-Muazzam lakabı alan Atsız, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun başarılı ve tecrübeli emîrlerindendi.²⁶⁶ Atsız hâkimiyeti altındaki memleketlerin halkına her zaman adil davranmış, geniş imar faaliyetlerinde bulunmuş, ağır vergileri kaldırmış halkın refah ve huzuru için çaba sarf etmiştir. Fetih ettiği bölgelerde Türk cihan hâkimiyeti telakkisine göre hareket etmiştir.

B. DOĞU ARABİSTAN'IN FETHİ

1. Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri Üzerine Sefer

IX-XII. yüzyıllar arasında İslam dünyasında eşitlik ilkesi esasına dayanarak sosyal ıslahat ve adalet hareketlerinin savunucu ve uygulayıcıları olarak ortaya atılan Karmatîler, yürüttükleri etkili siyasî faaliyetler sonucunda güçlenmişlerdi. Giderek

²⁶⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 227.

²⁶¹ Azimî, *a.g.e.*, s. 26; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 51.

²⁶² Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 27; Koca, *a.g.m.*, s. 27.

²⁶³ Koca, *a.g.m.*, s. 27; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 27; Azimî, *a.g.e.*, s. 26.

²⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 231; Azimî, *a.g.e.*, s. 26; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 49; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 71-72; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 136; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 169.

²⁶⁵ Koca, *a.g.m.*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 171; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul, 1972, s.65.

²⁶⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 27; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 44.

güçlerini arttıran Karmatîler, Horâsân, Suriye ve Yemen’de propaganda merkezleri kurduktan sonra, Ahsâ’da 899 yılında bağımsız bir devlet kurarak Bağdat Abbasî halifeliğiyle uzun yıllar mücadele içinde olmuşlardır.²⁶⁷ Bunun üzerine halife Muktedî bi-emrillah²⁶⁸, isyan halindeki Ahsâ Karmatîlerine karşı Büyük Selçuklu Devleti Sultan’ı Melikşâh’dan yardım istedi. Melikşâh, bu yardım çağrısı üzerine mabeyncisi Kiçkine emrinde bir miktar kuvvet sevk etti. Fakat o, Katîf Emîri Yahya b. el-Abbas’ın olumsuz hareketleri ve daha da ileri giderek Kiçkine kuvvetleri ile çarpışması sonucunda başarılı olamadı. Bu başarısızlık üzerine bu sefer Sultan Melikşâh, Artuk Bey’i²⁶⁹ Ahsâ ve Bahreyn isyanını bastırmakla görevlendirdi.²⁷⁰

Sultan Melikşâh, Artuk Bey’e bu görevi vererek hem mabeyncisi Kiçkine’nin intikamını almak hem de Karmatîler’e ağır bir darbe vurarak onları tamamen itaat altına almayı düşünmüştür. Sultan Melikşâh’ın emriyle Artuk Bey, kardeşi Alpkuş ve yedi bin kişilik bir Türkmen kuvveti ile valisi olduğu Hulvan (Luristan)’dan ayrılarak, çıkacağı çöl seferi için gerekli hazırlıkları tamamlama amacı ile Basra’ya geldi.²⁷¹ Bu şehirden zor da olsa yapacağı çöl seferi için ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Ocak 1077’de Katîf’e hareket etti.²⁷² Bölgenin yerel hâkimi Yahya b. Abbas, Artuk Bey’e karşı koyamayacağını anlayarak şehri boşaltıp Bahreyn adasına kaçtı. Katîf’e gelen Artuk Bey burada hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirdi. Daha sonra buradan hareketle Ahsâ’ya giderek Abdullah b. Ali ile savaşmakta olan Karmatîlileri kuşatmaya başladı. Bu iki kuvvet karşısında iyice sıkışan ve zahire açısından zor duruma düşen Karmatîler barış isteğinde bulundular. Yapılan müzakereler sonucunda Karmatîler, şu

²⁶⁷ Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 510-514; Ali Avcu, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. X, S.3, 2010, s. 199-246; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 50.

²⁶⁸ 1075-1094 yılları arasında Abbasî halifeliği yapmıştır. Bkz. Angelika Hartmann, “Muktedî biemrillâh”, *DİA*, c. XXXI, 2006, s. 142-143.

²⁶⁹ Mehmet Fuad Köprülü, Artuklular’ın sikkelerindeki tamgaya istinaden Artuk Bey’in Oğuzların Kayı boyuna mensup olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. M. Fuad Köprülü, “Artuk Oğulları”, *İA*, c. I, 1978, s. 617. Fakat Faruk Sümer ve Ali Sevim, Cezire’deki bir kayda dayanarak Artuk Bey’in Döger boyuna mensup olduğunu ileri sürmüşlerdir. Faruk Sümer, “Dögerler’e Dair”, *TM*, c. X, 1953, s. 141-142; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 46.

²⁷⁰ Ali Sevim, “Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleter*, c. XXIV, S.94, Nisan, 1960, s. 217; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 97; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 27-28; Ali Sevim, “Artuk b. Eksük”, *DİA*, c. III, 1991, s. 414.

²⁷¹ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular-Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, Emek Matbaası, Manisa, 2007, s. 108; Sevim, “Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi”, s. 217; Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 209; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 53.

²⁷² Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 209; Sevim, “Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi”, s. 218; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 97; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 28.

şartları kabul etmek zorunda kaldılar: Fâtımîler adına okuttukları Şif hutbesini kaldırıp, Abbasî Halifeliği ve Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh adına Sünnî hutbe okutmak, savaş tazminatı olarak on bin altın vermek, bu parayı temin etmek için kuşatmanın bir süre kaldırılması, bu barış antlaşmasının şartlarına uyacaklarını göstermek amacıyla on üç rehine verilmesi.²⁷³ Netice itibariyle, Artuk Bey antlaşma gereği kuşatmayı kaldırdı. Kuşatmanın kaldırılmasını fırsat bilip antlaşma şartlarına uymayan Karmatîler civarda bulunan bahçelerindeki gizli depolarından bol miktarda zahireyi kaleye taşıyarak tekrar direnişe geçtiler.²⁷⁴

Artuk Bey, kandırılmış olduğunu anlayınca hemen harekete geçerek Karmatîleri daha sıkı bir kuşatma altına aldı. Bütün zahire temin noktalarını denetim altına alarak Karmatîleri iyice sıkıştırarak teslim olma aşamasına kadar getirdi. Fakat bölgenin kavurucu sıcakları nedeniyle Türkmen askerleri arasında huzursuzluk çıktı. Türkmen askerleri ortaya çıkan bu huzursuzluk sebebiyle Artuk Bey'e başvuruda bulunduktan sonra Artuk Bey, Abdullah b. Ali ile yaptığı antlaşma gereğince kardeşi Alpkuş'un emrinde iki yüz atlı bırakıp geride kalan kuvvetleriyle Basra'ya, kısa bir süre sonrada Bağdad'a gitti.²⁷⁵ Bağdad'a Halife el-Kâim bi-emrillah'ın huzuruna çıkararak, Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlilerine karşı yaptığı başarılı mücadelelerini izah edip tekrar bölgeye dönerek Ahsâ'yı Karmatîler'den tamamen kurtaracağını bildirdi.²⁷⁶ Bunun üzerine bizzat halife bu başarılarından dolayı Artuk Bey'e teşekkür nişanesi olarak bir tevki' (ferman) yazılmasını emretmiş ayrıca hil'at, eyeri işlemeli bir at, üç tane misk verildi.²⁷⁷

Tevki' okunduktan sonra Artuk Bey huzurdan ayrıldı, Vâsıt yolu ile Basra'ya hareket etti. Yolda Ahsâ'da Abdullah'ın yanına iki yüz atlı ile bıraktığı kardeşi Alpkuş'tan bir mektup aldı: "Artuk Bey, buradan ayrılışından sonra, Karmatîler, Arap-Ezd, Amir-Rebî'alar, kuvvetlerimizi ezmek için birleştiler. Bizim askerlerimiz onlarınkinin ancak elli de biri kadardı. Bununla beraber onlara hücumla karar vererek önce Amir-Rebî'alar üzerine yürüdük ve onları bozguna uğrattık. Daha sonra Karmatî

²⁷³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 209; Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 218-219; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 28.

²⁷⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 28; Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 219.

²⁷⁵ Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 219.

²⁷⁶ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 109; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 98.

²⁷⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 221-222; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 109-110; Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 219; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 29.

reislerini Beyne'r-rahbeteyn denilen yerde bozguna uğrattık. Karmatîlerin önemli bir kısmını öldürdük. Karmatîler hayatlarına dokunulmamak üzere barış istediler. Onların bu teklifini kabul eden Abdullah, boru ve düdük sesleri ile kaleye girdi. Fakat Türkmen askerlerinin kendisiyle birlikte girmelerine izin verilmedi".²⁷⁸ Abdullah, Ahsâ'yı almış sonra Karmatî ve Ezd'lere iyi niyet göstermiş onları serbest bırakmıştır. Karmatî ve Ezd'ler, Amir Rebî'a'ları bir ayrıcalık elde etmek amacıyla Abdullah'a karşı kıskırttılar, zaten çarpışmaya hazır bir durumda olan Ezd ve Amir-Rebî'a'lar hemen hücumla geçip, hazırladıkları azgın develerini, Abdullah ve Alpkuş'un Türkmen ve Araplar'dan oluşan ordusunu ezmek için öne sürdüler.²⁷⁹ Amir Rebî'a'ların taktiğini anlayan Abdullah ve Alpkuş, buna karşı zekice bir taktik buldular. Buldukları bu taktik ile bir taraftan hücumla geçen azgın develeri ürkütmek için boru ve trampet çaldırırken diğer taraftan Alpkuş'un idaresindeki Türkmen askerleri bunları ok yağmuruna tuttu. Savaş meydanında boru ve trampet seslerinden ürken ve Türkmenlerin oklarıyla yara alan bu azgın develer bu korku ve acıyla bu sefer Amir Rebî'a süvarilerini çiğnemeye başladılar. Netice itibariyle, Karmatîler ve Amir Rebî'a kuvvetleri bir kez daha bozguna uğratıldı. Karmatî ve müttefikleri olan Arap kabilelerine bir daha harekete geçemeyecek kadar ağır bir darbe indirilmiş oldu.²⁸⁰

Fakat bununla birlikte Abdullah b. Ali, yapılan mücadelelerde büyük pay sahibi olan Alpkuş ve Türkmenlere karşı tutumlarını değiştirdi. Alpkuş'un hareketlerini sürekli kontrol altında tutan Abdullah, günün birinde hâkimiyet sırası Alpkuş'un eline geçeceğinden korkarak, derhal Alpkuş'u hapse attırdı ve kısa bir süre sonrada ortadan kaldırmıştı.²⁸¹ Kardeşinin ölümünü haber alan Artuk Bey, 2000 kişilik Türkmen kuvvetiyle Abdullah üzerine yürümüş ve Ahsâ'da kapandığı kaleyi kuşatmıştı. Artuk Bey, Abdullah'tan öldürmüş olduğu kardeşi Alpkuş'un diyeti olarak büyük oğlunu istedi. Abdullah bunu kabul etmedi. Fakat kardeşinin kanının bedelinin iki katını verebileceğini söyledi. İki taraf arasında anlaşmazlık sürerken Abdullah'ın oğlu Ali, "Ben vatanım ve aşiretim uğruna canımı feda etmekten çekinmem" diyerek, Artuk Bey'e teslim oldu. Artuk Bey, kuşatmayı kaldırarak Ahsâ'dan çekildi. Bu ikinci sefer

²⁷⁸ Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 221.

²⁷⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 100; Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", s. 222.

²⁸⁰ Sevim, *a.g.m.*, s. 222; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 110.

²⁸¹ Sevim, *a.g.m.*, s. 223.

sonucunda Karmatîler tamamen sindirilmiş, isyanları da sona ermiş oldu. Artuk Bey, Melikşâh'a Karmatî seferi hakkında ayrıntılı bilgi arz etmiştir.²⁸²

Sonuç olarak Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh'ın amacı Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine son verip topraklarını ele geçirmektir. Bu amaçla hareket eden Sultan Melikşâh, Ahsâ ve Bahreyn'in fethi ve ilhakı meselesini Büyük Selçuklu fetih politikası gereğince, Artuk Bey'in emrine vererek, yıllardır Abbasî halifeliği için tehlike arz eden Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerini Artuk Bey'in başarılı mücadeleleri sonucunda, tamamen ortadan kaldırmıştır. Türk cihan hâkimiyeti telakkisi doğrultusunda bir bölge daha fethedilmiştir.

C. SULTAN MELİKŞÂH'IN GÜNEY-DOĞU ANADOLU SİYASETİ VE DİYAR-İ BEKR BÖLGESİNİN FETHİ

1. Musul, Harran ve Haleb Olayları

Sultan Melikşâh'ın, kardeşi Tutuş'u, Atsız ve Şöklü gibi Türkmen Bey'lerini Suriye fütuhatına göndererek bölgeyi Selçuklu Devleti'ne bağlaması o bölgede bulunan yerel hanedanları rahatsız etti. Tutuş'un bölgede hâkimiyetini genişletmesinden rahatsız olan Ukaylîler'den Musul Emîr'i Şerefü'd-devle Müslim, her defasında sadık bir vassal olduğunu söylemesine rağmen çıkarlarına göre hareket eden bir karakterdi. Tutuş'un Haleb'ten ayrılmasından sonra, kendisi Haleb gibi stratejik bir kaleyi ele geçirmek için harekete geçti ve şehri yapılan antlaşma ile ele geçirdi.²⁸³ Şerefü'd-devle Müslim bir yandan Fâtımîler'den yardım isterken, diğer yandan da Tutuş'un hâkimiyetindeki Şam'ı kuşattı; ancak umduğu yardımı alamadığı için 1083'de yenilgiye uğradı.²⁸⁴ Onun bu sırada Fâtımîler ile iş birliği yapması bölgenin Sünnî halkını rahatsız etti. Bu sırada Harran kadısı İbn Hulba ve Numeyrî ailesinden İbn Utayr, isyan ederek şehri Türkmen Bey'i Çubuk'a teslim etmek istedi.²⁸⁵ Çubuk Bey, bu haberi alınca yola koyuldu. Ancak

²⁸² Sevim, *a.g.m.*, s. 223.

²⁸³ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 53-54.

²⁸⁴ Sevim, "İbnü'l-Kalanisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 12-13; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 33; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 55.

²⁸⁵ Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, c. LXI, S.230, Nisan, 1997, s. 72; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 252; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 33.

Çubuk Bey'i Cülab çayı kenarında bozguna uğrattıktan sonra Harran'ı ele geçiren Müslim, başta kadı olmak üzere şehir halkından pek çok kimseyi öldürdü.²⁸⁶

2. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi

Büyük Selçuklu Devleti Sultan'ı Melikşâh, saltanatının önemli olaylarından birisi de Güneydoğu Anadolu bölgesinin Selçuklu yönetimi altına alınması olayıdır. VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslam Devleti topraklarına katılan yukarı el-Cezîre toprakları (Yukarı Mezopotamya), "Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Bekr" adlarıyla anılan üç idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan Diyâr-ı Bekr bölgesi, Meyyâfârikîn (Silvân) merkez olmak üzere Âmid (Diyarbakır), Erzen, Mardin, Siirt, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Cizre ve Savur gibi şehirlerle birlikte otuzdan fazla kale ve kentten oluşmaktaydı.²⁸⁷ Tarihte Mervânoğulları²⁸⁸ adıyla bilinen Mervanî ailesi Diyâr-ı Bekr bölgesine hükmediyordu. Mervanî ailesi 1059 yılında kendi arzusu ile Tuğrul Bey'e tâbi olup, Büyük Selçuklu Devletinin egemenliği altına girmiştir. Devrin hâkimiyet anlayışına göre, her vassal hükümdar, tâbi olduğu hükümdarın siyasî çıkarlarına ters düşmemek şartıyla kendi siyasetini yürütebilmekteydi.²⁸⁹ Fakat Mervanî emîrleri, hem inanç açısından Şîî eğilimi hem de bazı Arap emîrleri gibi güvenilir bir vassal değildiler. Sultan Melikşâh, Mervanî emîrlerinden Nasrû'd-devle Mansûr'un (1080-1085) vassallığa aykırı davranışlarıyla Büyük Selçuklu Devletinin politikasına zarar vermeye başlaması üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethedilmesine ve doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katılmasına karar vermiştir.

Bütün bunlara eski Abbasî Veziri Fahrû'd-devle Ebû Nasr Muhammed b. Cüheyr'in²⁹⁰ bölgenin fethedilmesi ve ilhakı için Sultan Melikşâh'ı teşvik etmesi de

²⁸⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 33-34; Gülay Ögün Bezer, *a.g.m.*, s. 72-73; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 253-254.

²⁸⁷ Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXXIII, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı, S.I, İstanbul 2009, s. 35-64; Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, c. III, s. 605; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 37.

²⁸⁸ K.V. Zetterstéen, "Mervaniler", *İA*, c. VII, s. 780-781; Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 612; Abdürrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, c. XXIX, 2004, s. 230-232.

²⁸⁹ Salim Koca, "Sultan Melikşâh'ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", *HÜTAE*, S.9, 2008, s. 381-414.

²⁹⁰ Arapların Cüheyr ailesinden olan Fahrû'd-devle, (1062-1078) yılları arasında Mervânî Emirliğinin vezirliği yaptıktan sonra Abbasî halifesinin vezirliği görevini yapmıştır. Fakat Fahrû'd-devle, 1078 yılında Bağdat'ta çıkmış olan Şafîî-Hanbelî çatışmasında, taraf tuttuğu için Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-mülk'ün Abbasî halifesine baskıları sonucunda görevinden alınmıştı. Bkz. Koca, "Sultan Melikşâh'ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", s. 383; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 74.

eklenince, Melikşâh, Fahrü'd-devle Cüheyr'i 1083 yılında Diyâr-ı Bekr bölgesinin Büyük Selçuklu devleti adına fetih edilmesi için görevlendirdi.²⁹¹ Fakat kendisine bu hususta dönemin kroniklerinde yer alan şu şartları öne sürdü; *Fahrü'd- devle Selçuklu hazinesine her yıl düzenli vergi ödeyecekti. Sultan Melikşâh'a ait ordugâh da günde beş defa nevbet*²⁹² *çaldırılacak, Bölgenin zaptından sonra Fahrü'd-devle Diyâr-ı Bekr'deki kendi sarayında adına günde ancak üç defa nevbet vurdurabilecek, Fahrü'd-devle, okutacağı hutbelerde ve bastıracağı paralarda önce hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın adını, sonra da kendi adını zikrettirecek ve yazdıracak.*²⁹³ Sultan Melikşâh ayrıca Fahrü'd-devle'ye, hil'at, davul ve sancak gibi bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri vererek onu onurlandırdı.²⁹⁴ Bundan sonra Fahrü'd-devle sefer hazırlıkları tamamlayıp Diyâr-ı Bekr üzerine hareket etti. Fahrü'd-devle'nin komutanlığını yaptığı Selçuklu ordusunda, Bağdad Şahnesi Sadü'd-devle Gevherâyîn, Artuk Bey, Hacib Altuntak, Çubuk, Dilmaçoğlu Mehmed, Malazgirt ve Muş Emîri Sunduk, Ayaz, Türşek, Humartaş, vassal Hille Emîri Bahü'd-din Mansûr, oğlu Sadaka gibi değerli Selçuklu emîrleri ve kumandanları bulunuyordu.²⁹⁵

Böyle bir ordunun hazırlandığını ve gelmekte olduğunu haber alan Diyâr-ı Bekr Emîri Nasrü'd-devle Mansûr, bu orduya karşı koyabilmek için komşu emîrlerden Musul-Haleb Emîri Şerefü'd-devle Müslim'e, Âmid ve Diyâr-ı Rebi'a'nın bazı kalelerini kendisine vereceğini vaat ederek yardım istedi. Bu Müslim için büyük bir fırsattı, aralarındaki düşmanlığa rağmen ordusunu toplayarak Nasrü'd-devle Mansûr'un

²⁹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 255; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 76; Abdürrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, s. 231; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara, 1988, s. 100; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 38; İbnü'l-Esîr, X, 122; İbn'ül-Ezrak, *Mervânî Kürtlerinin Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975, s. 190.

²⁹² Nevbet, nevbet-hane tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın saray kapısı ve saltanat çadırı önünde, üç günüz namaz vaktinde ise, tâbi hükümdarlar ve daha küçük devlet adamlarının ikametgâhları önünde çalınan özel bir müzik parçasıdır. Bu sefer sırasında, özellikle sefer süresince Selçuklu ordugâhında günde beş defa nevbet çaldırılması, bu seferin doğrudan doğruya Sultan Melikşâh adına yapıldığını göstermektedir. Bkz. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 116; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, c. XXXIII, 2007, s. 38-41.

²⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 255; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 38; Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 65; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 76; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, s. 55; İbnü'l-Esîr, X, 122.

²⁹⁴ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 76; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 38; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 255; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 125.

²⁹⁵ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 77; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 100-101; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 107; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 202.

yardımına gidip Âmid önünde sur dışında karargâh kurdu.²⁹⁶ Selçuklu ordusunu Âmid'e vardığında Selçuklu ordusunun büyüklüğü ve özellikle Sultan Melikşâh'ın sancağının dalgalandığını gören Müslim, işi siyasi yolla çözmek ve herhangi bir tehlikeye yer vermemek amacıyla, harekete geçti. “*Ben ve Mervânî Emîri Sultan'ın köleleri (vassalları) olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor*” şeklinde başkumandan Fahrü'd-devle'ye bir haber göndererek savaşı durdurmaya çalıştı.²⁹⁷

Hem Müslim hem de Fahrü'd-devle, Musul kökenli Araplardan olup, birbirlerinin hemşehri idiler. Müslim'in ittifaktan ayrılmaması halinde Arapların Türkmen kuvvetleri tarafından yok edilmesi kaçınılmazdı. Bu yüzden, Musullu Arapların kanlarının dökülmesine, milli duyguları izin vermedi.²⁹⁸ Fahrü'd-devle, Müslim ile derhal iletişime geçip bir barış antlaşması yaptı. Yaptığı barış antlaşması gereğince, Selçuklu ordusu Âmid önünden geri çekilecek ve kuşatılmış olan Müslim'in kuvvetleri herhangi bir kayba uğramadan memleketine geri dönebileceklerdi. Fakat yapılan bu antlaşma bir önce saldırmak için hazır bekleyen Türkmen Beylerini iyice kızdırdı. Özellikle Müslim'in askerlerinin önemli bir kısmını kuşatan Artuk Bey, “Büyük Sultan Melikşâh'ın daima ileri gitmesi gereken sancağını asla geri çekemeyeceğini” ifade ederek başkumandan Fahrü'd-devle'ye karşı geldi. Bu arada Türkmenler “Biz uzak memleketlerden buraya yağma için geldik. Onlar ise barış yapmakta acele ediyorlar” dediler ve gece yarısı Mervânî Emîri Mansûr ve Müslim'e karşı Çubuk Bey'in komutasında harekete geçip onların karargâhını kuşattılar ve sayısız ganimet elde ettiler.²⁹⁹ Ordusu dağılan Müslim geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu ani baskın Fahrü'd-devle ve Artuk Bey'in arasının açılmasına sebep oldu. Ordunun başkumandanı Fahrü'd-devle bu hareketin, Türkmenler üzerinde büyük nüfuz sahibi Artuk Bey'in göz yumması sonucunda yapıldığı kanaatine varmış, onu Sultan

²⁹⁶ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 330; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 107-108; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 77; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 39; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 101.

²⁹⁷ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 330; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 101; Koca, “Sultan Melikşâh'ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, s. 386; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 40.

²⁹⁸ Koca, “Sultan Melikşâh'ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, s. 387; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 77; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 203; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 61.

²⁹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 259; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 77; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 108; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 330; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi: 104, Ankara, 1988, s. 26; Ali Sevim, “Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, c. XXVI, S. 101, Ocak, 1962, s. 133.

Melikşâh önünde güç duruma sokmak için, Türkmenlerin ele geçirdikleri bütün ganimetlerin toplatılıp İsfahân'a Sultan Melikşâh'a gönderilmesini Artuk Bey'den istemiştir. Fahrü'd-devle'nin bu emirden maksadı “*Artuk Beyi zor duruma sokarak, onun bu seferden ayrılıp gitmesini sağlamak, Müslim ile yapmış olduğu anlaşmayı örtbas ederek, Sultan Melikşâh'ın nezdinde herhangi bir suçlamaya maruz kalmamak, Elde edilen ganimeti İsfahân'a göndermek suretiyle de Türkmen savaşçılarının zaferini kendisine mâl edip, Sultan Melikşâh'ın ilgisini kazanmaktı.*”³⁰⁰ Eski Türk geleneklerine aykırı olan hile ve kurnazlık kokan bu öneriye karşı Artuk Bey; “*Bana yaptığınız bu teklif Sultan tarafından gönderilen bir buyruk değildir. Ben savaş adamıyım. Aldığımız tutsakları yanımızda tutmak ve hapsetmek bizim âdetimiz değildir. Biz onları ya satar ya da azat ederiz*”³⁰¹ diyerek Fahrü'd-devle'nin önerisini reddetmiştir.

Görüldüğü üzere Artuk Bey, Sultan Melikşâh üzerinde bir otorite tanımyordu. Büyük Selçuklu ordusu kumandanları arasında çıkan güç ve hâkimiyet mücadelesini, Âmid'de zor durumda olan Müslim yakından takip edip bu durumu lehine çevirmenin yollarını arıyordu. Bu amaçla Artuk Bey ile iletişime geçmeyi başardı. Artuk Bey'e, Âmid kalesinden çıkıp sağ-salim memleketine dönmesine izin verilmesi halinde, kendisine bir miktar para ve mâl verme teklifinde bulundu. Artuk Bey, Fahrü'd-devle'ye olan kızgınlığından dolayı Müslim'in bu önerisini yerine getirmekten çekinmedi ve ülkesine geri dönmesine izin verdi.³⁰² Çok geçmeden Artuk Bey kuvvetleriyle Selçuklu ordusundan ayrılıp Sincar'a çekildi. Bunun üzerine kuşatmadan kurtulan Müslim, Rakka'ya gitmiş ve Artuk Bey'e vaat ettiği malları ve parayı göndermiştir.

Netice itibariyle Artuk Bey ve Fahrü'd-devle arasındaki anlaşmazlığın sebebi başkomutanlık meselesi idi. Selçuklu devrinde “*Türk gücünün kırılmaz (sımaz) ve bozulmaz büyük direği*”³⁰³ ve “*Girdiği her savaştan zaferle çıkmış bir emîr*”³⁰⁴ olarak

³⁰⁰ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62; Koca, “Sultan Melikşâh'ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, s. 389; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 40-41; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 102.

³⁰¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 260; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 109; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62.

³⁰² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 260; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 330; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 109-110; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 77; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 41; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, s. 27; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62.

³⁰³ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 93.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, X, 135.

adından bahsedilen Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin emri altında ikinci planda olmayı hazmedememiştir. Artuk Bey'in Selçuklu ordusundan ayrılması Selçuklu ordusunun hiç şüphesiz gücünün azalmasına sebep olmuştur. Bunun yanında Fahrü'd-devle başından beri arzuladığı amacına ulaşmış Artuk Bey gibi güçlü bir komutandan kurtulmuş oldu.

Artuk Bey'in bölgeden ayrılmasından sonra daha rahat hareket eden Fahrü'd-devle, Diyâr-ı Bekr bölgesini ele geçirmek için girişimlere başladı. Oğlu Zaîmü'd-devle Ebû'l-Kasım'ı, Âmid'in fethiyle görevlendirirken kendisi de Gevherâyîn'in askerlerinin kumandanları olan Ayaz, Törşek, Humartaş'ı, aynı zamanda şahne Altuntak'ı yanına alarak Meyyâfârikîn'i kuşattı.³⁰⁵ Her iki kale iyi bir şekilde tahkim edilmiş ve içlerine garnizonlar yerleştirilmesinden dolayı, bu kaleleri zapt etmek için uzun süreli bir kuşatma gerekliydi. Bu iki kaledeki çarpışmalar devam ederken Fahrü'd-devle bölgenin öteki şehir ve kalelerine yolladığı kuvvetler, Mardin, Siirt, Erzen ve Hasankeyf'teki savunmayı kolaylıkla kırmayı başardılar.³⁰⁶ Memleketinin istilasını durdurmak için harekete geçen Mervân oğlu Mansûr, veziri Ebû Sâlim'i Silvân'da kendi yerine vekil bırakıp, ülkesinin savunmasını da yakınlarına bıraktıktan sonra, şehir ileri gelenleri, Emîrlere, kabile reisleri ve birçok değerli armağanlarla birlikte bizzat İsfahân'a Sultan Melikşâh'ın huzuruna çıkmaya gitti.³⁰⁷ Sultan Melikşâh ile arasında arabuluculuk yapmaları için önce Selçuklu komutanlarından Emîr Kumac'ın yanına gitti, hatta vezir Nizâmü'l-mülk ile görüştü fakat hiç bir sonuç elde edemedi. Ertesi gün, Sultan'ın dikkatini çekebilmek için saltanat çadırlarından birine değersiz bir at ile altın eşyalar bıraktı. Ayrıca, çok az olmak üzere hediyelerden Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun'a da gönderdi.³⁰⁸ Bu girişimlerin hepsi başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat Mansûr durmadı Melikşâh ile görüşmek için yeni yollar aramaya devam etti.

Mansûr'un her gün saltanat makamını ziyaret etmesi, devlet erkânına ve emîrlere müracaat etmesi sonucu Sultan Melikşâh sonunda ona haber göndererek; "Sadece Meyyâfârikîn şehrini ve kalesini ona bırakabileceğini, ülkesinin bütün şehir ve kalelerin derhal Fahrü'd-devle'ye teslim etmesi gerektiğini ancak bu şekilde seferi

³⁰⁵ Abdürrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, s. 231; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 41-42; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *DİA*, c. XXIX, 2004, s. 511-512; İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, s. 191.

³⁰⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 42; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 104; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, s. 28.

³⁰⁷ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 63; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111.

³⁰⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 266; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111.

durdurabileceğini”³⁰⁹ bildirdi. Mansûr bu teklifi hemen Hıristiyan veziri Ebû Sâlim’e bildirdi ve bölge savunmasının daha ne kadar dayanabileceğini sordu. Vezir cevabında; “savunmanın başarıyla sürdürüldüğünü, on yıl kuşatmaya dayanılabileceği” şeklinde Mansûr’u cesaretlendiren sözler söyleyince Mansûr, Sultan Melikşâh’ın teklifini reddetti.³¹⁰ Bu durum Sultan Melikşâh’ın hiç hoşuna gitmedi. Mansûr, Sultan’ın gözünde daha da itibarsızlaştı ve bundan sonra nasıl hareket edeceğini kendisi de bilmiyordu.

Diğer taraftan Âmid kuşatması şiddetli bir şekilde sürdürülüyordu. Kuşatmanın şiddetlenmesi içerdeki halkı erzak sıkıntısına soktu. Müslüman ve Hıristiyanlar erzak için birbiriyle mücadele etmeye başladı ve sonunda bir halk ayaklanması ortaya çıktı. Müslüman halk gerek valinin sert tutumu gerekse açlık tehlikesi neticesinde şehri Selçuklu ordularına teslim etti (Mayıs 1085).³¹¹ Şehrin ele geçirildiğini haber alan Fahrü’-d-devle, Silvan’dan süratle Âmid’e geldi. Şehri düzene soktukten sonra şehir yönetimini oğlu Zaîmü’-d-devle’ye askerî valiliğini de Emîr Çubuk’a bıraktıktan sonra tekrar Silvan’a dönmüştür.³¹² Fahrü’-d-devle Selçuklu başkumandanına yakışır bir şekilde davranarak şehirde zahire sıkıntısını giderdi ve halkın güvenliğini tekrar sağladı.

3. Meyyâfârikîn’in Zaptı

Nasrû’-d-devle Mansûr hala daha ülkesini kurtarmak için İsfahân’da girişimlerine devam ediyordu. Bu sıralarda kardeşi Tekiş isyanı ile bizzat meşgul olan Sultan’ın karargâhına kadar giderek huzuruna çıkmak istemişse de bu Sultan tarafından kabul edilmemiştir. Bu son girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Durumu iyice kötüleşen Mansûr, Selçuklu komutanları ve tüccarlarından faizle para isteyecek kadar kötü duruma düşmüştü. Ama kimse bu talebine karşılık vermeyip borç para vermedi. Çünkü Sultan Melikşâh on sene önce (1075) yayınlamış olduğu bir tevkî’ (ferman) ile

³⁰⁹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 266; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s. 104; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, s. 28; İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 191-192.

³¹⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 203; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s. 104; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 173.

³¹¹ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 116; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 43; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 103; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 114.

³¹² Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 43; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 204; İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 193; Yinanç, “Diyarbakir”, *İA*, s. 612.

tefeciliği, yani faizle borç alıp vermeyi tamamen yasaklamıştı.³¹³ Bu olaydan sonra Mansûr rezil oldu ve herkes onunla alay etti.

Tam bu sırada Fahrü'd-devle, Sultan'a bir ulak göndererek, Âmid, Siirt, Erzen, Bitlis, Ahlat ve Hasankeyf şehirlerinin düştüğünü yakında Meyyâfârikîn'nin de düşeceğini bildirdi.³¹⁴ Bu haberin karargâhta yayılması ile çaresizlik içindeki Mansûr Sultan Melikşâh'ın eski teklifini kabul ettiğini bildirirse de artık iş işten geçmişti. Çaresizlik içinde kıvranan Mansûr, akıllı bir şekilde hareket edemiyordu. Bu seferde altmış bin dinar mihr vermek suretiyle Sultan'ın kızlarından biriyle evlenme gibi uygunsuz bir teklif de bulundu.³¹⁵ Bu teklif devlet erkânı ve Selçuklu komutanları arasında gülünç bir şekilde karşılandı. Hiçbir şey elde edemeyen Mansûr İsfahân'a döndü. Diğer taraftan Fahrü'd-devle, Âmid'deki işlerini bitirdikten sonra Meyyâfârikîn kuşatmasına yöneldi. Kuşatma bir yıldır devam ediyor şehir halkı hala direniyordu. Kuşatmanın uzayıp gitmesi Selçuklu ordusunda başta Fahrü'd-devle olmak üzere herkesi şüpheye düşürdü. Tam bu sırada Selçuklu ordularına kumanda eden kuşatmanın başındaki komutan Hâcib Altuntak'ın ölümü, meselenin aydınlanmasına yol açtı. Hâcib Altuntak'ın bıraktığı özel eşyalar arasında, Silvan idarecilerinden gelmiş bazı mektuplar ve hediyeler bulundu.³¹⁶ Bunların ortaya çıkmasıyla, Hâcib Altuntak'ın kendi çıkarları yüzünden şehrin kuşatmasını uzatmış olduğu anlaşıldı.

Fahrü'd-devle bundan sonra, Meyyâfârikîn üzerine yeni bir askerî harekât başlattı. O sıralarda Hasankeyf'i ele geçirip kendisine karargâh yapmış olan Sadü'd-devle Gevherâyîn, Fahrü'd-devle'nin isteği üzerine ordusu ile gelip Meyyâfârikîn kuşatmasına katıldı.³¹⁷ Kuşatma Gevherâyîn'in gelişi ile birlikte şiddetlendi şehrin dışarı ile bağlantısı kesildi ve kalenin surları mancınıklarla yıkıldı. Yıkılan surlar arasından (Ağustos 1085) tarihinde kaleye giren Selçuklu orduları, üç gün süren çarpışmalar sonunda direnci kırılan şehir halkı şehri (Eylül 1085) tarihinde teslim etti.³¹⁸

³¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 266; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 43.

³¹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 266; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 43-44; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 104; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 114.

³¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 266; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 44.

³¹⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 44; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 116; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 114.

³¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 116; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 104; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 44.

³¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 45; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 106; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 104; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 117.

Hapisten çıkarılan Mervân oğlu'nun eski vezir Ebû Tâhir'in yardımı ile Mervânî ailesinin büyük hazinesi bulundu. Para, altın ve çeşitli mücevherlerden oluşan ve bir milyon altın değerindeki bu hazine, oğlu Zaîmü'd-devle aracılığıyla Melikşâh'a gönderildi.³¹⁹ Mervânîler'in başkenti Meyyâfârikîn'in düşmesinden sonra diğer kale ve şehirler de Selçuklu kuvvetlerine teslim oldular. Bölgenin önemli bir şehri olan Mardin'in kalesi Emîr Moncuk (Boncuk) Böri tarafından ele geçirildi. Diğer Emîrler den Çökürmüş de kuşatmakta olduğu Cizre şehrini ele geçirdi.³²⁰

Netice itibariyle bir buçuk yıla yakın devam eden bir askerî harekât sonunda, Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethi tamamlanmış geri kalan bütün kale ve şehirler Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine alınmış oldu. Mervânî emîrliğinin siyasî varlığı sona erdi (1085).³²¹ Bölgenin fethinin tamamlandıktan sonra fetih hareketlerine katılan emîr ve kumandanlar, bu bölgelere vali veya muhafız olarak atandılar. Sultan Melikşâh bu fetih hareketinde önemli işler başaran ve büyük faydalar sağlayan Emîr Çubuk'a Harput ve çevresini verdi.³²² Bu emîr ve kumandanların mensup oldukları çeşitli Türkmen boy ve oymaklarına ait kalabalık kitleler, bölgeye gelerek bölgenin çeşitli yörelerinde yaylak ve kışlaklar kurdular. Böylece, bölgede Türkleşme hareketi başlamış oldu. Bu geniş Türkmen yerleşiminden sonra, genellikle yazın Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklara gelmekte olan Arap göçebelere, artık Habur Suyu'nun kaynaklarından yukarılara çıkamaz oldular.³²³ Mervânî ailesinin yönetiminden alınan şehir ve kaleler, doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi eyaletler haline getirildi. Diyâr-ı Bekr'in fethinden sonraya bölgeye akın eden Türkmenler buralara kalıcı olarak yerleşmişler ve ileride bölgede Togan Arslan oğulları, Yınal Oğulları, Sökmenliler ve Artuklular gibi Türkmen beyliklerinin kurulmasına vesile olmuşlardır.³²⁴

³¹⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 44-45; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 117; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 114-115.

³²⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 45; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 117; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 106-107; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 115.

³²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Abdürrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, s. 231; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 45; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 107; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 104.

³²² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 193; Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği", s. 80-82; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 204; Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, s. 612; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 118.

³²³ Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, s. 612.

³²⁴ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 121.

4. Musul'un Zaptı

Musul şehri, Ukayliler'den Şerefü'd-devle Müslim'in hâkimiyetindeydi. Selçuklu Devleti'ne tâbi ve aynı zamanda Çağrı Bey'in kızı Safiyye Hatun ile evli olan Musul Emîri Müslim Selçuklu hâkimiyetinin bölgede güçlenmesinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. Fahrü'd-devle'nin hazırladığı rapor doğrultusunda, Müslim'in Âmid kuşatması sırasında kendi çıkarları için Mervânî Emîri Mansûr ile iş birliği yaptığını öğrenen Melikşâh çok kızdı.³²⁵ Müslim gibi bir vassalı cezasız bırakmak diğer vassalları cesaretlendirebileceği gibi Sultan Melikşâh'ın otoritesini de sarsardı.

Sultan Melikşâh, Ukaylî topraklarını Müslim'den alıp Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle'ye vererek onu Bağdat şahnesi Kasımü'd-devle Aksungur, Hacib Humartegin, Savvab gibi komutanlar ile birlikte Musul üzerine gönderdi.³²⁶ Amîdü'd-devle Musul önlerine geldiğinde, kendisini affettirmek için İsfahân'a giden Artuk Bey'de Sultan'dan aldığı emirle Selçuklu ordusuna katıldı. Kısa bir süre içerisinde Musul, Selçuklu ordusu tarafından kuşatıldı. Şehir halkına şehri teslim etmesi teklif edildi, ama halk şehri sadece Sultan Melikşâh'a teslim edeceğini bildirdi. Bu üzerine Sultan Melikşâh şehri teslim almak için İsfahân'dan Musul'a geldi. Musul'a gelen Melikşâh'ı şehrin ileri gelenleri karşıladı ve şehri kendisine teslim etti.³²⁷

Bu sıralarda Tekiş'in Horâsân'da isyan ettiği haberi öğrenen Melikşâh, Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-mülk'ü, Rahbe'de bulunan Şerefü'd-devle Müslim'e göndererek onu huzuruna çağırtdı. Müslim hazırladığı hediyelerle birlikte Sultan'ın huzuruna çıkarak af diledi. Bu hediyeler arasında Diyâr-ı Bekr kuşatması sırasında kaçarken onun hayatını kurtaran Beşşâr adındaki kıymetli at da vardı.³²⁸ Sultan Melikşâh, onu affetti ve eski yönetimindeki yerleri tekrar ona verdi (Kasım

³²⁵ Gülay Ögün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, c. XXXII, 2006, s. 95; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 47; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 112.

³²⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 260; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 78; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 47; Ögün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, s. 95; Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, s. 669; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 112; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

³²⁷ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 112-113; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 47; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 261; Bazı Kaynaklar Melikşâh'ın Musul'a gelerek Bevizic'de karargah kurduğunu aktarıyor. Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 78; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

³²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 48; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 78; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 113.

1084).³²⁹ Bundan sonra Sultan Melikşâh, kardeşi Tekiş'in isyanını bastırmak üzere Horâsân'a hareket etti.

D. SULTAN MELİKŞÂH DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN İSYANLAR

1. Tekiş'in İlk İsyanı

Sultan Melikşâh tahta çıktığı sıralarda, Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-mülk'ün ele geçirdiği Tirmiz ve civarını geri aldığı zaman (1072-1073) Horâsân kıtası ve Belh'i kardeşi Şihâbü'd-devle Tekiş'e³³⁰ vermişti. Belh ve Toharistan meliki olan Şihabü'd-devle Tekiş Sultan Melikşâh'ın Horâsân'a her uğrayışında huzuruna gelir, itaatini bildirir, hil'atlere ve bağışlara nail olarak vilayetine dönerdi.³³¹ Sultan Melikşâh, Şaban 473/Ocak-Şubat 1081 tarihinde Rey şehrinde askerleri kontrol ederken disiplinsiz davranışları nedeniyle yedi bin askerî ordudan ihraç etmişti.³³² Ordudan ihraç edilen bu askerler Busenç veya (Venec)'de bulunan Tekiş'in yanına giderek onun hizmetine girdiler.

Tekiş, ordudan ihraç edilen bu askerlerin kendisine katılımıyla güçlendi. Eski Türk geleneklerine göre ülke yönetme yetkisinin hanedan üyelerinin ortak hakkıdır anlayışına istinaden Selçuklu Devleti'nin başına geçmek için harekete geçti. Tekiş, süratle hareket ederek Merv-i Rûd, Merv-i Şâhicân ve Tirmiz gibi bazı önemli şehirleri ele geçirdi. Hareketine devam ederek bir an önce Nişâbur'u ele geçirip Horâsân

³²⁹ Sevim, "İbnü'l-Kalanisi'nin Zeyl'ü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 13; Ögün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, s. 95; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 48; Azimî, *a.g.e.*, s. 29; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

³³⁰ Ortaçağ-İslam kaynaklarında (t-k-ş) harfleri ile kaydedilmiş olan bu isim, çeşitli şekillerde okunmaktadır. Bkz. Hikmet Bayur, "Harizmşah Alaü'd-din Tekiş'in Adı Hakkında", *Belleten*, c. XIV, S. 56, 1950, s. 589-594; "Tekiş" olarak kaydedilen bu isim, değişik şekillerde okunmakla beraber şahıs adı olarak "Tekiş" şeklinde telaffuz etmek gerektiğini Kaşgarlı Mahmud'un kaydı ile belirtilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügât-it-Türk*, c. I, s. 368; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, c. XII-I, 1979, s. 135-139.

³³¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 43; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 48; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, s. 135.

³³² el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 70; İbnü'l-Esîr, X, 113; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, s. 135; Sultan bu askerlerin ordudan çıkarılmasını emrettiği zaman vezir Nizâmü'l-mülk, ordudan çıkarılanların askerlik dışında hiçbir meslekleri olmadığını, bunların sultan sayesinde geçinip gittiğini söyledi. İster çalışsınlar ister çalışmasınlar, savaşa gitmeseler dahi bunların işleri askerliktir. Eğer ordudan çıkarılırsalar hırsızlık yapacaklarını ayrıca içlerinden birini "başbuğ" seçip isyan etmeyeceklerinden emin olamayacaklarını bildirdi. Bu durumda da ödedikleri maaştan daha fazla zarara gireceklerini söyledi. Bkz. Mevdudî, *a.g.e.*, s. 270; İbnü'l-Esîr, X, 113; el-Bundârî, bu yedi bin kişinin Türk kıyafeti giymiş Ermeni olduğunu ifade ediyor. Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 70.

bölgesine de hâkim olmak istiyordu.³³³ Sultan Melikşâh'a Tekiş'in isyan ettiği haberi ulaştığı zaman, hızlı bir şekilde hareket ederek Tekiş'ten önce Nişâbur'a girdi. Tekiş, Sultan'ın geldiğini öğrenince ilerlemekten vazgeçerek Tirmiz'e kapandı. Melikşâh kardeşi Tekiş'in üzerine yürüyüp 474 (1081-1082) yılında onu bu şehirde kuşattı.³³⁴ Sultan tarafından kuşatılan Tekiş karşı koyamayacağını anlayınca elindeki tutsakları serbest bırakarak af dileğinde bulundu. Sonra da Sultan Melikşâh'ın huzuruna geldi. Sultan tarafından affedildi ve Tirmiz'den ayrıldı.³³⁵

2. Tekiş'in İkinci İsyanı

Sultan Melikşâh, 477 (1084/1085) yılında Musul bölgesinde iken Tekiş etrafındakilerin kışkırtmasıyla ikinci kez isyan etti.³³⁶ Tekiş ülkede karışıklık çıkarmak isteyen bu adamların sözüne uyarak harekete geçti ve önce Merv-i Rûd ve Merv-i Şâhcân gibi şehirleri ele geçirerek Serhas'ı kuşattı. Serahs, Kumandan Mesud bin Yahız et-Türkmanî'nin idaresi altında idi ve kendi çabasıyla burayı sağlam bir kale haline getirmişti. Bu kuşatma sonucunda Serahs Kalesi, düşmek üzereydi. Bu sırada Nişâbur'da bulunan Nizâmü'l-mülk'ün adamlarından Ebû'l-Fütûh et-Tûsî ile Horâsân Amîdi Ebû Ali bir hile düşündüler. Yazısı Nizâmü'l-mülk'ün yazısına çok benzeyen Ebû'l-Fütûh'dan Mesut bin Yahız'a bir mektup yazmayı kararlaştırdılar.³³⁷ Nizâmü'l-mülk'ün ağzından yazılan bu mektupta “Bu mektubu şu gün Rey'den yazıyorum. Yarın sana doğru geliyoruz. Kaleyi muhafaza et. Falanca düşman üzerine bir gece baskını düzenleyeceğiz.” yazılmıştı.³³⁸ Sonra, Nizâmü'l-mülk'ün adamları güvendikleri bir casusu çağırdılar, bol miktarda para verdiler ve ona “Mesud'un yanına git, falan yere

³³³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 70; İbnü'l-Esîr, X, 113; Mevdudi, *a.g.e.*, s. 270; Kafesoğlu, “Tekiş”, *İA*, s. 135; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 48.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, X, 113; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 139; Kafesoğlu, “Tekiş”, *İA*, s. 135; Mevdudi, *a.g.e.*, s. 270; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 48-49; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114.

³³⁵ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 70; İbnü'l-Esîr, X, 113; Kafesoğlu, “Tekiş”, *İA*, s. 135. Başka bir rivayete göre ise; Sultan Melikşâh Tekiş'i H.474 /M.1081-1082 yılında kuşattı. İki taraf askeri Belh yakınında bir süre savaştılar. Netice itibariyle Tekiş yenilerek Tirmiz'e kaçtı. Sultan Ceyhun'u geçip Tirmiz'e ulaştı. Tekiş'in askerleri, mallarını ve koyunlarını dağlarda sarp yerlere saklamışlardı. Sultan'ın askerleri bunların yerini tespit ederek ele geçirdiler. Askerler bu durumu duyunca Tekiş'in üzerine saldırarak Sultan ile barışmaya zorladılar. Aksi halde Sultan'ın tarafına geçmekle tehdit ettiler. Zor durumda kalan Tekiş, Melikşâh'a mektup göndererek kendisine itaat edeceğini ve yaptığından dolayı pişman olduğunu belirtip barış teklifinde bulundu. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 139.

³³⁶ Kafesoğlu, “Tekiş”, *İA*, s. 135; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 113.

³³⁷ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 71; İbnü'l-Esîr, X, 127; Mevdudi, *a.g.e.*, s. 271; Ali Öngül, “Tekiş b. Alparslan”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, S.36, İstanbul, 2000, s. 329; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115.

³³⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 145; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Ali Öngül, *a.g.m.*, s. 329; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 71.

vardığında orada konakla ve uyu, mektubu da duvarlardan birine sakla. Tekiş'in keşif birliğine yakalandığında dövülmedikçe hiçbir itirafta bulunmamasını, eğer fazla dövrlerse mektubu çıkarmasını ve Sultan'dan Rey şehrinde ayrıldığını söylemesini bu hizmetinin karşılığını vereceklerini de ifade ettiler".³³⁹

Casus kendisine denilenleri harfiyen yerine getirince planlandığı gibi Tekiş'in askerleri tarafından yakalanıp Tekiş'in huzuruna götürüldü, dövülüp ölümle tehdit edildiğinde mektubu çıkarıp Tekiş'e teslim etti. Kendisinin Sultan ile Nizâmü'l-mülk'ün yanından Rey'den ayrıldığını, Nizâmü'l-mülk ve Melikşâh'ın askerleriyle gelmekte olduğunu söyledi. Tekiş ve adamları mektubu okuyup casusun sözlerini duyunca hemen yola çıktılar. Çadırlarını, hayvanlarını ve ağırlıklarını geride bırakıp hemen Serahs önünden ayrıldılar. Tekiş, önce Merv'e girmek istediye de şehir halk kapıları kapatarak direnişe geçti ve onu şehre almadı. Bunun üzerine Tekiş, Venec³⁴⁰ kalesine sığındı.³⁴¹ Bundan sonra Sultan Melikşâh, yanında Artuk Bey, Porsuk, Bozan, Kumac, Humartaş, Türşek, Ayaz ve diğer emîrler olduğu halde Musul'dan hareket edip bundan ancak üç ay sonra Horâsân'a varabilmiştir.³⁴² Sultan önce Rey'e, daha sonra da altı günde Nişâbur'a ulaştı.³⁴³ Eğer kurnazca hareket etmeyip böyle bir hile düşünülmeseydi, Tekiş Horâsân'da daha birçok yeri istila edebilirdi. Sonra Sultan Melikşâh, Emîr Bozan komutasındaki Selçuklu ordusu ile birlikte Tekiş'i yakalamak için ilerledi ve ordunun öncü kuvvetler Serhas'a ulaştı. Burada bir araya gelen Mesud b. Yahız ile Bozan ve Porsuk'un askerleri Tekiş'i takip ettiler. Sonunda Tekiş gizlenmiş olduğu Venec kalesinde kuşatıldı ve kaleden zorla indirildi (2 Ekim 1085).³⁴⁴ Sultan Melikşâh kardeşi Tekiş'e hiçbir kötü muamelede bulunmayacağına dair söz vermişti.

³³⁹ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 71; İbnü'l-Esîr, X, 127; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 56; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115; Ali Öngül, *a.g.m.*, s. 329-330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49.

³⁴⁰ Bazı kaynaklar Tekiş'in Venec kalesinde kuşatıldığını kaydederken, Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 146; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 114; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 115; Bazı eserler ise, Tekiş'in Tirmiz kalesinde kuşatılıp zorla kaleden indirildiğini kaydediyor. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 43-44; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 59; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 57; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 175.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, 128; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 116; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 115.

³⁴² Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 114; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Mevdudi, *a.g.e.*, s. 271; Çeşitli kaynaklar, Sultan Melikşâh'ın Haleb ile Nişâbur arasındaki mesafeyi 10 gün içinde kat ettiğini ve yanında 10'dan fazla süvarisi kalmadığını ifade ediyor. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44; İbnü'l-Esîr, X, 128; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 57.

³⁴³ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 145.

³⁴⁴ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 149; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 114; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270.

Sultan'ın huzurunda bulunan fakihlerden birisi bu meseleyi Tekiş'in oğlu Ahmed'e havale etmesini arz etti. Sultan da bu teklifi kabul edip, Tekiş'i oğlu Ahmed'e teslim etti. Ahmed babası Tekiş'in gözlerine mil çektilirilmesini emretti ve onu hapse attırdı.³⁴⁵ Sultan Melikşâh, Tekiş'in idaresi altında bulunan şehirlere onun oğlu Ahmed'i atadı. Sonuç olarak, Sultan Melikşâh devletinin sınırlarını genişletmek için batıda fetihlerde bulunurken isyan eden kardeşi Tekiş'in isyanına kayıtsız kalamadı. Harekete geçip kendisine engel teşkil eden kardeşinin isyanını bastırdıktan sonra tekrar yönünü batı fetihlerine çevirmiştir.

E. BATI YÖNÜNDE YAPILAN FETİHLER

1. Ursel Meselesi

Sultan Tuğrul Bey, liderliğinde yürütölen batı yönündeki fetihler, Alparslan ve Melikşâh'ın saltanatı zamanında da devam etmiştir. Fetih hareketlerinin başlangıcından (1038), fetihlerin büyük oranda tamamlanmasına (1086) kadar geçen süre boyunca bu ülkede hüküm süren Bizanslılarla karşı sürekli mücadele edilmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra, daha önceleri Anadolu'yu istila ve yağma için gelen Türkmenler bu defa fethettikleri bölgelere yerleşmeye başlamışlar ve gün geçtikçe Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁴⁶ Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu devleti ile Bizans arasında yapılan barış antlaşmasının, Romanos Diogens'in (1068-1072) ölümü üzerine geçerliliğini yitirmesiyle, Sultan Alparslan Selçuklu meliklerini, emîrlerini, Türkmen Beylerini Anadolu'yu fethetmekle görevlendirmiştir.³⁴⁷ Selçuklu ailesinden olan Kutalmışođulları³⁴⁸ bu Türkmen Beyleri arasındadır.³⁴⁹

³⁴⁵ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 70; İbnü'l-Esîr, X, 128; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 149; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, s. 135; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115; Ahmed b. Mahmud, Tekiş'in gözlerine mil çekilerek Damgan'daki Firuzkuh kalesine hapsedildiğini kaydederken, diğer kaynaklar bu kaleden bahsetmiyor. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 149; el-Hüseynî ve İbrahim Kafesoğlu, bu kaleyi Tirmiz kalesi olarak kaydetmiştir. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 49; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, s. 135; Ayıca, el-Hüseynî, Tekiş'in kaleden indirildikten sonra öldüröldüğünü kaydetmiş ama bu öldürölme olayı başka kaynaklarda yoktur. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44.

³⁴⁶ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1996, s. 12; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 277; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 75; Nejat Kaymaz, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair", *Malazgirt Armağan'ı*, TTK, Ankara, 1993, s. 259.

³⁴⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 77; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 80; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 55; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 88; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 52.

³⁴⁸ Kaynaklar genellikle Kutalmış'ın beş oğlu olduğunu kaydediyorlar. Bunlardan dördünün adı, Mansûr, Süleyman, Alp Yülük ve Devlet adlarını taşıyorlardı. Bunlar arasında Süleyman'ın Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'deki fetihler için Fırat kıyısındaki Birecik'i üs tuttuğu anlaşılıyor. Bkz. Mehmet Altay

Fethedilecek yeni ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi, Türk fetih politikasına uygun düşmektedir. Anadolu'da fetihlerde bulunma görevi Melikşâh tahta geçtiğinde devam etmiştir. Hatta Melikşâh, Türk fetih politikasına göre, Süleymânşâh'ı Anadolu'nun fethi için bizzat görevlendirmiştir.³⁵⁰

Bunun üzerine yeni Bizans imparatoru VII. Mihael Dukas, bu Selçuklu fetih hareketlerini durdurmak, Türklerle mücadele etmek üzere Isaakios Komnenos, kardeşi Aleksios ve ücretli Frank askerleri komutanı Ursel'i Anadolu'ya gönderdi.³⁵¹ Bizans kuvvetleri Kayseri'ye gelince, Ursel başkumandan durumunda bulunan Isaakios Komnenos'a isyan etti. Bizans ordusundan ayrılıp dört yüz atlısı ile Sivas yönüne hareket etti ve bağımsız davranışlar sergilemeye başladı.³⁵² Giderek güçlenen Ursel'i yakalamak ve cezalandırmak amacıyla harekete geçen Isaakios, Kayseri yörelerinde, Selçuklu kuvvetleriyle giriştiği savaşta, yenilgiye uğrayıp tutsak alındı.³⁵³ Aleksios ise canını zor kurtararak gizlice ve tek başına Ankara'ya ulaşabildi. Öte yandan Isaakios da Bizans kentlerinden toplattığı bir miktar para ve geri kalan miktarı da rehin bırakarak, kurtuluş akçasını ödedikten sonra Ankara'ya gelip kardeşiyle birlikte İstanbul'a gitti. Bu sıralarda kuvvetleri gittikçe artan Ursel, Sivas'ın batı yönüne hareket ederek o çevredeki bütün Bizans, kent, ilçe ve köylerini ele geçirip yağmaladı. Öte yandan Anadolu'da Kutalmışoğulları'ndan başka Sultan Melikşâh'ın emriyle Artuk, Tutak, Afşin, Demleçoğlu Mehmet, Tarankoğlu, Duduoğlu gibi Selçuklu emîrleri de özellikle Orta Anadolu yönünde fetih hareketlerinde bulunmaktaydılar.³⁵⁴ Anadolu'da

---

Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluşu", *Belleten*, c. LVII, S.218, 1993, s. 71-79; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 79-80; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 78.

³⁴⁹ Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya gelişleri ve Türkiye Selçuklu Devletinin kuruluşu, M.Halil Yinanç, Osman Turan, M. Ali Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Ali Sevim, J. Laurent gibi bilim adamları tarafından incelenmiş; fakat bu döneme ait kaynakların yetersiz olması sebebiyle kesin bir sonuca varılamamıştır. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 77-92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 75-90; Köymen, "Süleymanşâh ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", s. 71-79; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *TED*, S.10-11, 1979-1980, s. 1-28; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşâh*, TTK, Ankara, 1990, s. 21-25; John Laurent, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, c. LII, S. 202, 1988, s. 219-226.

³⁵⁰ Kafesoğlu, *Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 90; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 102.

³⁵¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 37; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 47; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 77; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 80; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 77; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 88.

³⁵² Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 598-617; M. Halil Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 194-202.

³⁵³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 54; Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", s. 599; Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", s. 194.

³⁵⁴ Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", s. 194; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 88.

Bizans hâkimiyetin zayıflaması karşısında endişeye kapılan imparator Dukas, Anadolu'ya İonnes Dukas ve Nikephoros Botaniates komutasında asi Ursel'i yakalamak ve Selçuklu fetihlerini önlemek için bir ordu sevk etti.³⁵⁵ Ursel üzerine yürüten Dukas, Sakarya ırmağı yörelerinde yapılan savaşta ordusundaki ücretli Frank askerlerinin Ursel'in tarafına geçmesiyle yenilgiye uğradı ve esir alındı (1073).

Bundan sonra Ursel, Sapanca Dağı'na çekilip esir aldığı Dukas'ı imparator ilan etti ve İstanbul'u ele geçirme hazırlıklarına haşladı. Nikephoros, bu tehlikeli durum karşısında bu sıralarda büyük bir Selçuklu kuvvetiyle İzmit yönünde fetihler yapmakta olan Artuk Bey'le temasa geçerek ondan yardım istedi.³⁵⁶ Derhal harekete geçen Artuk Bey, Sapanca Dağı'ndaki ordugâhında bulunan Ursel'e öncü kuvvetleriyle bir baskın yaptı. Asıl kuvvetler geçit yerlerine yerleştirilmiş önemli stratejik noktalar tutulmuştu. Ursel'in orduları çembere alınarak yenilgiye uğratıldı. Ursel ve beraberindeki İonnes Dukas esir alındı. Çok geçmeden Artuk Bey, tutsakları büyük bir meblağ karşılığında serbest bıraktı. Ursel, Artuk Bey tarafından serbest bırakıldıktan sonra Bizans için yeniden tehdit oluşturmaya başlayınca imparator, Bizans tahtına oturacak olan Aleksios Komnenos'u Doğu Ordusu başkomutanlığına atayarak Anadolu'ya gönderdi.³⁵⁷ Serbest bırakılan Ursel, kuvvetleriyle birlikte Amasya'ya varmış, yerli halk Ursel'i Bizanslılara tercih etmişti. Bu sıralarda kuvvetleriyle Orta Anadolu'ya giren Tutak, Ursel ve Bizanslılar için bir müttefik konumuna geldi. İki tarafta Tutak ile ittifak yapmak için temasa geçti. Bu ittifakı elde eden Aleksios Komnenos oldu. Bizans komutanı Aleksios Komnenos hemen Tutak'la temasa geçerek Bizans ve Selçuklu memleketlerini tahrip ve yağma eden Ursel'i büyük bir fidye ve değerli armağanlar karşılığında yakalatıp kendisine göndermesini sağladı.³⁵⁸

Aleksios Komnenos, teslim aldığı Ursel'i İstanbul'a götürürken Kastamonu civarlarında bir Türk birliğinin pususundan kurtulmuş yine Karadeniz Ereğli'sinde Türk birlikleriyle çarpışmak zorunda kalmıştır.³⁵⁹ Bu da göstermektedir ki, Türkler bu

³⁵⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 56; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 78; Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", s. 194.

³⁵⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 78; Sevim, "Artuk b. Eksük", *DİA*, s. 414; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, s. 16; Yusuf Ayönü, "Selçuklu Bizans İlişkileri", s. 599.

³⁵⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 78; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 59.

³⁵⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 66; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 78-79; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 59.

³⁵⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 60.

tarikhlerde Kastamonu sahillerine kadar uzanan fetih hareketlerinde bulunmaktadırlar. Böylece Bizans için ciddi bir duruma gelen Ursel tehlikesi de Emîr Tutak'ın yardımı sayesinde ortadan kaldırılmış oldu. Bu olaylar sırasında Selçuklu kuvvetleri çeşitli kollardan Anadolu'nun batısında İzmit, Ege bölgesinde Milet ve kuzeyde Trabzon yakınlarında fetihlerde bulunurken, Kutalmışoğulları ise Güneydoğu Anadolu bölgesinde fetihlerde bulunuyorlardı.³⁶⁰ Kutalmışoğlu Süleymânşâh, kardeşleri Mansûr, Alpilek ve Devlet ile birlikte Anadolu'ya gelip Birecik üst olmak üzere Diyârbakır, Urfa yörelerine yerleşmişlerdi.³⁶¹

Anadolu'da bu hareketlilikler yaşanırken Emîr Atsız, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Filistin'de bir Türkmen Beyliği kurup, bu ülkede ve Suriye'de fetihler yapmakta idi. Atsız'ın maiyeti altındaki emîrlerinden Şöklü ise ayrı bir beylik kurma niyetinde idi. Bu amaçla Şöklü, Kutalmışoğulları'ndan biriyle ittifak yapıp Atsız'a karşı savaşa girişti. Sonuç itibariyle savaşı kaybedip öldü. Kutalmışoğulları ise esir alınıp Sultan Melikşâh'a gönderildi. Bu konuya önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde yer verdiğimiz için burada yer vermedik.

Kutalmışoğulları'ndan Süleymânşâh'da aynı zamanda (1074)'de Mirdasi Emîri Mahmud'un ölümü üzerine oğlu Nasr'ın yönetimi altındaki Haleb'i kuşatıyordu. Emîr Nasr, Süleymânşâh'a: "Ben Sultan Melikşâh'ın naibiyim, sende ona itaat ediyorsan buradan uzaklaş"³⁶² dedi ve kendisine bir miktar para göndererek şehri muhasaradan kurtardı. Süleymânşâh buradan ayrılarak daha güneydeki Selimiye'ye gidip karargâh kurdu. Süleymânşâh tutsak kardeşlerinin ve amcaoğullarının serbest bırakılması için Atsız'a bir mektup gönderdi. İsteği yerine getirilmeyince, Bizans yönetiminde bulunan Antakya'ya yürüyüp kuşattı. Şehir valisi Isaakios Komnenos, Süleymânşâh ile giriştiği savaşta yenilgiye uğradı ve "yıllık yirmi bin altın vergi ödeme" karşılığında yapılan antlaşma sonucunda, kuşatma kaldırıldı.³⁶³ Daha sonra Süleymânşâh yeniden Haleb

³⁶⁰ Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", s. 195; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 89; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 79.

³⁶¹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 20; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 79; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 75-76; Yinanç, "Anadolu'nun Fethi", s. 195.

³⁶² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 78; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, c. XXXVIII, 2010, s. 104; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 62.

³⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 202; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 78; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 62; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 80.

yörelere gelerek Sultan Melikşâh'ın emriyle Atsız'ı takviye için gönderilen üç bin Türkmen atlısına saldırarak yağmaladı ve yeniden Antakya yörelere döndü.³⁶⁴

Süleymânşâh giriştiği bu seferden sonra tekrar Anadolu'ya dönerek fetihlere başladı. Anadolu'ya girdikten sonra Konya civarında fetih hareketlerinde bulunup, bu şehri, yakınındaki Gâvele kalesini ve civardaki birçok kaleyi ele geçirdi.³⁶⁵ Kısa zamanda Orta Anadolu üzerinden daha önceleri Selçuklu akıncılarının harekâta buldukları Marmara Denizi'ne kadar ilerledi. Bizans devlet adamlarının ve komutanlarının iktidar mücadelelerini fırsata çevirmesini bilen Süleymânşâh ve Mansûr kardeşler 1075 yılında İznik'i fethetti ve kurduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı.³⁶⁶

Bizans'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanan Süleymânşâh, devletinin sınırlarını Marmara, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına kadar genişletti.³⁶⁷ Süleymânşâh'ın Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurması ve başarılı fetihler yapması sonucunda özellikle 1080 yılında, Azerbaycan'dan kalabalık Türk kitleleri, Anadolu'ya adeta akmaya başladı ve dolayısıyla bu ülkede, Türk nüfusu süratle çoğaldı.³⁶⁸ İki kardeş Bizans aleyhinde fetihlerde buldukları gibi, Bizans İmparatorluğu'nun iç mücadelelerine de dâhil oldular. Botaniates, Bizans tahtını ele geçirmek için Sultan Alparslan'a isyan edip Bizans'a sığınan Erbasan'ı Süleymânşâh'a göndererek ittifak teklifinde bulundu. Süleymânşâh bu teklifi kabul etti ve iki bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Botaniates, Bizans tahtını ele geçirip imparator oldu (1078).³⁶⁹

Süleymânşâh başlangıçta devletini kardeşi Mansûr ile birlikte yönetmekteydi. Fakat Mansûr devlete tek başına hâkim olmak amacıyla Bizans ile ittifak yapınca bunu Süleymânşâh, Sultan Melikşâh'a bildirdi. Melikşâh, Emîr Porsuk ile bir miktar Selçuklu kuvvetini İznik'e gönderdi. Neticede Mansûr, Porsuk ile yaptığı teke tek cenkte

³⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 202; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 81; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 80; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104.

³⁶⁵ Anonim Selçuknâme, s. 23.

³⁶⁶ Anonim Selçuknâme, s. 23-24; Azimî, *a.g.e.*, s. 24; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 84; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 106; Devletin kuruluş tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Bkz. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", s. 20.

³⁶⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 106; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 82.

³⁶⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 82; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 82.

³⁶⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1991, s. 322; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85.

öldürüldü ve Süleymânşâh devletin tek hâkimi oldu.³⁷⁰ Süleymânşâh, daha sonra Bizans tahtında hak iddiasında bulunan Nikephoros Melissenos ile imparator Botaniates'e karşı ittifak yaptı. Buna karşılık Denizli ve Ankara civarındaki şehir ve kaleleri teslim aldı. Bunun üzerine Botaniates, eski müttefiki üzerine Ioannes kumandasında sevk ettiği kuvvetlerle İznik'i kuşattıysa da Eskişehir taraflarında Melissenos ile beraber olan Süleymânşâh'ın yola çıkmasıyla kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.³⁷¹ Melissenos, çok geçmeden yanında Selçuklu kuvvetleri olduğu halde Kadıköy'e kadar ilerledi ancak kendisinden daha önce harekete geçen Aleksios Komnenos (1081-1118), Bizans tahtını ele geçirerek imparatorluğunu ilan etti (1081).³⁷²

Süleymânşâh'ın başarılar kazanıp devletinin sınırlarını Bizans'ın içine düştüğü karışıklıklardan yararlanarak genişletmesi sonucunda, Aleksios Komnenos çaresiz kalarak devleti bu zor durumdan kurtarmak için çok miktarda vergi vermek suretiyle, Süleymânşâh'la Dragos Suyu antlaşmasını yaptı. Yapılan bu antlaşmayla Dragos Suyu iki devlet arasında sınır kabul edildi. Türklerin İstanbul Boğazını terk etmeleri ve Dragos suyuna kadar çekilmeleri sağlanmış oldu (1081).³⁷³ Bu antlaşma sonucunda Süleymânşâh Marmara Denizi kıyılarına kadar hemen hemen bütün Anadolu'ya fiilen hâkim olduğu gibi hukuken de Bizanslılarla kabul ettirdi.³⁷⁴ Bununla birlikte Bizans İmparatoru, Anadolu'daki Selçuklu fetihlerinin Sultan Melikşâh'ın buyruğuyla yürütüldüğünü biliyordu.

2. Süleymânşâh'ın Anadolu'daki Fetihleri

Süleymânşâh, Bizans ile yapılan Dragos Suyu antlaşmasıyla ülkenin batı sınırlarını emniyet alıp yönünü doğuya çevirdi. Bizanslılar tarafından Antakya ve Malatya bölgesine başkomutan olarak tayin edilen Philaretos, Bizans'ın 1071'de Malazgirt savaşında mağlup olmasından sonra, bağımsız hareket ederek Maraş'tan

³⁷⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 83; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 68; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara, 1988, s. 38; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 84.

³⁷¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 90; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 323.

³⁷² Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 84-85; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 90; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 323-324; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104.

³⁷³ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 107; Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1996, s. 126; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 91; J. Laurent, *a.g.m.*, s. 226; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104.

³⁷⁴ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 85; J. Laurent, *a.g.m.*, s. 226; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104.

Urfa'ya, Harput'tan Çukurova bölgesine kadar ele geçirip bir prenslik kurdu.³⁷⁵ Ermenilerle birlikte bölgedeki Bizans yönetimine son verip, Antakya'yı dahi hâkimiyeti altına aldı.³⁷⁶ Philaretos, Süleymânşâh'ın bu bölgelere doğru fetih hareketlerini genişletilmesinden endişelenerek Melikşâh'a yaklaşıyordu. Bu Ermeni prensliğinin Melikşâh'ın desteğini kazanmaya başlaması, Süleymânşâh'ın doğuya sefere çıkmasına sebep olmuştur. Bu sıralarda Anadolu'da fetih yapan Süleymânşâh, Çukurova bölgesine bir sefer düzenleyerek bir yıl içinde Tarsus, Adana, Misis, Anazarba ve yörelerini fethetti (1083).³⁷⁷ Bu sırada Trablusşâm hâkimi Şif Celâlû'l-mülk Ebû'l-Hasan Ali b. Ammâr'a başvurup kendisinden bu yeni fethettiği şehirler için kadı ve hatipler göndermesini istedi.³⁷⁸ Bu şehir ve kalelere vali ve kumandanlar tayin ettikten sonra İznik'e döndü.

Süleymânşâh gözünü Antakya'ya dikmişti. İznik'te sefer hazırlıklarına başladı. Anadolu'yu dışardan gelen saldırılara karşı koruyan stratejik şehirlerden birisi olan Antakya'yı alması gerekiyordu. Antakya Bizans generali Ermeni Philaretos'un elinde idi. Uyguladığı sert politikalarla Ermenileri bezdirmiş, oğlunun nefretini kazanmış, hatta oğlunu hapse attırmış olan Philaretos, Antakya'dan ayrılarak Urfa'ya gitti.³⁷⁹ Philaretos'un Urfa'ya gitmesini fırsat bilen Antakya valisi ve Philaretos'un oğlu Barsam³⁸⁰ babasının Antakya halkına zulmetmesi üzerine anlaşarak Süleymânşâh'ı Antakya'yı zapt etmesi için davet etti. Ordusuyla gizlice Antakya önlerine gelen Süleymânşâh gece şehre girmeyi başararak burasını fethetti (1085).³⁸¹ Fetihden sonra Süleymânşâh, Melikşâh'a haber göndererek şehri fethettiğini bildirdi.³⁸²

³⁷⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 147; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 61; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 87; Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, c. II, TTK, Ankara, 2014, s. 167; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.1, S.2, 2012, s. 75.

³⁷⁶ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 2002, s. 13-14; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 75; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 180.

³⁷⁷ Azimî, *a.g.e.*, s. 28; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 261; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 98; Osman Turan, "Süleyman-Şah I", *İA*, c. XI, s. 213; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 74.

³⁷⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 249; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 98-99; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 142; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 93-94; Turan, "Süleyman-Şah I", *İA*, s. 213.

³⁷⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 147; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 331; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 88.

³⁸⁰ Bu isim farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. M. Halil Yinanç, bu ismi eserinde hem Barsan hem de Varsam olarak kaydetmiştir. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 98, 101, 125.

³⁸¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 162; Azimî, *a.g.e.*, s. 29; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 14; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 145; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 99; Sevim, "Süleymanşah I", *DİA*, s. 104.

³⁸² İbnü'l-Esîr, X, 128; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 77.

Süleymânşâh'ın Antakya'yı fethetmesi itibariyle birlikte Büyük Selçuklu Devleti ile arasındaki sınır kalkmış oldu. Ayrıca Süleymânşâh'ın Antakya halkına hoşgörülü davranması bölgede olumlu bir hava oluşturmuş, Mirdasoğullarına bağlı bazı kasabalar kendi istekleriyle Süleymânşâh'ın yönetimine geçmişti. Bu durum bu bölgede hüküm süren Büyük Selçuklular ve vassalları ile rekabet çatışmasını kaçınılmaz hale getirmişti.³⁸³ Nitekim Süleymânşâh'ın Antakya'yı alması, aynı bölgeyi kendi fetih alanı olarak gören Büyük Selçuklu vassalı olan Haleb meliki Ukaylî Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in harekete geçmesine neden oldu. Müslim, "Şâm diyarının ve ona bağlı yerlerin gelirini, iktâ olarak ben almaktayım. Daha önceleri Antakya hâkimi olan Philaretos'dan aldığım Antakya'nın yıllık vergisi de ona dâhildir. Oradan üç yüz bin dinar almam gerekiyor" diyerek Süleymânşâh'tan bölgenin haracını talep ederek, vermemesi durumunda Sultan'a isyan etmiş olacağını ve Sultan Melikşâh'a isyanın kötü sonuçlar doğuracağı yönünde tehdit ediyordu.³⁸⁴

Süleymânşâh bunun üzerine Müslim'e "Sultan'a itaat meselesine gelince, itaat benim uygulayıp yapa geldiğim şeydir; hutbeyi onun adına okutur, ülkede sikkeyi de onun adına bastırırım. Sultan'a Allah'ın Antakya ve diğer küffar şehirlerinin fethini ancak kendisinin yüzü suyu hürmetine bana nasip ettiğini bildirdim. Daha önceki Antakya hâkiminin gönderdiği haraca gelince; o bir kâfirdi, bu sebeple hem kendisinin ve hem de adamlarının baş vergisini (cizye) gönderiyordu. Ama ben Allaha şükür Müslüman'ım sana biç bir şey göndermem"³⁸⁵ cevabını verdi. Umduğunu bulamayan Müslim, Arap ve Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle harekete geçti. Bunu haber alan Süleymânşâh'da hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçti. 20-21 Haziran 1085'de Antakya ile Haleb arasındaki Kurzahil mevkiinde iki taraf savaşa başladı.³⁸⁶ Savaş esnasında Müslim'in ordusundaki Çubuk ve Türkmenlerinin Süleymânşâh tarafına geçmesiyle Müslim büyük bir hezimete uğradı ve öldürüldü.

³⁸³ Mustafa Keskin, "Gazi Süleymanşâh ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 533; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 79.

³⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 262; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 331; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 79; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105; Erkan Göksu, "Tarih-i Güzide'ye Göre Rum (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: VIII, S.27, 2008/II, s. 25.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, 129; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, s. 145; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 14-15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 262; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 79.

³⁸⁶ Bazı kaynak eserlerde savaşın yapıldığı tarih olarak 20 Haziran 1085 gösterilmekte ise de, kaynaklarda geçen hicrî tarih olan 24 Safer 478 tarihi, 21 Haziran 1085'e tekabül etmektedir. Bkz. Azimî, *a.g.e.*, s. 29; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 13; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 268; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 80.

Süleymânşâh, bu zaferin ardından zaman kaybetmeden Şerif Hasan b. Hibetullah'ın elinde bulunan Haleb üzerine giderek şehri kuşattı ise de şehrin hâkimi Şerif Hasan b. Hibetullah şehri Melikşâh'ın onayı olmadan teslim edemeyeceğini söylemesi üzerine, Süleymânşâh kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (25-31 Temmuz 1085).³⁸⁷ Bu aslında Süleymânşâh'ı oyalamak için bir bahaneydi. Bu sırada güneydeki Efamiye, Şeyzer, Maaretünnüman, Kefertâb, Kınnesrin ve Hama gibi şehir ve kaleleri Süleymânşâh fethetti.³⁸⁸ Ardından Şerif Hasan, Melikşâh'ın onayını beklemeden her zaman Haleb'e hâkim olma arzusunda olan Suriye hâkimi Tutuş'a, şehri teslim almasını bildirdi. Tutuş, Süleymânşâh'ın bölgede güçlenmesinden endişe duyduğu için hiç vakit kaybetmeden bu çağrı üzerine ordusunu hazırlayarak yola koyuldu. Oyalandığını öğrenen Süleymânşâh, Haleb'i almak için tekrar şehri kuşattı. Fakat Tutuş'un gelmek üzere olduğu haberi gelince, kuşatmayı kaldırarak süratle rakibi üzerine doğru yola çıktı ve Haleb yakınlarındaki Ayn Seylem de Tutuş'un ordusuyla şiddetli bir savaşa giriştiler (5 Haziran 1086).³⁸⁹

Mücadele başladığında Süleymânşâh'ın maiyetinde bulunan Emîr Çubuk ve Türkmenler bu mücadelede muhtemelen Sultan Melikşâh'dan çekinmeleri dolayısıyla bu sefer Tutuş'un saflarına geçti. Çubuk'un bu hareketi Süleymânşâh'ın ordusunun düzeninin bozulmasına yol açtı. Artuk Bey'in de Tutuş'un saflarında yer alması ve ordu içindeki yönetsel başarısı da Tutuş'un galip gelmesinde önemli bir rol oynadı. Süleymânşâh'da cesur bir şekilde mücadelesine devam ederek bu çarpışma sırasında hayatını kaybetti.³⁹⁰ Tutuş, savaştan sonra savaşa alanında rastladığı Süleymânşâh'ın

³⁸⁷ Azimî, *a.g.e.*, s. 29; İbnü'l-Esîr, X, 130; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 41; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 81; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104-105.

³⁸⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 103; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105.

³⁸⁹ Azimî, *a.g.e.*, s. 30; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 104; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 14; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 93; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 270.

³⁹⁰ Süleymanşâh'ın ölümü hakkında kaynaklarda ve çağdaş çalışmalarda farklı rivayetler vardır. Bizans kaynaklarının yenilgi üzerine intihar ettiğine ilişkin kaydı, Müslüman müellifleri tarafından da benimsemiş olmasına rağmen, atılan bir okla vurulduğu, Cenazesinin Tutuş tarafından teşhis edildiği kaydedilir. Bkz. Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 195. Başka bir rivayette ise, Tutuş'un askerleri tarafından öldürüldüğü kayıtlıdır. Bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 169. Ölümüne dair iddialar için, Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 135; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 123-124; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 104; Turan, "Süleyman-Şah I", *İA*, s. 216; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 83; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 62; Abû'l-Farac göre; intihar etmiş, zira cesedi bulunduğu karnında bir bıçak varmış. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 333; Ahmed b. Mahmud da, intihar ettiğini kaydediyor. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme II*, s. 145.

cesedini Haleb'e göndererek Müslim'in mezarının yanına defnettirdi (Haziran 1086).³⁹¹ Yarım yüzyıla yakın süren bir mücadeleden sonra Anadolu'daki ilk Türk devletini, yani Türkiye Selçuklu Devletini kuran Kutalmışoğlu Süleymânşâh, Anadolu fatihi ve gazi unvanlarını almıştır. Antakya'dan Karadeniz'e, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar bütün memleketler Türk hâkimiyetine girmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanlığı vasıtasıyla Büyük Selçuklu imparatorluğuna bağlanmıştır. Melikşâh'ın cihan hâkimiyeti telakkisi çerçevesinde, Anadolu'nun fethi ve Türk yurdu haline gelmesinde çok önemli bir yeri vardır.

3. Sultan Melikşâh'ın Suriye Seferi

Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleymânşâh, Tutuş'a yenilip öldürülmesinden sonra, Kuzey-Suriye hâkimiyeti uğruna devletin vassalları arasında çıkan çatışmaları ortadan kaldırmak amacıyla Melikşâh bölgeye bir sefer düzenledi. Sultan Melikşâh'a, Süleymânşâh'ın Tutuş tarafından öldürüldüğü haberi bildirildiğinde, Melikşâh buna çok kızmış Tutuş'a hakaret ve tehdit dolu bir mektup gönderip yapılan işten duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Süleymânşâh, en azından bu aşamada Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek için bir mücadele içinde değildir. Tam tersine, Sultan Melikşâh'ın fetih politikası ve cihan hâkimiyeti çerçevesinde başarılı fetihler yapmıştır. Eğer Büyük Selçuklu tahtını ele geçirme gibi bir amaç içerisinde olsaydı, Melikşâh, kardeşine yaptıklarından dolayı kızmaz, aksine ona övgü dolu sözler söylerdi.

Tutuş, bu olaydan sonra Haleb Emîri İbnü'l-Hutaytî'ye haber göndererek şehri kendisine teslim etmesini istedi. Ancak İbnü'l-Hutaytî şehri sadece Sultan Melikşâh'a teslim edebileceğini bildirdi ve Melikşâh'ı Haleb'e davet etti.³⁹² Netice itibariyle Sultan Melikşâh bölgede çıkan huzursuzluğu ortadan kaldırmak için kumandanları Porsuk, Aksungur ve Bozan ile birlikte (Eylül-Ekim 1086) İsfahân'dan yola çıkarak bölgeye geldi.³⁹³ Sultan'ın Haleb'e gelmekte olduğunu haber alan Tutuş kuşatmayı kaldırarak

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, X, 136; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 169; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 333; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 105; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 124; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 14; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105.

³⁹² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 107; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 177; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 205.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, X, 136; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 205; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 63; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.66.

yanında bulunan Artuk Bey ile Şam'a doğru kaçtı. Tutuş, Haleb'i teslim almak için gelen Melikşâh'ın ordusunun uzun yoldan geldiği için yorgun olduğunu ve saldırıldığı takdirde zafer kazanabileceklerini söyleyen Artuk Bey'in teklifini kabul etmedi, böylece Melikşâh'a bağlılığını ortaya koydu.³⁹⁴ Sultan Melikşâh bölgeye geldikten sonra gerekli düzenlemeleri yapıp Haleb'i Aksungur'a, Urfa'yı Bozan'a ve Antakya'yı da Yağısıyan'a vererek, bölgeyi merkezî otoriteye dâhil etti.³⁹⁵ Bu emîrler bu bölgeleri büyük Selçuklu devleti otoritesi altına aldılar. Bölgede güvenliği sağladıktan sonra Antakya'dan Süveydiye sahillerine geldi. Melikşâh, Süveydiye'ye gelince atını denize sürdü, kılıcını üç kez denize batırıp "İşte Allah, Doğu Denizi'nden Batı Denizi'ne kadar olan ülkelerin hâkimiyetini bana verdi" ardından kıyıda bir miktar kum alıp bunu Merv'deki babasının mezarına götürdü ve mezarı başında "Ey babam! Sana müjdeler olsun! Henüz bir çocuk olarak bıraktığın oğlun, dünyayı baştanbaşa fethetti"³⁹⁶ demiştir.

Melikşâh'ın söylediği bu sözler Türk cihan hâkimiyeti davası güttüğünün bir göstergesidir. Sultan Melikşâh kendi görkemi ve imparatorluğunun büyüklüğüne benzer fütuhatla dolu hükümdarlığını birde Halifelik sarayını ziyaret etmekle taçlandırmak istedi. Ramazan bayramından sonra Haleb'ten hareketle Bağdat'a gitti (Mart 1087).³⁹⁷ Bu ziyaret sırasında Sultan Melikşâh'a yedi hil'at giydirildi. "Doğunun ve Batının hükümdarı" alâmeti olan iki kılıç kuşatıldı.³⁹⁸ Hanedanlar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla Halife Muktedî bu ziyaret sırasında Türk töresine göre düzenlenen muhteşem

³⁹⁴ Özaydın, "Tutuş", *DİA*, s. 447; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 107; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 63.

³⁹⁵ Kamâl al-Din İbn al-'Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri)*, Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 73; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 274; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 105; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 125; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 172; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 334; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 86; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, c. II, 1989, s.296.

³⁹⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 172; Azimî, *a.g.e.*, s. 30; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 65; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 209; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 86; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 183.

³⁹⁷ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 81; Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 55; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 86-87; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 272.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 142; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 275; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 82; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 88; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 111-112.

bir düğünle Melikşâh'ın kızı Mahmelek Hatun ile evlendi.³⁹⁹ Sultan Melikşâh, (Mayıs 1087) İsfahân'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı.⁴⁰⁰

4. Ebû'l-Kasım, Ebû'l-Gazi Döneminde Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu Devleti Mücadeleleri

Süleymânşâh Antakya fethine çıkarken başkent İznik'te yerine Ebû'l-Kasım adında bir Türk Bey'ini bırakmıştı.⁴⁰¹ Süleymânşâh'ın ölümü ve oğulları Kılıç Arslan ile Kulan Arslan'ın İsfahân'a götürülmesi üzerine Ebû'l-Kasım, Türkiye Selçuklu Devleti'nde naibliğe devam etmek zorunda kaldı. Hatta Ebû'l-Kasım, bir Sultan gibi hareket ederek kardeşi Ebû'l-Gazi'yi Kapadokya'ya vali tayin etti.⁴⁰² Akıllı ve becerikli bir kumandan olan Ebû'l-Kasım, zaman geçirmeden 1081 Dragos Suyu antlaşmasını ihlal ederek Marmara sahillerine doğru akınlar yapmaya başladı. Bu akınlar sonucunda Marmara kıyısında fethettiği Kios limanında gemiler inşa ettirmeye başladı. İnşa edilen gemiler sayesinde Bizans ile daha iyi mücadele edebileceklerini ve bizzat İstanbul'u fethedeceklerini düşünüyorlardı. Ebû'l-Kasım'ın izlediği politikardan endişe duymaya başlayan I. Aleksios, harekete geçerek, onun Kios limanında inşa ettirdiği gemileri yaktırdı.⁴⁰³

Ebû'l-Kasım'ın Süleymânşâh'tan sonra bir Sultan gibi hareket etmesi, diğer taraftan Anadolu'da başına buyruk hareket eden Türkmen beylerini cezalandırmak ve Anadolu'yu merkezî otoriteye bağlamak için Melikşâh, Emîr Porsuk'u büyük bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Porsuk, Türkmen Beylerini itaat altına aldıktan sonra İznik üzerine yürüdü. Bunu haber alan Ebû'l-Kasım İstanbul'a giderek Bizans İmparatoru ile ittifak yaptı. Bizans İmparatoru'nun, İznik'e yardıma gelmesiyle Porsuk geri dönmek zorunda kaldı (1086-1087).⁴⁰⁴ Melikşâh, Porsuk'un başarısızlığı üzerine, buranın zaptından vazgeçmedi değerli kumandanlarından Emîr Bozan'ı, Anadolu'ya

³⁹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 279; İbnü'l-Esîr, X, 145; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 207-208; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 112-113; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 90-91.

⁴⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 200; İbnü'l-Esîr, X, 142; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114; Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 56.

⁴⁰¹ Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 105; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 114; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara, 1996, s. 1; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 95; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 194.

⁴⁰² Anna Komnena, *Alexiad*, s. 196-197; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 114; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 1; Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, s. 104.

⁴⁰³ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 198-199; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 114; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 97; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁰⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 202; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 115; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 2; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 95; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 93.

gönderdi. Anadolu'ya gelen Emîr Bozan, İznik'i muhasara altına aldı. Fakat çetin bir savunma ile karşılaşınca, Ulubat Gölü yakınlarında bulunan Lampe Irmağının kenarına karargâhını kurdu.⁴⁰⁵ Ebû'l-Kasım, Bozan'ın kuşatmayı kaldırarak uzaklaşmasından sonra Melikşâh'a bağlılığını bildirmek ve Anadolu'daki mevcut hâkimiyetini güvence altına almak için kardeşi Ebû'l-Gazi'yi İznik'te bırakarak, İsfahân'da bulunan Melikşâh'ın yanına vardı.⁴⁰⁶ Melikşâh'a bağlılığını bildiren Ebû'l-Kasım, Anadolu hâkimiyetinin devam ettirilmesini Sultan'dan istedi. Melikşâh, Anadolu işlerini Emîr Bozan'a havale ettiğini söyleyerek durumu Bozan ile müzakere etmesini söyledi. İstedikini Melikşâh'dan alamayan Ebû'l-Kasım, İsfahân'dan ayrılarak Anadolu'ya doğru yola çıktı. Yolda Emîr Bozan'ın gönderdiği askerler tarafından yakalanan Ebû'l-Kasım, yay kirişiyle boğularak öldürüldü (1092).⁴⁰⁷ Ebû'l-Kasım'ın İsfahân'a giderken yerine Ebû'l-Gazi'yi bırakmıştı. I. Aleksios, İznik'i tekrar Bizans topraklarına katmak için harekete geçerek şehri kuşatma altına aldı. Şehir kuşatma altındayken, kaçma fırsatı bulan Süleymânşâh'ın oğulları Kılıç Arslan ile Kulan Arslan, Anadolu'ya geçerek İznik'e geldiler. Ebû'l-Gazi, Sultan ailesinin merkeze dönmesi üzerine Türkiye Selçuklu Devleti yönetimini I. Kılıç Arslan'a teslim etti.⁴⁰⁸

F. SULTAN MELİKŞÂH'IN KAFKASYA'DAKİ FETİHLERİ

1. Kafkasya Seferleri

Sultan Alparslan'ın Doğu Seferi sırasında, bir kale muhafızı tarafından öldürülmesinden sonra Selçuklu Devletinin Kafkaslara yönelik faaliyetleri bir süre durmuştur. Çünkü Melikşâh, amcası Kavurd ile yaşadığı taht mücadelesinden dolayı Selçuklu devleti yönünü iç meselelere çevirmiştir. Sultan Melikşâh meliklik yıllarında babası ile Gürcistan seferine katıldığından, bu bölgelerin önemini farkındaydı. Doğu politikasında olduğu gibi devletin kuzey sınırlarını da emniyet altına alan siyaseti takip

⁴⁰⁵ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 203; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 6; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 116-117; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 95.

⁴⁰⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 95; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 203; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 100; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 93; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 117.

⁴⁰⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 100; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 95; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 93; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 117; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁰⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 206; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 101; Işın Demirkent, *a.g.e.*, s. 6; Işın Demirkent, "Kılıçarslan I", *DİA*, c. XXV, 2002, s. 397.

etmiştir.⁴⁰⁹ Sultan Melikşâh, Selçuklu tahtına çıktığı sıralarda, Gürcü Kralı Bagrat ölmüş ve yerine oğlu II. Giorgi (1072-1089) Gürcistan tahtına geçmişti.⁴¹⁰

Sultan Melikşâh'ın, Gürcistan üzerine ilk seferi Gürcistan'da çıkan birtakım iç karışıklıklar neticesinde gerçekleşmiştir. Sultan Melikşâh, Gürcistan üzerine hareket ederek Kartli'ye kadar geldi. Bölgedeki bazı kaleleri ele geçiren Melikşâh, Gence'yi Emîr Fadlun'dan alarak bölgenin bütün sorumluluğunu Emîr Savtegin'e vermiş ve maiyeti ile birlikte geri dönmüştür (1076).⁴¹¹ Arran ve havalisine Türkmenlerin yerleşmesi bu tarihten itibaren büyük bir hız kazandı. Emîr Savtegin idaresi altındaki Türkmenler, Arran ülkesinin bütün ova, dağ ve kalelerine yerleştiler.⁴¹² Melikşâh'ın Kafkasya seferinden dönmesinin ardından Emîr Savtegin ve beraberindeki Arran Emîrleri, Kral Giorgi ile yaptıkları savaşı kaybettiler ve Kral Giorgi Selçuklu hâkimiyetindeki bazı yerleri tekrardan geri aldı. Başta Kars ile Abhazistan'ın merkezî Anapa ve daha birçok kaleler elden çıktığı gibi, Yuane de vaktiyle Melikşâh tarafından zaptedilen Şamşvil kalesinde direnişe girişmiş, eski Ani kralı Gagik de tekrar tahta çıkmak teşebbüsünde bulunuyordu. Bu durum karşısında Sultan Melikşâh bir kez daha Gürcistan seferine çıkmıştır (1078-1079).⁴¹³

Bu sefer sırasında Melikşâh Aras nehrini, Somketh bölgesini ele geçirdi. Melikşâh bu bölgeyi tekrar itaat altına alıp, Savtegin'in durumunu sağlamlaştırdıktan sonra yeni kuvvetler bırakıp geri döndü (1078-1079). Emîr Savtegin'in Gürcüler karşısında yeniden mağlup olması üzerine, durumdan faydalanan Bizans kumandanı Bakuryan'ın oğlu Grigor, Oltu, Erzurum, Kars ve çevresini ele geçirerek Gürcü kralına da bağlılığını bildirmişti.⁴¹⁴ Bunun üzerine Sultan Melikşâh, bu kez Emîr Ahmed'i, Gürcistan seferi ile görevlendirdi. Emîr Ahmed, bölgeye gelerek Kouel'de Gürcü Kral'ı II. Giorgi ağır bir yenilgiye uğratmıştır (1080). Daha sonra Emîr Ahmed, Kars'ı kuşattı ve geri aldı. Ardından Erzurum ve Oltu'yu yeniden fethederek bu bölgedeki Hıristiyan

⁴⁰⁹ Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, s. 224.

⁴¹⁰ Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara, 2003, s. 302; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 88.

⁴¹¹ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 303; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107; Yinanç, *a.g.e.*, s. 88; Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 716.

⁴¹² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 94; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 176.

⁴¹³ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 305-306; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 89; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 94; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107.

⁴¹⁴ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 89; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107.

hâkimiyetine son verdi.⁴¹⁵ Bu olaylardan sonra Selçuklu beyleri ve himayesi altındakiler Gürcistan bölgesine gelip yerleşmeye başlayacaklardır. Emîr Ahmed kumandasındaki Selçuklu kuvvetleri Arran'a dönerken karşılaştığı Emîr İsa Böri ve Emîr Ebû Yakub'u Gürcistan fethine teşvik ettiler.⁴¹⁶ Bu emîrler beraberlerindeki Türkmenler ile Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuc ve Kutayıs havalisini, ertesi yıl da Karadeniz sahiline kadar uzanan Çoruh kaynağı ile Trabzon'a kadar bütün kıyı bölgesini ele geçirmişlerdir.⁴¹⁷ Sultan Melikşâh zamanında artık bu bölgelere Türklerin yerleşmesi sağlanmıştır. Bu durum karşısında iyice bunalan II. Giorgi, başka çaresi kalmayarak İsfahân'a Melikşâh'ın yanına gitti. Böylece Gürcü kralı II. Giorgi, Selçuklulara tâbi olmuş ve haraç vermeyi kabul etmiştir.⁴¹⁸ Ayrıca Sultan Melikşâh, bütün Arran bölgesini, Azerbaycan genel valisi olan Kutbu'd-din İsmail'e verdi ve onu bu beldenin meliki ilan etti.⁴¹⁹ Sultan Melikşâh, 1086 yılında bölgedeki yönetim değişikliği sonucu ortaya çıkan küçük karışıklıklar ve direnmelerden dolayı tekrar Kafkaslara sefere çıktı. Bütün bu muhalefet ve direnmelerin üzerinden bir silindir gibi geçti. Bu sefer neticesinde Ani Emîri Ebû'l-Fazl II. tekrar bağlılığını bildirdi ve yüksek meblağlar karşılığında eski yerinde bırakıldı. Şirvân meliki Şirvânşâh Feribuz de itaate girdi ve yetmiş bin dinar yıllık vergi taahhüdünde bulundu. Daha sonra bu vergide indirim gidilerek kırk bin dinar olarak belirlenmiştir.⁴²⁰ Bu sefer sonunda Emîr III. Fazl idaresinde ki Gence şehri de Emîr Bozan tarafından ele geçirilerek Büyük Selçuklu devletine bağlandı.⁴²¹ Sultan Melikşâh zamanında, Gürcistan üzerine yapılan seferler sonucunda Türklerin, bu bölgelere tam olarak yerleştiğini söyleyebiliriz. Tarihçi Urfalı Mateos'un dediği gibi; *“O, böylelikle hiç muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere sahip oldu. Sultan bu yıl içinde baştanbaşa bütün Ermeniyeye sahip oldu ve onun kanunları kaim oldu.”*⁴²²

⁴¹⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 108; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 89; Özaydın, “Melikşâh”, *DİA*, s. 56.

⁴¹⁶ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 307; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 90; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 108.

⁴¹⁷ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 94; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 307.

⁴¹⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 109; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 308; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 94.

⁴¹⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 179; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 310; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s.91; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 95; Özaydın, “Melikşâh”, *DİA*, s. 56.

⁴²⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 110; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 95.

⁴²¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 110.

⁴²² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 171.

Kafkasya harekâtı devletin kuzey sınırını emniyet altına alma siyaseti sayılabileceği için Kafkas harekâtı imparatorluğun batı siyaseti içerisinde ele alınmış ve Sultanlar Kafkasya'yı hep devletin batı siyaseti içerisine dâhil etmişlerdir. Sultan Melikşâh, Kafkasya ve Arran'ın idaresini Yâkûfî'nin oğlu ve Azerbaycan umumi valisi olan Kutbu'd-din İsmail'e vermesiyle Azerbaycan Melikliği de kurulmuş oldu. Böylece Devletin Batı siyaseti de bir esasa bağlanmıştı. Sultan Melikşâh, Hıristiyanlara ve Musevilere karşı da çok iyi davranmıştı. Huzuruna gelen Ermeni heyetini çok iyi karşıladı, "Bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergiden muaf tutulmaları" hakkında bir ferman verdi.⁴²³ Netice itibariyle Sultan Melikşâh hakkında Hristiyanlar her zaman adil, barışsever, şefkatli bir hükümdar olarak bahsetmiştir. Sultan Melikşâh'ın Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin başka bir yönü de Kafkasya bölgesinde görülmüştür. Tarihte geniş fetihler şeklinde anlam kazanan Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin temel felsefesine göre, soy, dil ve din yönlerinden insanlar arasında ayırım yapılmazdı. Melikşâh'da Kafkasya bölgesinde bu şekilde hareket ederek çeşitli toplulukların kendi inançlarında serbest bulunduğu bir siyasî ortamın temsilcisi olmuştur.

2. Sultan Melikşâh'ın I. Mâverâü'n-nehr Seferi

Karahanlı Hükümdarı Şemsü'l-mülk Hızır Han'dan⁴²⁴ sonra hükümdar olan Ahmed Han, Sultan Melikşâh'ın karısı Terken Hatunun yeğenydi.⁴²⁵ Ahmed Han'ın hükümdarlığı zamanında hanedan ve ulemâ arasındaki çatışma ülkede huzursuzluğa sebep olmuştu. Genç ve tecrübesiz olarak Batı Karahanlı tahtına oturan Ahmed Han tebaasına kötü muamelede bulunuyor ve ahalisinin servetini müsadere ediyordu.⁴²⁶ Bununla birlikte ulemâ ile de arası kötü olan Ahmed Han, babasının zamanında Kâdî'l-kudât'lık yapmış olan, Kâdî'l-kutâd Ahmed b. Süleyman'ı öldürtmüştü.⁴²⁷ Ahmed Han'ın bu tutumu halkın hanedana olan güvenini ve desteğini ortadan kaldırmıştı. Özellikle zenginliğinden dolayı Ahmed Han'dan korkan Şâfii fakihlerden Ebû Tahir b.

⁴²³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 176.

⁴²⁴ Batı Karahanlı hükümdarlarından Şemsü'l-mülk Nasr ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Ebû Süca Hızır b. İbrahim dönemi hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiye rastlanmamıştır. Sadece Nizâmi-i Arûzî'nin Çehâr Makale adlı eserinde, akıllı ve adil bir sultan olarak bahsedilmektedir. Devlet onun zamanında en görkemli dönemini yaşamıştır. Bkz. Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263; Genç, "Karahanlılar", s. 452.

⁴²⁵ Anonim Selçuknâme, s. 9; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263; Özeydın, "Karahanlılar", *DİA*, s. 408; İbnü'l-Esîr, X, 153; Ergin Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. IV, S.3, s. 16.

⁴²⁶ Anonim Selçuknâme, s. 9; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 113; Genç, "Karahanlılar", s. 452; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 117; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 209.

⁴²⁷ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263; Özeydın, "Karahanlılar", *DİA*, s. 408.

Alek'i ticaret ve hac bahanesiyle, Melikşâh'a gönderdiler ve Ebû Tahir, Ahmed Han'ı Melikşâh'a şikâyet edip kendisini Türkistan'ı zapt etmeye davet etti.⁴²⁸ Çünkü ulemânın böyle bir durumda başvurmayı tercih edeceği idare, o devirde İslam âlemin en güçlü Sultan'ı olan Melikşâh'tır. Sultan Melikşâh, batıda olduğu kadar doğuda sınırlarını genişletmek için fetihler yapıyor Türk cihan hâkimiyeti telakkisine göre hareket ediyordu.

Batı Karahanlılar'ın bu iç karışıklığını fırsata çevirmek isteyen Melikşâh, Ahmed Han ile ilgili şikâyetlerin artması üzerine (1088-1089) senesinde Mâverâü'n-nehr'e hareket etmiştir.⁴²⁹ Sultan Melikşâh sefere çıkmadan önce, İsfahân'da iken Bizans elçisi imparatorluğun haracını getirmişti. Nizâmü'l-mülk onu yanına alıp Mâverâü'n-nehr'e götürdü. Kâşgar'a vardıklarında elçinin geri dönmesine izin verip, imparatoruna şu mesajı iletmesini istedi. "Tarih kitaplarının, Bizans İmparatorluğu'nun Sultan Melikşâh'a cizye ödediğini, elçinin Sultan'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görmesini ve bunu efendisine bildirmesini, onun da Sultan'dan daha fazla korkması için Kâşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazıp bizden bahsetmelerini istiyorum"⁴³⁰ dedi. Nizâmü'l-mülk'ün bu şekilde davranması cihan Sultan'ı Melikşâh'ın güç ve kudretini göstermektedir. Bu sıralarda yine Sistân'ın bazı kalelerinin hâkimi olan Ebû'l-Abbâs, yapılan davet ile Melikşâh'ın huzuruna gelmiştir.⁴³¹

Melikşâh, İsfahân'dan Horâsân'a varınca bir miktar daha asker toplayarak büyük bir orduyla Ceyhun'u geçmiş, Buhârâ doğrultusunda ilerleyerek yol boyunca geçtiği yerleri ele geçirmiştir. Melikşâh, Ceyhun nehrini geçip Mâverâü'n-nehr'e giderken, Nizâmü'l-mülk gemicilerin alacağı parayı Antakya'ya havale etti. Sultan niçin böyle bir şey yaptığını Nizâmü'l-mülk'e sorunca o cevaben "Ben bunu senin mülk ve saltanatının vüs'at ve nüfuzunu tarihlerin yazması için yaptım. Antakya naibi senin rikâbında

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 154; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 337-338; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 113; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 117; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263.

⁴²⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 132; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 117-118; Genç, "Karahanlılar", s. 452.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, X, 154; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁴³¹ Melikşâh'ın yanında iki ay kadar kalan Ebû'l-Abbâs, emaret fermanı ile dönerek 1089'da Zerenc emirliğine oturmuştur. Bu sıralarda Mâverâü'n-nehr seferinde bulunan Melikşâh, imparatorluğun uzak bir köşesinde bulunan ve devlet için bir tehlike oluşturmayan Sistan'la fazla ilgilenmemiştir. Bkz. Tülay Metin, "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", *SÛTAD*, S.35, 2014, s. 309-340; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, s. 131.

vedalaşmak için gelmişlerdi, gemiciler bu senetleri gösterdikleri zaman naip onların paralarını verir” dedi.⁴³²

Buhârâ’yı bir süre kuşattıktan sonra Buhârâ’dan hareketle Semerkant üzerine yürüyen Sultan Melikşâh, şehrin önüne gelerek burada karargâh kurmuştur.⁴³³ Bu sırada Ahmed Han, Sultan gelmeden savunma önlemleri almıştı. Ahmed Han şehrin surlarına güvendiği emîrleri yerleştirmiştir. Sultan Melikşâh önceden şehrin halkına mektuplar göndererek onlara yardımda bulunmayı ve onları içinde buldukları bu baskı ortamından kurtarmayı vaat etmişti. Melikşâh şehri kuşatmaya başladığı zaman şehir halkı da Sultan’a içerden maddi yardımda bulunuyordu. Daha önce “el-Ayar” burcunun komutanının oğlu Buhârâ’da esir alınmıştı. Melikşâh kuşatmanın şiddetini artırdığı sırada, burcun komutanı esir düşen oğlunu kurtarma ümidiyle korumakla görevli olduğu burcu savunmaktan vazgeçmiş ve burcun düşmesini kolaylaştırmıştır.⁴³⁴ Sultan Melikşâh’ın askerlerinin sur üzerinde görüldüğü sırada Ahmed Han mücadeleyi bırakarak şehirdeki evlerden birine sığındı. Fakat saklandığı evde Selçuklu askerleri tarafından ele geçirilen Ahmed Han, esir edilerek İsfahân’a götürüldü.⁴³⁵ Sultan Melikşâh, Semerkant’ı fethettikten sonra Hârezm Amîdi Ebû Tahir’i buranın idaresi ile görevlendirmiştir.⁴³⁶

Netice itibariyle Bütün cihanı fethetmeği zihnine koymuş olan Sultan Melikşâh, Buhârâ ve Semerkant’ın da fethedilmesi ile Çin sınırına kadar olan bütün Türkistan’ı

⁴³² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 48; Yazıcızâde ‘Ali, *Selçuk-Nâme*, vr. 28b-29a; Başka bir rivayete göre ise; Nizâmü’l-mülk gemicilerin on bin dinar kirasını Antakya Amiline havale etti. Gemiciler gidip kirayı Antakya Amilinden aldı. Gemici paralarına ilave olarak Sultan’ın kullarının elbise parası olan on bin dinarın da Bizans İmparatoru’ndan alınmasını emretti. Sultan yanında para varken niçin böyle emrettiğini sorunca Nizâmü’l-mülk, Sultan’ın büyüklüğünü yamak istediğini, hiçbir sultanın bu dereceye ulaşmadığını, böylesi bir saltanatın kimseye nasip olmadığını, muradının Melikşâh’ın büyüklüğünün bütün illerde yayılması ve tarihlerin bunu anlatması olduğunu açıkladı. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme II*, s. 12.

⁴³³ İbnü’l-Esîr, X, 154; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 114.

⁴³⁴ İbnü’l-Esîr, X, 154; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 114; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 338.

⁴³⁵ İbnü’l-Esîr, X, 154; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, Terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2013, s. 44; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 114; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, s. 263; Sevim-Merçil, s. 118; Özeydin, “KaraHanlılar”, *DİA*, s. 408; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 338; Genç, “KaraHanlılar”, s. 453; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’l-Tevârih*, s. 130-131; Esir edilip götürülüşü kaynaklar şu şekilde geçer: Ahmed Han, Melikşâh’ın, eyer örtüsünü omuzuna yüklenerek, Türklerin büyük hakani (Türk padişahlarının padişahı) Afrasiyab’ın tahtının bulunduğu yerden (payitahtından), kendi tahtının bulunduğu yere kadar, özengisi (rikâbı) yanında yürüdü. Melikşâh, bunu esir etti, el ve ayağı bağlı olduğu halde muhafaza altında Irak’a götürdü. Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 57.

⁴³⁶ İbnü’l-Esîr, X, 154; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, s. 263; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118.

hâkimiyeti altına almış oluyordu. Selçuklu Devleti'nin gücünün zirveye çıktığı bu dönemde Melikşâh devletini doğudan gelen tehlikelere karşı korumak istemiştir. Sultan Melikşâh, doğuda bir güvenlik hattı oluşturmak için Batı Karahanlılar'ın içine düştüğü karışıklıklardan yararlanarak bu devleti kendisine bağlamış ve tasarladığı güvenlik hattının ilk aşamasını oluşturmuştur. Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh, Ahmed Han'ı esir alıp Batı Karahanlıları itaat altına aldıktan sonra Kâşgar'a doğru hareket etmiştir.⁴³⁷ Sultan'ın Kâşgar'a doğru yürüyüşü sırasında Talas hâkimi Kırhan ile Balasagun ve İsficâb hükümdarları Melikşâh'a bağlılığını bildirip vergi vermeyi kabul etmişlerdir.⁴³⁸ Yürüyüşüne devam ederek Özkent'e kadar gelen Sultan, buradan Doğu Karahanlı hükümdarı Buğra Kara Hakan Hasan'a elçiler gönderip hükümdarlık alâmetleri olan hutbenin kendi adına okunmasını ve sikkenin kendi adına basılmasını istedi.⁴³⁹ Bu istekleri yerine getirilmediği takdirde üzerine yürüyeceğini bildirerek Buğra Kara Hakan Hasan'ı tehdit etmiştir. Buğra Kara Hakan Hasan önce Sultan Melikşâh'a bir elçi ile değerli hediyeler göndermiş sonra bizzat Sultan'ın huzuruna çıkarak ona bağlılığını bildirmiştir.⁴⁴⁰ Sultan Melikşâh, Doğu Karahanlı Devletini de kendisine tâbi kılarak İsfahân'a dönmüştür (1089–1090).⁴⁴¹

3. Sultan Melikşâh'ın II. Mâverâü'n-nehr Seferi ve Çiğillerin İsyanı

Sultan Melikşâh, Batı ve Doğu Karahanlıları tâbiyetini altına aldıktan sonra İsfahân'a dönmüştü. Sultan Melikşâh'ın İsfahân'a dönmesinden kısa bir süre sonra Semerkant havalisinde bulunan Çiğiller isyanı etti. İsyanın sebebi, Melikşâh tarafından Semerkant'a vali tayin edilen Hârezm Amîdi Ebû Tahir ile Karahanlı ordusunun esasını oluşturan Çiğil askerlerinin anlaşmazlığa düşmesiydi. Karahanlı ordusundaki kalabalık sayıdaki Çiğillerin reisi Aynü'd-devle idi. O, Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh'ın Karahanlı seferi sırasında Sultan'ın hizmetine girmişti.

Çiğillerin bu sefer esnasında Melikşâh'ın tutum ve davranışlarından memnun olmadıkları görülmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün aktardığına göre, Melikşâh Semerkant ve

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, X, 155; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 209; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115.

⁴³⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; Genç, "Karahanlılar", s. 453; Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 56.

⁴³⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; İbnü'l-Esîr, X, 155.

⁴⁴⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 45; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 209; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁴¹ Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 56; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 118; W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 338.

Özkent'ten geçerken Çiğiller ve Mâverâü'n-nehr halkı "Sultan'ın gelip gittiği bu uzun süre içinde biz onun sofrasında bir lokma bile yemek (ekmek) yemedik" sözlerini duyduk.⁴⁴² Bu kayıttan anlaşıldığına göre, Selçukluların kendilerine karşı olan ilgisizliğini ve Selçuklu Sultan'ının "Hân-ı Yağma"⁴⁴³ geleneğine uymadığını şikâyet mahiyetinde dile getirmişlerdir. Görüldüğü üzere bu eski Türk töresi gereği hükümdar hâkimiyeti altındaki halka sofrasını açmalı onlara ziyafetler vermeliydi. Bu, onun "babalık vazifesinin"⁴⁴⁴ gereği idi. Çiğillerin eski Türk geleneği dâhilinde hareket ederek, Karahanlı hükümdarlarının düzenli bir şekilde uyguladığı "Hakanların babalık vazifesi", rollerini Selçuklu Sultanlarının da uygulaması gereğinin belirtmeleri dikkate değerdir. Bu rivayet görüldüğü kadarıyla Çiğillerin isyanı ile ilgili bir hipotezdir. Çünkü cihan hâkimiyeti telakkisi ve velilik sıfatları ile hareket eden bu yükümlülüklerini yerine getiren cihan Sultan'ının bu görevi yerine getirmemesi imkân dâhilinde değildir. Fakat Karahanlı yönetiminden Selçuklu yönetimine geçişin, bölgede bir karışıklığa neden olduğu gerçektir. Çiğiller ile Ebû Tahir arasında çıkan çatışmalar şiddetlenince Ebû Tahir Hârezm'e çekilmiştir. Aynü'd-devle ise Ebû Tahir'e yaptıklarından dolayı Melikşâh'dan korktuğu için Karahanlılar'ın At-başı Kalesi valisi ve Kâşgar hanının kardeşi olan Yakub Tegin'den yardım istemiştir. Bu yardım talebi karşısında Semerkant'a gelen Yakub Tegin, bölgeyi ele geçirip idareyi eline aldıktan bir süre sonra Aynü'd-devle ile anlaşmazlığa düşünce onu öldürmüştür.⁴⁴⁵

Çiğillerin başlattığı isyan hareketine Yakub Tegin'in katılması ve Aynü'd-devle'nin öldürülmesi, Çiğiller ile Karahanlı devlet otoritesi arasında bir çatışmaya sebep olunca, Sultan Melikşâh bölge üzerine yeniden sefere çıkmak zorunda kalmıştır (1090).⁴⁴⁶ Melikşâh'ın ordusu ile Buhârâ'ya geldiği sırada Yakub Tegin Fergana üzerinden kendi şehrine kaçmıştır. Sultan Melikşâh ise yürüyüşüne devam ederek ikinci kez Semerkant'a girmek suretiyle şehrin idaresini el koymuştur. Daha sonra şehrin

⁴⁴² Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, s. 89.

⁴⁴³ Türk Hükümdarının geleneklerinden biride halkını doyurması ve beslemesiydi onlar bu maksatla halka umumi ziyafetler verirdi. Ziyafete katılanların ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrasını yağmalamaları bir gelenektir. Bundan dolayı toylara hân-ı yağma denilmiş olması muhtemeldir. Türk topluluğunda binlerce yıl önce kaybolan bu törene çağdaş etnoloji "Potlaç" adını vermektedir. Abdülkadir İnan, "Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988, s. 645-648; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, s. 9; Salim Koca, "Toy", *DİA*, c. XLI, 2012, s. 270-272.

⁴⁴⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi*, s. 125.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, X, 155; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 115; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 119; Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, s. 263.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, X, 155; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 119; Özyayın, "Karahanlılar", *DİA*, s. 409.

idaresini komutanlarından Emîr Üner'e⁴⁴⁷ verdi.⁴⁴⁸ Sultan, Yakub'un peşine düştü ve Özkent'e kadar gelip orada konaklayarak Yakub'u yakalamak için her tarafa asker gönderdi. Kâşgar hükümdarına haber göndererek Yakub Tegin'in yakalanıp huzura getirilmesini istedi. Sonunda Kâşgar Han'ı kardeşi Yakub Tegin'i yakalayıp oğlunun vekâlet etmekle görevli olduğu bir grupla ve pek çok hediyelerle birlikte Sultan Melikşâh'a gönderdi. Bu arada oğluna Sultan Melikşâh razı olursa yakın bir kaleye varınca gözlerine mil çekip Yakub'u orada bırakmalarını emretti, aksi takdirde bizzat Melikşâh'a teslim etmesini söyledi. Söz konusu kaleye varınca Kâşgar hanının oğlu amcasının gözlerine mil çekmeğe ve babasının emrini yerine getirmeğe karar verdi. Fakat gözlerine mil çekmek üzere mili kızdırdıkları sırada haline acıyarak Yakub'u serbest bıraktılar. Ancak bu sırada Tuğrul b. Yınal adlı Karahanlı prensinin Kâşgar'a saldırdığı şehri yağmaladığı ve Han'ı da esir aldığı haberi gelmiştir.⁴⁴⁹ Melikşâh, bu gelişme üzerine bir ara Tuğrul'un üzerine gitmeyi düşündüyse de arkasındaki bıraktığı ülkenin genişliği ve burada ölmek korkusuyla bu fikrinden vazgeçerek, Tâcü'l-mülk Ebû'l-Ganâim'i anlaşma yapmak için görevlendirdi. Tâcü'l-mülk görevi yerine getirdi ve Tuğrul b. Yınal'a karşı bir kuvvet bulundurmamak amacı ile Yakub Tegin ile anlaştilar.⁴⁵⁰

Sultan Melikşâh, Doğu Karahanlı devletini bir kez daha itaat altına aldıktan sonra başkent İsfahân'a döndü. Netice itibariyle, Sultan Melikşâh 1087 ve 1089 yıllarında düzenlediği iki seferle Çin sınırına kadar bütün Türkistan hanlarını itaati altına aldı. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğunun sınırları Çin sınırlarına kadar genişlemiş oldu. Bu suretle Selçuklu İmparatorluğunu Altay dağlarından Akdeniz kıyılarına kadar genişleten Sultan, İsfahân'a döndükten sonra daha önce esir aldığı Terken Hatun'un yeğeni Ahmed Han ile görüştü ve Batı Karahanlı ülkesinde düzeni sağlayabileceği ümidiyle ülkesine dönmesine izin verdi.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Emir Üner hakkında Bkz. Ali Öngül, "Emir Üner", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul, 1995, s. 413-417.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, X, 155; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 116; Osman G. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, c. XXVIII, 2003, s. 177-180.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, X, 156; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 116; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 119; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, s. 409.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, X, 156-157; Ergin Ayan, *a.g.m.*, s. 23; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 116; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, s. 409.

⁴⁵¹ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 57; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, s. 263; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 211; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 119.

G. MELİKŞÂH'IN BAĞDAD'I ZİYARETİ, HİCAZ MESELELERİ VE YEMEN'İN FETHİ

Sultan Melikşâh Doğuda Mâverâü'n-nehr seferini tamamladıktan sonra 20 Ramazan 484 (5 Kasım 1091) sonbaharında Bağdad'ı ikinci kez ziyaret etti.⁴⁵² Beraberinde birçok devlet adamı, vezir Nizâmü'l-mülk ve Tâcü'l-mülk'de vardı. Sultan Melikşâh, bu senenin başlarında görevinden alınan vezir Ebû Şûcâ'nın yerine naiblik yapan, hilafet münşisi, Ebû Sa'd b. Mavsalayâ tarafından karşılandı. Melikşâh'ın bu ziyareti çok görkemli oldu. Sabahlara kadar eğlenceler düzenlendi. Sultan Melikşâh, Bağdat'ta Sultan Cami inşasını başlattı, Tuğrul Bey zamanında yapılan çarşığı yeniletti ve ileri gelen devlet adamları için konaklar yaptırdı.⁴⁵³ Melikşâh, Bağdat'ı taht merkezî yapmak istiyordu bu amaçla imar faaliyetlerinde bulundu ve Halifeyi ister Mekke'ye isterse Medine'ye gitmekte serbest bıraktı. Fakat Nizâmü'l-mülk buna fırsat vermedi.⁴⁵⁴ Sultan Melikşâh bu ziyareti esnasında, kardeşi Şam Meliki Tâcü'd-devle Tutuş, Haleb valisi Kasımü'd-devle Aksungur, Urfa valisi Bozan, Çubuk ve diğer beyler de Bağdad'a davet edilmişlerdi. Sultan Melikşâh'ın burada düzenlediği harp meclisinde yeni fetih alanları tespit edildi. Ayrıca zamanından beri Fâtımîlerle mücadeleye sebep olan hutbe meselesinin de çözülmesi gerekiyordu.⁴⁵⁵

Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin gerçekleşmesi ve git gide büyüyen imparatorluğun resmi sınırlarının belirlenmesi için hicaz bölgesi de imparatorluğa dâhil edilmeliydi. Harp meclisinde tespit edilen bu yeni fetih planına göre Tutuş, Aksungur ve Bozan'ı Suriye sahillerinin ve Mısır'ın zaptına, Gevherâyîn ile Çubuk'u Hicaz'ın kontrolü ile henüz imparatorluğa bağlanmamış olan Yemen ve Aden bölgelerinin fethiyle görevlendirildi.⁴⁵⁶ Görevlendirmeleri ve yeni fetih alanları düzenledikten sonra

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, X, 173; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 82; Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 72; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 117.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, X,174; Ali Sevim, *a.g.m.*, s. 74.

⁴⁵⁴ Muhittin Kapanşahin, "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İlişkileri", *History Studies*, Volume 4, Issue 4, Kasım, 2012, s. 203.

⁴⁵⁵ Mekke şerifi Muhammed bin Ebû Haşim, 1068 yılında hutbeyi Abbasî halifesi Kaaim bi emrillah ve Sultan Alparslan adına okutmaya başlamıştı. Melikşâh tahta geçtikten sonra Kâbe'ye örtü gönderilmiş o zamana kadar çıplak duran Kâbe'nin üzeri örtülmüştü. Halife Kaaim bi emrillah öldükten sonra (1073), Mustansır işe karışarak Mekke'de hutbenin tekrar Fâtımîler adına okunmasını sağladı. Daha sonra tekrar Sultan Melikşâh, Salar-ı Horasanı Mekke'ye göndererek hutbeyi Halife Muktedi ve Melikşâh adına okutmayı başardı (1076). Daha sonra 1077 yılında tekrar Fâtımîlere geçti. Ancak Fâtımî devletinin zayıflamasına paralel olarak hutbe 1080'li yıllarda yeniden Selçuklu sultanı ve Abbasî halifesi adına okunmaya başlanmıştır. Bkz. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 119-121; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 125-126.

⁴⁵⁶ Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, s. 672; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 118; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 125; Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 56.

1092’de Bağdad’dan, İsfahân’a döndü.⁴⁵⁷ Emîrler bu görevlendirilmeler doğrultusunda harekete geçtiler. Tutuş, Emîr Aksungur ve Bozan ile birlikte Hıms, İrka ve Eflamiye’yi ele geçirdi. Ardından Trablusşam’ı kuşattıysa da başarılı olamadı.⁴⁵⁸ Gevherâyîn’in emri ile kalabalık Türkmen kuvvetlerinin başında harekete geçen Emîr Törşek, Emîr Çubuk ve Emîr Yarınkuş, Mekke ve Medine’yi Selçuklulara bağlayıp hutbeyi Muktedî ile Melikşâh adına okuttuktan sonra Yemen’in fethine başladılar. Törşek’in fethi tamamlayamadan hastalanarak ölmesi üzerine komutayı ele alan Yarınkuş başarılı bir sefer ile Yemen ve Aden bölgelerini Selçuklu İmparatorluğuna bağladı (1092).⁴⁵⁹

H. SULTAN MELİKŞÂH’IN TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ TELAKKİSİ

Tarihî gerçekliği Türk devletlerine ait kaynaklarda, Orhun kitabelerinde, Oğuz Han destanında görülen eski Türk fütuhatının temel felsefesi olan cihan hâkimiyeti telakkisi, şüphesiz Selçuklu Sultanlarının zihinlerinde de gerçekleştirilmesi gerekli bir ana fikir halinde bulunuyordu. “*Cihân hâkimi olma yolunda mücadele eden Selçuklu reislerinde hükümdarlık tecelli etti ve Oğuzlar istiklâl kazandılar*”⁴⁶⁰ sözü bunu en iyi şekilde ifade etmektedir. Türklerde binlerce yıldan beri genel bir fikir halinde var olan cihana hâkim olma ideali, Sultan Melikşâh’ın da gerçekleştirmeye çalıştığı bir idealdi. Sultan Melikşâh’ın Türk cihan hâkimiyeti telakkisi fikriyle hareket ettiğinin ve bu fikri gerçekleştirme yolunda yaptığı sosyal, kültürel, ekonomik çalışmaları, yaptığı fetihlerin örneklerini, Türk tarihine ait kaynak eserlerimizde, Selçuklu devrinin kaynaklarında, daha sonra yazılmış kaynaklarda tespit etmek mümkündür. Ayrıca, daha önce yapılmış Türk cihan hâkimiyeti telakkisi konulu çalışmalarda yer almayan, Sultan Melikşâh’ın kendisinin yazdığı şiir ve Diyâr-ı Bekr’i fethettiğinde Diyâr-ı Bekr surlarına yaptırdığı, Büyük Selçuklu burcu ve Melikşâh burcunun kitabeleri de bu fikrini açıkça ortaya koymaktadır. Sultan Melikşâh’ın Türk cihan hâkimiyeti ideali taşıdığını gösteren kendi yazdığı şiirde;

*“Cihan hükümdarları içinde ben öyle bir şahım ki,
Sadece bana nasip oldu dünyaya hükmetmek.
Şâhlara taç ve taht ihsan ettim; Buna şahit oldu yedi yıldız.
Elde edemediğim iki şey varsa eğer, Biri peygamberlik diğeri ise ilahlık.*

⁴⁵⁷ İbnü’l-Esîr, X, 186; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁵⁸ İbnü’l-Esîr, X, 175-176; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 78.

⁴⁵⁹ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69; İbnü’l-Esîr, X, 176; Kafesoğlu, “Melikşâh”, *İA*, s. 672; Özyayın, “Melikşâh”, *DİA*, s. 56; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 121-122.

⁴⁶⁰ Râvendî, *a.g.e.*, s. 100.

*Bağladı kara toprak elimi şimdi, Kayboldu iyi günlerimin aydınlığı ve ışığı.
Ey dünya! Vefasızlığı adet edinmişsin,
Kötülüğü iyilik şeklinde gösterirsin.
Binlerce yıl vefa arasan da eğer,
Sonunda vefasızlıktan başka bir şey bulamazsın.
Benden sonra pek çok şahlar görsen de,
Her birinin mülkünü ve ömrünü artırsan da,
Benim gibi böyle bir makam ve yücelikte,
Başka birini bulamayacaksın.”⁴⁶¹*

Bu ifadelerde görüldüğü üzere, Melikşâh kendini cihan hükümdarı ve cihana hâkim olan tek hükümdar olarak görmektedir. Cihan hâkimiyeti telakkisi ile hareket ettiğinin ve cihana hâkim olduğunun en güzel örneğidir. Gerçekten de devrin kaynakları ve daha sonra yazılan kaynaklar olsun, onun gibi adil, vefalı, cesur, daima galip gelen, barışçıl, hükümdar görmediğinden bahsederler. Anonim Selçuknâme: Melikşâh'ın adaleti ve siyaseti sayesinde ahali öyle rahat etmişti ki, hiçbir padişahın zamanında kâfir ve Müslüman böyle huzur görmemişlerdir.⁴⁶² “el-Bundârî: Melikşâh “Adil Sultan” diye şöhret buldu.⁴⁶³ el-Hüseyînî: O, adil ve insafı idi, zalimleri kahreder, mazlumların haklarını verirdi.⁴⁶⁴ İbn’ül-Esir: onun hükümdarlık zamanında sükûn, emniyet ve adalet hâkim olmuştur.⁴⁶⁵ Tabakat-i Nasiri: Melikşâh güçlü, cesur ve adil idi.⁴⁶⁶ Urfalı Mateos: Melikşâh Hristiyanlar için çok alicenap ve merhametli idi. Allah’ın lütfuna nail olmuştu.⁴⁶⁷

Büyük Selçuklu Sultan’ı Melikşâh’ın, Diyar-ı Bekr’in fethedilmesinden sonra, Diyar-ı Bekr kalesinin dış surunun güneybatı bölümüne bir yıl arayla yaptırdığı, 481/1088-1089 tarihli Büyük Selçuklu Burcu’nun üç satırlık, 482/1089-1090 tarihli Melikşâh Burcu’nun beş satırlık çiçekli iki adet Kûfi kitabeleri bulunmaktadır. Kitabeler; “*Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce sultan. Sultanların en büyüğü, Tanrı’nın topraklarının sultanı, ülkelerinin efendisi ve halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin hâkimi, devletin büyüklüğü ve milletin lütfu, fetihler babası, Alp Arslan oğlu*

⁴⁶¹ Osman G. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, S.2, Sonbahar, 2014, s. 39-67.

⁴⁶² Anonim Selçuknâme, s. 9.

⁴⁶³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁶⁴ el-Hüseyînî, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁶⁵ İbnü’l-Esîr, X, 181-184.

⁴⁶⁶ Minhac Sirâc Cüzcânî, “Tabakat-ı Nasirî: On İkinci Tabaka: Selçuklular”, çev. Akbar A. Aghdam, *Tarihi Okulu*, S.8, Eylül-Aralık, 2010, s. 120.

⁴⁶⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 171-172.

Melikşah tarafından-Tanrı onun zaferlerine yardımcı olsun- mülklerin direği, devletin desteği, dinin güneşi -Tanrı günlerini ve cesaretini sürekli kılsın- Abdümelik oğlu Ebû Ali el-Hasan'ın yüce valiliği sırasında Kadı Abdülvahid oğlu Ebû Nasr Muhammed'in eliyle (inşa yönetiminde) Urfalı mimar Selamet oğlu Muhammed'e 481 (1088-1089) senesinde yaptırılmıştır". "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce sultan, sultanların en büyüğü, Tanrı'nın topraklarının ve ülkelerinin efendisi...sınırlar...? dünyanın ve dinin hakimi, devletin yüceliği, milletin..., fetihler babası yüce Alparslan oğlu Melik Şah -Tanrı zaferlerine yardımcı olsun-mülkün direği, devletin desteği, dinin güneşi Abdümelik oğlu Ebû Ali el-Hasan'ın -Tanrı günlerini ve cesaretini sürekli kılsın- yüce valiliği sırasında Kadı Abdülvahid oğlu Ebû Nasr Muhammed'in eliyle (inşa yönetiminde) H.482 (M.1089-1090) Urfalı mimar Selâmet oğlu Muhammed'e yaptırtmıştır"⁴⁶⁸ mealindedir. Bu kitabelerde Melikşâh'ın, Tanrı'nın topraklarının ve ülkelerinin efendisi, dünyanın ve dinin hâkimi, fetihlerin babası olarak zikredilmesi onun cihan hâkimiyeti telakkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Melikşâh, Nizâmü'l-mülk gibi devlet adamını arkasına alarak saltanatı süresince atalarından kendisine miras kalan cihan hâkimiyeti idealini her alanda zirveye taşımıştır. Sultan Melikşâh yönetimi altında bulunan muazzam imparatorlukları yeterli görmüyor ve fethedilmemiş ülkeleri hâkimiyeti altına almak istiyordu. Çin sınırlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzayan bu muazzam imparatorluk kültürel ve ekonomik faaliyetlerle her alanda zirveye ulaşmıştı. Onun zamanında ticarî vergiler ve gümrük vergilerinin toplamı 600.000 dinarı bulmuştu. Eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi, Hamdullah Müstevfi'nin *Risale-i Melikşâhî* adlı eserden yaptığı nakle göre 215 milyon dinara, Sultan'ın kendi özel hazinesi ise 20 milyon dinar olarak zikredilmektedir.⁴⁶⁹ Melikşâh her alanda geniş imar faaliyetlerine ve sulama tesislerine girişti. İrmakları kazdırdı, kasabaların surlarını onarttı, köprüler, hanlar ve Mekke yolunun sarnıçlarını tamir ettirdi.⁴⁷⁰ Yapılan bu hizmetler, cihan hâkimiyeti telakkisinin gereği idi. Nizâmü'l-mülk'ün *Siyasetnamesinde* cihan hâkimiyeti telakkisi farklı şekillerde tarif edilmiştir:

⁴⁶⁸ Canan Parla, "Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın Diyarbakır'da Yaptırdığı Zafer Anıtı İki Burca İkonografik Yaklaşım", *Turkish Studies*, Volume 9/10, Fall, 2014, s. 867-884. Ayrıca Bknz. Suat Kaymak, *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s.102-104.

⁴⁶⁹ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 50; Osman G. Özgüdenli, "Selçuklular", *DİA*, c. XXXVI, 2009, s. 373; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 156.

⁴⁷⁰ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 68-69.

“Hükümdar tüm dünyadan sorumlu olduğu için cihanı bayındır kılar. Taşradan yeraltı suları için kanallar açar ırmaklara yataklar yaptırır, büyük suların akışı için köprüler inşa eder, yerleşim birimlerini düzenler...”⁴⁷¹ Görüleceği üzere bu beyitlerde, dünya hâkimiyetinin, ülkedeki dirlik ve düzenden sonra geleceği, ulusun ve ülkenin düzelmesinin, sonucunu doğuracağı anlatılmaktadır.

Melikşâh'ın özellikle ilmî ve kültürel alanda yaptığı çalışmalar, Türk cihan hâkimiyeti adına yeni bir başlangıç oluşturur. 1068 yılında açılan Nizâmiye Medreseleri sayesinde devlet, ilmî, kültürel ve sosyal açıdan yükselmiş, burada yetişen ilim ve fikir adamlarının katkısıyla İslam dünyasının bozulan düzeni yeniden tesis edilmiştir.⁴⁷² Bu medreselerin amaçları arasında yeni fethedilen yerlerin mânen de fethini sağlamak amacıyla gerekli eleman yetiştirmek cihan hâkimiyeti telakkisi açısından dikkat çekicidir. Melikşâh'ın cihan hâkimiyeti telakkisi, Türk-İslam dünyasının barışı ve düzeni fikri ile bir arada yürütülüyordu. Çeşitli mezheplerin bulunduğu ülkesinde mezhepler arası mücadeleleri önlemek, özgür düşünce ortamı sağlamak için camilerde askerî muhafızlar kullanmıştır. “Nizâmiye medreselerini bir mezhebi korumak için değil, ilmî korumak ve yükseltmek amacı ile kurduklarını mezhepler arası bir tefrik istemiyoruz”⁴⁷³ sözüyle fikir, vicdan özgürlüğüne, dünya hâkimiyetinin amacının, dünyada barışı, dirlik ve düzeni sağlamak olduğunu açıkça ortaya koymaktır. Türklerin geniş fütihat hareketlerinde süratle başarıya ulaşması başka soydan olanların dil, din ve kültürlerine saygı duymaları, çeşitli siyâsî huzursuzluk içinde kıvranan dinî bağnazlık altında ezilen milletlere özgürlük ve adalet götürmeleri, ibadetlerine karışmadıkları gibi ekonomik, idarî, hukukî işlerini de adalet esasında, düzenlemeleridir.⁴⁷⁴

Nizâmü'l-mülk'e göre; eski hükümdarlar âlimlere maaş vermedikleri, onları bir vazifeyle görevlendirmedikleri için âlimler hükümdar ve devletten memnun değillerdi. Dindarlara ve âlimlere saygı, zâhidlere ihsan, fakirlere şefkat ve halka adalet yapmak gibi dünyada hiçbir kimseye nasip olmayan yüksek vasıflara sahiptir ve cihana hâkimdir. Bu yüzden sultanlığı zamanında bu tarzda memnuniyetsizlik görülmemiştir. Siyasetnamede de “Âlemin efendisi, Şehinşâh-ı Âzâm Melikşâh'ı ki padişahlık ve

⁴⁷¹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷² M. Altay Köymen, “Selçuklu Devrinin Özellikleri”, *Atsız Armağan*, İstanbul, 1976, s. 355-369.

⁴⁷³ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 211.

⁴⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 13; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 211.

liderlik onun hanedanında idi”⁴⁷⁵ sözleriyle Melikşâh’ı âlemin efendisi olarak ifade etmesi de Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin bir yansımasıdır. Devletin gücünün artık zirveye ulaştığını, içte ve dışta hiçbir tehlike kalmadığı için 400.000 kişilik ordunun mevcudunun 70.000’e indirilerek hazinenin yükünü hafifletmek gerektiği fikrini savunanlar olmuştur. Nizâmü’l-mülk bu fikri savunanlara şu cevabı vermiştir: “Bu fikirlerin tehlikeli olduğunu, geniş imparatorluğun ancak bu ordu ile korunabileceğini, miktarı azaltmak değil, aksine bunu 700.000 süvariye çıkarmak suretiyle, Efendimiz, Hindistan, Çin, Habeş, Berber ve Rum illerini de hâkimiyeti altına alabilir”.⁴⁷⁶ Sonuç olarak, Nizâmü’l-mülk’ün eserinin birçok yerinde Melikşâh’ın cihan hâkimiyeti telakkisini farklı şekillerde vurgulanmıştır. Ülke yönetimi için yapılması gerekenler, hâkimiyette devamlılık ilkesi gibi unsurlara vurgu yapılmıştır.

Cihan hâkimiyeti telakkisiyle hareket ettiğinin göstergelerinden bir başkası da şu olaydır: Melikşâh, Antakya’dan Akdeniz sahiline varınca atını denize sürdü ve kılıcını üç defa dalgalara vurarak devletini sınırlarını buraya kadar genişlettiği için Allah’a şükretti. “Ey babam! Sana müjdeler olsun, genç yaşa bıraktığın oğlun ülkesini karaların sonuna kadar genişletti” dedi ve denizden aldığı kumları babasının mezarına serpti.⁴⁷⁷ Bu, Oğuz Han’ın daha çok denizlere daha çok ırmaklara, sözü ile yaptığı Cihan hâkimiyeti vurgusu ile benzerlik gösterir. Ayrıca, eski Türklerde hâkimiyet sembolü olarak yüceltilen kılıcın, cihan hâkimiyeti gibi ideallere de sembol olduğunun bir göstergesidir.⁴⁷⁸ Bir Türk-İslam siyasî kuruluşu olan Selçuklularda cihan hâkimiyeti telakkisi âmme (kamu) hukukunda bir değişiklik meydana getirmiş, dinî reislik İslam halifesinde kalmakla birlikte devlet başkanlığı Türk Sultan’ına geçmiştir.⁴⁷⁹ Sultan Melikşâh’ın, Bağdad’ı birinci ziyaretinde (1087) halife tarafından kendisine “Doğunun ve Batının hükümdarı” sıfatı ile iki kılıç kuşatılması cihan hâkimiyeti telakkisinin daha açık ifadesidir.⁴⁸⁰ Melikşâh, bir taraftan cihan hâkimiyetini gerçekleştirmeye çalışırken diğer taraftan İslam’ı gayri Müslim kitleler arasında yaymaya çalışıyordu.

⁴⁷⁵ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷⁶ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, s. 120.

⁴⁷⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 172.

⁴⁷⁸ Bayram Sevinç, “Yiğit ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi”, *Turkish Studies*, Volume 8/6, Spring, Ankara, 2013, s. 619-639.

⁴⁷⁹ Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi”, s. 13.

⁴⁸⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 88; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

Sultan Melikşâh, Bağdad'a son gelişinde ise büyük kumandanların katıldığı bir harp meclisinde, Mısır'ın ve Kuzey Afrika kıtasının fethini planlamış, böylece bütün dünyayı fethetmeği zihnine koymuştu.⁴⁸¹ Bu fetih palanları Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin uygulama cephesi olan yeni fethedilecek yerlere gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi ilkelerine göre yapılmıştır. Melikşâh işte bu azamet duygusu ve cihan hâkimiyeti telakkisi ile Bağdad'a geliyordu. *Tabakât-ı Nâsırî*' de bu cihan hâkimiyeti uygulaması şu şekilde ifade edilmiştir. "O, bütün Türkistan memleketlerini kendi egemenliği altına alıp Rum memleketlerini de zapt etti. Bağdat, hilafet merkezînin himayesi ona teslim edildi. Mekke, Medine, Yemen ve bütün Hicaz memleketlerindeki İslam minberlerinde hutbeler onun adına okundu. Türk ve Rum memleketleri taraflarına birçok gaza ve cihat düzenleyip doğu ve batı memleketlerinin her tarafına kendi eliyle melik tayin etti."⁴⁸²

Bu düşüncenin ilk aşaması ve şüphesiz en doğal olanı, İslam dünyası için daimî bir fesat ocağı ve Bâtînîlerin yuvası halini almış bulunan Mısır'ı fethetmek, Fâtımî Şîh halifeliliğine son vermektir. Bu hedef doğrultusunda Mısırlılarla ve Bizanslılarla mücadele içerisinde olan Tutuş, Aksungur, Bozan ve Çubuk gibi Türk Beylerini Bağdad'a davet etti. Suriye ve Anadolu'da bulunan Emîrlere henüz gelmeden ve yeni fetih plânları hazırlanmadan önce Melikşâh Yemen ve Aden taraflarını fethetmek için Gevherâyîn'in idaresinde bulunan Türşek ve Yorunkuş bu havaliye gönderildi. Yorunkuş hızla Yemen ve Aden havalisini fethedip, Selçuklu İmparatorluğu'na kattı.⁴⁸³ Bu fetih münasebetiyle Melikşâh, Hac yollarında su tesisleri ve sarnıçlar, ribâtlar inşa etti. Hacılardan alınmakta olan vergileri kaldırdı.⁴⁸⁴ Bu düzenlemeler cihan hâkimiyet ile ilgiliydi. Türk cihan hâkimiyeti telakkisinin temel gayesi, hiçbir zaman emperyalist bir düşünceyle, daha çok toprak, daha çok ganimet elde etmek olmamıştır.

Cihan hâkimiyeti telakkisi ile hareket eden Sultan Melikşâh, fethettiği ülkelerde bulunan gayri Müslimlere hoşgörülle davranmış, onların milli karakterlerine, inançlarına, kültürlerine her zaman saygı göstermiştir. Ermeni ve Gürcü kaynakları, Cihan'ın efendisi Melikşâh'ın kalbi bütün Hristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu geçtiği memleket halkları için baba gibi hareket ettiğini bu sebeple de birçok ülkenin

⁴⁸¹ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁸² Minhac Sirâc Cüzcanî, "Tabakat-ı Nâsırî On İkinci Tabaka Selçuklular", s. 120.

⁴⁸³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69; İbnü'l-Esîr, X, 176.

⁴⁸⁴ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 79.

kendi arzuları ile onun idaresine girdiklerini yazarlar ve “adil sultan” lakabı ile zikrederler.⁴⁸⁵ Hâkimiyetin devamlılığı, ülke içinde ve dışında düzenin sağlanması adil uygulanan yasalara bağlıdır. Bütün insanlar arasında sürekli bir barış ve kardeşlik kurmak vazifesinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanan Türk hükümdarları, her gittikleri yerde bu sebeple kurtarıcı olarak karşılanmışlardır.⁴⁸⁶ Bir Ermeni kaynağı da yüksek insani vasıfları, gönülleri fethetmesi ve büyüyen kudreti dolayısıyla Melikşâh’ın ömrü vefa etse idi Avrupa’yı da devletinin hudutları içine alacağını nakleder.⁴⁸⁷ Melikşâh’ın Türk cihan hâkimiyeti telakkisi, bütün dünyanın Türk devletine saygı duyması, gücünü ve otoritesini kabul etmesi şeklinde ifade edilebilir. Aynı şekilde, maddî nedenlere dayalı, sınır tanımaz bir fetih anlayışı da yoktur. Fetih gaye, dünya barışının sağlanması, yeryüzünde adaletin tesisi ve ülke için tehdit unsurlarının bertaraf edilmesidir.

---

⁴⁸⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 171-172; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, s. 4.

⁴⁸⁷ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 210.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÂTİNÎLİLERLE MÜCADELE, NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN KATLİ VE MELİKŞÂH'IN VEFATI

A. BÂTİNİLİK VE HASAN SABBÂH

Hz. Ali neslinden altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın (ö.765), büyük oğlu İsmail'i (ö.762) veliahtlıktan uzaklaştırmış ve yerine öteki oğlu Musa'yı atamıştı. Bu olay, Şîîler arasında büyük anlaşmazlıklara sebep oldu. Bir kısım Şîîler, İsmail'in babasının ilk ve tek halefi olduğunu öne sürerek Musa'nın ve varislerin imametini kabul etmediler. Böylece tarihe daha çok taraftarlarının İsmail'in imametini savunmasından dolayı İsmailî ya da her zahirin bir batını olduğunu, Kuran ve Hadislerin ancak tevil ile anlaşılabilceğini iddia etmelerinden dolayı da Bâtîniyye olarak adlandırılmışlardır.⁴⁸⁸

Bâtînî hareketi, başlangıçta imamlar ve dâiler (davet edenler) tarafından büyük bir gizlilik içinde yürütüldü. Bu hareket Mısır'daki Fâtımî yöneticilerinin adına Sünnî Selçukluların bu coğrafyada gücünü kırmak için İran İsmailîlerinin girişimi ile büyüdü. Onların isyanı özellikle, Melikşâh'ın saltanatının son yıllarında başladı.⁴⁸⁹ Ancak Hasan Sabbâh⁴⁹⁰ ile bu hareket, yeni bir nitelik kazandı. Bâtînîlerin Selçuklular zamanındaki etkin faaliyetleri Hasan Sabbâh ile başlamıştır. Irak'ın baş dâîsi Abdü'l-Melik bin Attaş, Rey'e geldiği zaman (1071) Hasan Sabbâh'taki yeteneği görmüş ve ona İsmailî teşkilatını düzenlemek ve daha iyi bir eğitim için Fâtımî Halifesini görmek üzere Mısır'a gitmesini önermişti.⁴⁹¹ Ayrıca Sultan Melikşâh devrinde Rey şehrindeki Şîîler'in sıkı bir şekilde izlenmesi de Hasan Sabbâh'ı Mısır'a doğru yola çıkmaya sevk

⁴⁸⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013, s. 525; Ahmed Ateş, "Bâtîniye", *İA*, c. II, 1979, s. 339-342; Bernard Lewis, "İsmâîlîler", *İA*, c. V/2, s. 1120-1124.

⁴⁸⁹ L. Lockhart - M. G. S. Hodgson, "Alamut", *AÛTAED*, çev. Süleyman Tülücü, S.38, Erzurum, 2008, s. 197-206.

⁴⁹⁰ Tam ismi, el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyeri er-Razi (ö. 518/1124)'dir. Aslen Kûfe'den göç etmiş Arap asıllı İmâmî bir aileye mensup olan ve H.438 (M.1046-1047) veya H.445 (M.1053-1054) yılında Kum şehrinde dünyaya gelen Hasan Sabbâh Rey'de gördüğü eğitimin ardından gençliğinde İsmâîlîliğe girmişti. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 546-547. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, c. XVI, 1997, s. 347-350.

⁴⁹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

etti. Hasan Sabbâh, İran, Irak ve Suriye'yi dolaştıktan sonra Mısır'a gitti (1078).⁴⁹² Fâtîmî halifesi Mustansır, Hasan Sabbâh'ı destekleyerek halkı kendi imametine davet etmesini istemişti. Ancak daha sonra Fâtîmîlerde veliahtlık sorunuyla ilgili olarak bir anlaşmazlık çıktı. Bu karışıklık esnasında Mısır'dan ayrılarak tekrar İsfahân'a geldi (1081). İhtilalci fikirlerini bu coğrafyada yaymaya başladı. Ardından Şîîler'in çoğunlukta olduğu Taberistan, Kuhistan ve Cürcan dağlık bölgelerinde faaliyette bulunarak yandaş topladı.⁴⁹³

Hasan Sabbâh'ın yandaşları ile bir tehlike oluşturmaya başlaması, Selçuklu Devleti'nin dikkatini çekmekte gecikmedi. Nitekim Nizâmü'l-mülk, Rey Reisi Ebû Müslim'den Hasan'ın faaliyetlerine son verilmesini ve yakalanmasını istedi.⁴⁹⁴ Ebû Müslim'in bu emir doğrultusunda işi sıkı tutması ve her yerde Hasan Sabbâh'ı araması üzerine Hasan Sabbâh, Rey'e gitmeye cesaret edemedi. Hasan Sabbâh, kendisini güvende tutabileceği dışardan zor ulaşılabilen, faaliyetlerini sürdürebileceği sağlam bir yer aramaya başladı ve bunun için de Kazvîn civarında Rûdbâr vadisinde kayalık bir yer üzerindeki Alamut Kalesi'ni⁴⁹⁵ ele geçirmeyi planladı. Hasan'ın kale gibi yerleri ele geçirmek için uyguladığı bazı politikalar vardı. Bazen zorla, fakat çoğu zaman hile, aldatma ve zorlama ile bu yerleri üs olarak kullanmak için ele geçiriyordu.⁴⁹⁶ Hasan Sabbâh, önce Alamut halkından bir gurubu kendi tarafına çekmiş, sonra da gizlice kaleye girmişti (1090).⁴⁹⁷ Bu tarihten sonra burayı kendisine merkez yapan Hasan Sabbâh faaliyetlerini buradan sürdürdü ve değişik bölgelere gönderdiği dâiler ile oraların halkı Bâtîniğe davet edildi. Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh, İslam dünyası için büyük bir tehlike haline gelen Hasan Sabbâh ve adamlarıyla mücadeleyi bir devlet

⁴⁹² Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Süleyman Tülüçü, S.26, Erzurum, 2006, s. 213-240; Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, s. 347; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 123.

⁴⁹³ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtînilik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar*, c. VII, S.20, s. 168.

⁴⁹⁴ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002, s. 217.

⁴⁹⁵ Alamut: İran'da Elburz dağları üzerinde, Kazvîn'in kuzeydoğusunda yer alan müstahkem bir kale. Ortaçağ'da Rûdbâr vadisinde bulunan elli kadar müstahkem kalenin en meşhuru olan Alamut, Deylem sınırında Rudhane-i Alamut vadisiyle Talekan nehrinin birleştiği yerden 2, Kazvîn'den ise 6-8 fersah mesafede 2000 metre yükseklikteki sarp kayalar üzerinde kurulmuştur. Türkan-Fisan, Endic-rud, Atan ve Bala-rud isminde dört nahiyeden oluşmaktadır. Âluh ve âmût (âmûht) kelimelerinden meydana gelen Alamut ismi, eski Fars dilinin Taberistan şivesinde "kartal yuvası" veya "kartal eğitimi" (ta'limü'l-ukab) anlamına gelmektedir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Alamut", *DİA*, c. II, 1989, s. 336-337; A. Zeki Veleli Togan, "Alamut", *İA*, c. I, 1978, s. 289-290.

⁴⁹⁶ Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler", s. 219; Bernard Lewis, *Haşîşîler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, çev. Ali Aktan, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 38.

⁴⁹⁷ Özeydin, "Alamut", *DİA*, s. 337; Lewis, "İsmâîlîler", *İA*, s. 1123.

politikası haline getirdi. Bir yandan Nizâmiye Medreseleriyle ilmi sahada halkının zihinlerini İsmâîlîlik fitnesinden temizlemek için mücadele verirken öte yandan Alamut ve Rûdbâr bölgesindeki komutanlarından Emîr Yoruntaş'a Hasan Sabbâh ve adamlarını yok etmesi için emir verdi.⁴⁹⁸ Emîr Yoruntaş Bâtînîler ile mücadeleye girişti. Alamut kalesinin çevresine ordugâh kurup taarruzlar yaptı. Hasan Sabbâh'ın davetini kabul edip ona taraftar olanları şiddetle takip etti ve çevredeki kaleleri baskı altında tuttu. Sonra her taraftan çevrelediği Alamut Kalesini kuşattı. İçerdekiler zor durum da kaldılar ve içerde erzakın bitmesi sonucunda açlığa mahkûm duruma düştüler. Tam pes etmek üzere iken Emîr Yoruntaş'ın beklenmedik bir şekilde ölmesi (1091), kalenin alınması için harcanan bütün askerî hazırlıkları ve emekleri boşa çıkarmıştır.⁴⁹⁹ Emîr Yoruntaş'ın ölümünden sonra kuşatma kaldırılmış ve Hasan Sabbah hâkimiyetini genişletmek için yeni bölgeler aramaya başlamıştır. Bu iş için en önemli bölgeler İslamiyet'i sonradan ve biraz da olsa zorla kabul eden manevî yönden zayıf bölgelerdi. Bahsedilen özelliklere sahip bölgelerden biri de İran-Afganistan sınırındaki Kûhistân idi.⁵⁰⁰

Hasan Sabbâh, bu olaydan sonra en yetenekli dâilerinden Hüseyin Kainî'yi halkı Bâtînîliğe davet için Kûhistân'a gönderdi (1091).⁵⁰¹ Bâtînîlerin Sünnîliğe karşı zararlı faaliyetleri ve Müslüman topluluklarına zarar vermesi üzerine, Sultan Melikşâh, 1092 yılı başlarında, bu sefer Emîr Arslantaş'ı Hasan Sabbah ve yandaşlarını ortadan kaldırmak için görevlendirdi.⁵⁰² Emîr Arslantaş, Alamut kalesinde, Hasan Sabbâh'ı kuşattı. Hücumlar neticesinde kalenin düşmesi an meselesi iken, Hasan Sabbâh Kazvîn propagandacısı Dihdâr Ebû Ali Erdistanî'den yardım istedi. Dihdâr, Talekân ahalisinden silahlı ve savaş silahlarıyla donatılmış, 300 kişiyi, Hasan Sabbâh'ın yardıma gönderdi. Yeni gelenlerle takviye edilen Hasan Sabbâh'ın kuvvetleri Eylül 1092 ortasında geceleyin Arslantaş kuvvetlerine baskın yaptılar ve Arslantaş kuvvetlerini bozguna uğrattılar.⁵⁰³ Sultan Melikşâh kumandanlarından Emîr Kızıl-Sarıg'ı da Kûhistân

⁴⁹⁸ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 219; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 126; Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, s. 348; Lewis, "İsmâîlîler", *İA*, s. 1123; Erol Güngör, *Tarihte Türklük*, s. 89.

⁴⁹⁹ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 212; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 126; Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, s. 348.

⁵⁰⁰ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 220.

⁵⁰¹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 220; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 126; Lewis, *Haşîşiler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, s. 39.

⁵⁰² Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 127; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 221; Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, s. 348.

⁵⁰³ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 221; Lewis, *Haşîşiler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, s. 40.

bölgesindeki Bâtınîleri yok etmek için görevlendirmişti. Kızıl-Sarıg Bâtınîlere tâbi kale ve hisarları ele geçirip, Hasan Sabbah taraftarlarının attığı her adımı takip etmeye başladı. Bâtınîleri yok etme hareketine hız verdiği bir sırada gelen Melikşâh'ın ölüm haberi üzerine bu hareketi durdurmuştur. Bu iki kumandan harekâtı bırakarak dönmeye mecbur kaldılar. Böylece Bâtınîleri yok etmek için iki koldan başlatılan bu hareket de bir sonuca ulaşamamıştır.⁵⁰⁴ Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra başlayan hanedan üyeleri arasındaki taht kavgaları Selçuklu devletini bir hayli meşgul etmiştir. Bu yüzden Bâtınîlerle ciddi şekilde mücadele etmeğe vakit olmadığından Hasan Sabbâh Alamut'a yerleşti ve kurduğu İsmailiye devleti İlhanlı hükümdarı Hülagû Han zamanına (XIII. yüzyıl ortaları) kadar yaşamıştır.

B. SULTAN MELİKŞÂH İLE NİZÂMÜ'L-MÜLK ARASINDAKİ GERGİNLİK

Alparslan'ın 1064 yılında Selçuklu Sultan'ı olmasıyla Selçuklu devletinde görev almaya başlayan Nizâmü'l-mülk⁵⁰⁵ vezirlik makamına kadar yükselmeyi başarmıştır. Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşâh döneminde de (1072–1092) vezirliğe devam etmiş ve böylece Selçuklu devletine yaklaşık otuz yıl aralıksız vezirlik yaparak hizmet etmiştir. Selçuklu devletinde en uzun süre vezirlik yapan devlet adamı o olmuştur. Hiç kimse onun gücü ve nüfuzuna erişememiştir. Ancak onun uzayan vezirlik süresinden rahatsız olanlar, onu Sultan'ın gözünden düşürmek isteyen düşmanları vardı. Nizâmü'l-mülk on iki oğlunun her birine bir memuriyet ve vilayet vermişti.⁵⁰⁶

Bu durum devlet içerisinde huzursuzluk yarattı. Vezirin oğulları ve adamlarının hiç kimseden çekinmeden yürüttükleri siyaset ve kendi başlarına buyruk davranışları Melikşâh'ı sınırlandırmeye başlamıştı. Ancak “Baba” diye hitap ettiği Nizâmü'l-mülk'ü görevden almaktan da korkuyordu. Çünkü askerler Veziri çok seviyorlar ve vezirin

⁵⁰⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 554; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁰⁵ Asıl adı, Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbâs et-Tûsî'dir. 1064 yılında kendisine Abbasî Halifesi Kâim bi emrillah tarafından Nizâmü'l-mülk ve Kıvâmü'd-devle ve'd-Dîn lakabının verilmesi ile asıl adı unutulmuş, artık hep bu lakap ile anılır olmuştur. Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında H.21 Zilkade 408 /M.10 Nisan 1018 Perşembe günü doğmuştur. İyi bir eğitimin ardından bir süre Gazneli Devleti'nin hizmetinde bulunmuş, daha sonra ise Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü dönemlerinde ikinci adam olarak hizmet yapmıştır. Alparslan döneminde, Belh valisi onu vilayet işlerini yürütmek üzere görevlendirmiştir. Alparslan'ın sultan olması ile vezirliğe yükselmiştir. Alparslan'ın ölümünden sonra Melikşâh'a vezirlik yapmıştır. Bkz. İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 70; Abdülkerim Özeydin, “Nizâmülmülk”, *DİA*, c. XXXIII, 2007, s. 194-196; İbrahim Kafesoğlu, “Nizâmülmülk”, *İA*, c. IX, 1964, s. 329-333; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *TAD*, c. V, S.8, 1967, s. 75-186.

⁵⁰⁶ Râvendî, *a.g.e.*, s. 129; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara, 1990, s. 8.

kölelerinin sayısı yirmi bine ulaşıyordu.⁵⁰⁷ Melikşâh'ın, Nizâmü'l-mülk'e duyduğu kızgınlığın arka planında Vezire düşmanlık besleyenlerin onu kötülerini yer almaktadır. Bütün bu olaylar, Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-mülk'ün arasının açılmasına sebep oldu. Nizâmü'l-mülk ile Melikşâh'ın arasının açılmasına yol açan gelişmeler sadece bunlarla sınırlı değildi bu olaylar şöyle sıralanabilir:

Sultan Melikşâh 1080'de avlanmak için Huzistan'a gitti. Bağdad Şahnesi Gevherâyîn ve Emîr Humartegin de Sultan ile birlikteydiler. Bu iki şahıs, Nizâmü'l-mülk'ün yakın adamı olan Basra mültezimi Yahudi asıllı İbn-i Allan'ın öldürülmesi için Melikşâh'ı etkilemeye çalışıyorlardı. Melikşâh yapılan tahriklere dayanamayarak sonunda onu öldürttü. Nizâmü'l-mülk bunun üzerine üç gün hiç dışarı çıkmayarak Sultan Melikşâh'a gücendiğini belli etti. Ancak daha sonra verilen bir ziyafet esnasında Sultan onu bu davranışından ötürü kınadı. Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk özür dileyerek affını istedi.⁵⁰⁸

Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-mülk'ün arasının açılmasına sebep olan bir diğer olay ise, Kemalü'd-devle Ebû'r-Rıza'nın oğlu Ebû'l-Mehâsin, Melikşâh'ın nezdinde büyük bir yakınlığa mahzar olmuştu. Bu zat Sultan'a, Nizâmü'l-mülk ve adamlarının halkın malını yediklerini ve devlet içersin de birçok önemli makamı ele geçirdikleri yönünde şikâyette bulundu. Nizâmü'l-mülk bunu duyunca büyük bir ziyafet düzenledi. Ziyafet sırasında Sultan Melikşâh'a, "Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım işte şu kölelere, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerinin önündedir, istersen al, bana bir hırka ve zaviye yeter"⁵⁰⁹ dedi. Bunun üzerine Sultan Melikşâh Ebû'l-Mehâsin'in

⁵⁰⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 46; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 177; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁰⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, s. 51; L.A. Mansurnoor, "Selçukluların Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşâh İktidarının Doğuşu", çev. F. Çakır, *Türkler*, c. IV, Ankara, 2002, Yeni Türkiye Yay., s. 731-744; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 231-232; Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 61-62; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 178-179; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 126-127.

⁵⁰⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 256-257; İbnü'l-Esîr, X, 123; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 179; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 127; Sevim, *a.g.m.*, s. 65-66. Nizâmü'l-mülk'ün, kişiliği, sahip oldukları, nasıl bir çizgide yaşadığını birazda olsa geriye bıraktığı vasiyetnamesinden tahlil edebiliriz. Bkz. 'Ali Saferi Ak-

gözlerine mil çekilmesini emretti ve onu Sâve kalesine hapsedtirdi. Sonuç olarak Nizâmü'l-mülk düşmanlarına karşı gücünü korumuş oldu.

Sultan'ın maskarası Ca'ferek, Nizâmü'l-mülk'ün taklidini yaparak Melikşâh'ı eğlendirirdi. Nizâmü'l-mülk'ün oğlu, Cemâlü'l-mülk bunu duydu ve İsfahân'a gitti. Kendisini karşılayan kardeşleri Müeyyedü'l-mülk ve Fahrü'l-mülk'e bu maskaranın yaptıklarına karşı çıkmadıkları için kızdı. Sultan Melikşâh'ın huzuruna dahi haddini aşarak Ca'ferek'i yaptıklarından dolayı azarladı. Daha sonra Ca'ferek'i yakalatıp dilinin ensesinden çıkartılıp kesilmesi suretiyle öldürttü.⁵¹⁰ Bu olaydan başka Cemâlü'l-mülk, Emîr Humartegin'in veziri İbn Behmenyar'a vezirliğin verileceğini duyunca İbn Behmenyar'ı da yakalatıp, gözlerine mil çektirdi.⁵¹¹ Sultan Melikşâh başta bu olaylara sessiz kaldı. Bir süre sonra, Sultan Melikşâh, Cemâlü'l-mülk ile birlikte Nişâbur'a gitti. Sultan, Cemâlü'l-mülk'ü öldürmeyi kafasına koymuştu. Sultan, Horâsân Amîdi Ebû Ali'ye, Cemâlü'l-mülk'ü öldürmesini emretti. Ebû Ali, Cemâlü'l-mülk'ün hizmetçisine şerbet kabına zehir koydurmak suretiyle Cemâlü'l-mülk'ü öldürttü.⁵¹² Melikşâh kendisinden daha önde ilerleyen Nizâmü'l-mülk'e yetişip ölüm haberini verdi ve taziyede bulundu. “Ben de senin oğlunun halefiyim, sen sabredip sevap bekleyenlerin en iyisisin”⁵¹³ diyerek başsağlığı diledi.

Aralarının bozulmasına yol açan baka bir olay ise Terken Hatun'un Nizâmü'l-mülk'ü, Sultan nezdinde kötülemesidir. Sultan Melikşâh'ın hanımı Terken Hatun'un Tâcü'l-mülk isimli veziri Nizâmü'l-mülk'ü vezirlikten indirme konusunda her yolu deniyordu. Terken Hatun'da bu konuda kendisini destekleyip onu Nizâmü'l-mülk'ün yerine vezir yapmak istiyordu. Terken Hatun Sultan Melikşâh'ın vezirliği Tâcü'l-mülk'e versin diye Nizâmü'l-mülk'ü Sultan'ın nezdinde kötülüyor ve iyi yapmadığı işleri anlatıyordu. Bu durum uzun zaman sonra Sultan'ın, Nizâmü'l-mülk'e karşı

Kala, “Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnamesi”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.1, Bahar, 2014, s. 203-214.

⁵¹⁰ Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, s. 53; İbnü'l-Esir, X, 118; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 74; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 128; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 180

⁵¹¹ Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, s. 53; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁵¹² el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 75; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 180-181; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 128; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, s. 53.

⁵¹³ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 75; İbnü'l-Esir, X, 119; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 128; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, s. 53.

olumlu fikirlerinin değişmesine sebep olmuştur.⁵¹⁴ Terken Hatun'un Nizâmü'l-mülk'e karşı olan düşmanlığının önemli bir sebebi de veliahtlık seçimi konusundaydı. Terken Hatun kendi oğlu Mahmud'u veliaht seçtirmek istiyor, Nizâmü'l-mülk ise bu görev için Melikşâh'ın Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk'u destekliyordu.⁵¹⁵ Terken Hatunun başından beri yürüttüğü bu suçlamalar Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-mülk'ün arasının açılmasına sebep oldu. Nizâmü'l-mülk ile Sultan Melikşâh arasındaki gerginliği en üst seviyeye çıkaran ve sonu karşılıklı restleşmeyle biten olay, Nizâmü'l-mülk'ün torunu Osman bin Cemâlû'l-mülk'ün, dedesinin nüfuzuna güvenerek hareket etmesidir. Nizâmü'l-mülk tarafından Merv reisliğine tayin edilen Osman, Melikşâh'ın Merv'e Şahne olarak tayin ettiği Kodan'ı tutuklattı. Daha sonra serbest bırakılan Kodan, Melikşâh'ın yanına kadar gitti ve durumu arz etti. Artık sabrı tükenen Melikşâh, Tâcü'l-mülk, Mecdü'l-mülk gibi devlet adamlarıyla Nizâmü'l-mülk'e bir mektup gönderip ona şöyle hitap etti: “Sen benim mülk ve saltanatımı istila ile memleketlerimi çocuklarına, damatlarına ve memlûklerine taksim ettin. Sen saltanatta benim ortağım mısın? Eğer benim hükmümde isen haddini bilmelisin. İster misin ki önünden hokkanın ve başından sarığının alınmasını emredeyim.” Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk, Sultan Melikşâh'a eskiden verdiği cevaplardan daha farklı olarak onlara; “Sultan'a deyiniz ki, eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiyse bil. Başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Ne zaman hokkayı kaldırırrsa Taç da kalkar ve ne zaman hokkayı elimden alırsan Taç'tan eser kalmaz”⁵¹⁶ dedi.

Nizâmü'l-mülk'ün yanından ayrılan heyet kendi aralarında vezirin söylediği sözleri gizleyerek vezirin itaat ettiğini ve suçsuz olduğunu söyleme kararı aldılar. Hepsine evlerine dağılınca aralarından Yelberd doğruca Sultan'ın yanına gelerek vezirin söylediği her şeyi Sultan'a anlattı. Ertesi sabah, Sultan'ın huzuruna çıkan öteki heyet üyeleri kararlaştırdıkları şekilde, Nizâm'ül-mülk'ün özür dilediğini ve itaat üzerine olduğunu söylediler. Fakat Sultan Melikşâh, işin aslını bildiğini açıkladı, bunun üzerine heyet üyeleri geçmişteki hizmetlerini göz önünde tutarak veziri affetmesini istediler.⁵¹⁷

⁵¹⁴ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 62; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 45-46; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 181-182; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 133; Râvendî, *a.g.e.*, s. 130.

⁵¹⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 133-134; Râvendî, *a.g.e.*, s. 131.

⁵¹⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 47-48; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 63; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 134; İbnü'l-Esîr, X, 177; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 130; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 184.

⁵¹⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 184; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 130.

Sultan bu olaylardan sonra vezirini görevden almadı vezire bir cevapta vermedi ama eskisi gibi de değer vermemeye başladı.

1. Nizâmü'l-mülk'ün Öldürülmesi

Bu yaşanan olaydan sonra Sultan Melikşâh, İsfahân'dan Bağdad'a doğru yola çıktı (Ekim 1092). Beraberinde Terken Hatun, Tâcü'l-mülk ve Nizâmü'l-mülk de vardı.⁵¹⁸ Nihavend yakınlarındaki Sehne (Suhne) mevkiinde konaklayıp iftar açtılar. 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) Cuma akşamı, Bâtınîlerden Ebû Tahir Errani adında sûfi kılığında bir şahıs elin de bir dilekçe ile otağına doğru gitmekte olan Nizâmü'l-mülk'e yaklaştı ve dilekçeyi takdim etti. Vezir dilekçeyi okurken onu göğsünden hançerledi. Vezir aldığı darbenin etkisiyle kısa bir süre sonra öldü.⁵¹⁹ Cenazesi İsfahân'a götürüldü, orada inşa edilen Türbe-i Nizâm'a gömüldü.⁵²⁰

Nizâmü'l-mülk'ün Bâtınîler tarafından suikasta mı uğradığı yoksa Sultan Melikşâh tarafından mı öldürtüldüğü açıklığa kavuşmamıştır. Görünürde cinayeti işleyen Hasan Sabbâh'ın fedailerinden birisidir. Fakat kimin teşviki ile işlendiği belirsizliğini korumaktadır.⁵²¹ Sonuç olarak, Nizâmü'l-mülk'ün öldürülmesi İslam dünyasında büyük bir üzüntüyle karşılandı. Aynı zamanda devlet ve ordu içinde de büyük bir karışıklığa sebep oldu. Bu karışıklığı Melikşâh bizzat müdahale edip ordu

⁵¹⁸ Sevim, *a.g.m.*, s. 74; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 184; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 131; Nizâmü'l-mülk'ün Bağdad'a bu esnada geçirdiği hastalığı yüzünden Melikşâh'dan daha sonra hareket etmiş olduğu da kaydedilir. Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 188.

⁵¹⁹ Azimî, *a.g.e.*, s. 32; Ali Sevim, *a.g.m.*, s. 74,78-79; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 554-555; el-Hüseynî, *a.g.e.* s. 45; İbnü'l-Esîr, X, 177; Sevim, "İbnü'l-Kalanisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 16; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 185; Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", *İA*, s. 333; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, s. 195; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 131; Karl Rippe, "Über den Sturz Nizam-ul-Mulks", *Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 423-435.

⁵²⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 188; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 131; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, s. 195; Hosein Mirjafari, "İsfahân'da Bulunan Melikşâh, Nizamü'l-Mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat", *XII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, 1999, s. 620-626.

⁵²¹ Bazı kaynaklarda Nizâmü'l-mülk'ün ölümü, Sultan Melikşâh'ın rızası, Ebû'l-Ganâîm'in çabaları ve Terken Hatun'un emri ile gerçekleştirildiğini iddia eder. Bkz. Ali Sevim, *a.g.m.*, s. 79; İbnü'l-Esîr, X, 177; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 71; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 64. Bir rivayette de şöyle bir konuşma aktarılır: Nizâmü'l-mülk bir Bâtîni tarafından bıçaklandıktan sonra yaralı veziri Sultan çadırında ziyaret etti. Sultan, yanına geldi ve ona üzüldüğünü izhar etti. Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk, Sultan'a şöyle dedi: Ey Sultanü'l-âlem, pederinin ve senin devletinde ihtiyarladım. Biraz beklesen ne olurdu şimdiden sonra ne kadar ömrüm kalmıştır? Yahut vezirlikten azletse idin de, bana böyle yapılmasını emretmemiş olaydın? Bunun üzerine Sultan Kuran çıkararak yemin etti! Bu işi ne emrettim ve ne de bundan haberim var dedi. Sonra, bu işi nasıl reva görebilirim ki sen, devletimin bereketi ve bana babam yerindesin", dedi. Bkz. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 72.

içinde dolaşarak yatıştırabildi. Sultan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk'ün yakın adamları tarafından veziri öldürülmekle suçlandı.⁵²²

Vezirin ölümü İslam dünyasını derinden sarstı onun adına dönemin şairleri mersiye yazdı. Özellikle Halife Muktedî onun ölümüne herkesten çok üzölmüştü. Çünkü Nizâmü'l-mülk, Melikşâh'ın Halife ile arasındaki dengeyi sağlar, Sultan'ın yanında onu saygıyla anardı.⁵²³ Nizâmü'l-mülk öldükten sonra devlet içerisindeki görev dağılımında çeşitli değişiklikler meydana geldi. Yeni vezir Tâcü'l-mülk Ebû'l-Ganâim oldu. Nizâmü'l-mülk'ün devlet içindeki adamları kısa süre içerisinde görevlerinden alındı.

2. Sultan Melikşâh'ın Ölümü ve Şahsiyeti

Nizâmü'l-mülk'ün Sehne mevkiinde ölümünden sonra yola devam eden Sultan Melikşâh, 28 Ekim 1092 de Bağdad'a girdi.⁵²⁴ Daha önce meydana gelen veliahtlık sorunu Halife Muktedî ile Melikşâh'ın arasının açılmasına yol açmıştı. Halifenin Sultan'ın kızı olan eşi Mahmelek Hatun'a kötü davranması, bunun akabinde Melikşâh'ın torunu Ebû'l-Fazl Ca'fer'i veliaht yapmak istemesi ve Muktedî'nin buna yanaşmaması. Sultan Melikşâh ile Halife Muktedî arasındaki gerilimi arttırdı.

Bağdad'a giren Sultan Melikşâh'ı halifenin veziri Amîdü'd-devle b. Cehir karşıladı. Sultan hemen halifeye bir mektup göndererek derhal Bağdad'ı terk etmesini istedi. Bu durum karşısında çaresiz kalan halife, Sultan Melikşâh'dan on gün süre istedi. Ancak halifeye tanınan süre henüz dolmadan Bağdad yakınlarında avlanmakta olan Sultan Melikşâh 15 Şevval 485 (19 Kasım 1092) Cuma gecesi şüpheli bir şekilde hayata gözlerini yumdu.⁵²⁵ Gerek çağdaş, gerekse o devre yakın kaynakların bazılarında verilen bilgilere göre Sultan Melikşâh'ın zehirlenerek öldüğü ihtimali en kuvvetli sonuçtur.⁵²⁶

⁵²² Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 189.

⁵²³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 187.

⁵²⁴ Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 57; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 133.

⁵²⁵ Sevim, "İbnü'l-Kalanisi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 17; Azimî, *a.g.e.*, s. 32-33; el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 69; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 49; Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 74-75; İbnü'l-Esîr, X, 181; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 334; Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, s. 57; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 188; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 133.

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, Melikşâh'ın ölümüyle ilgili üç farklı rivayet nakleder: Birincisi, Sultan bayram namazından sonra çok sevdiği ava çıkmış, yediği av etinden sıtmaya yakalanıp sonrada ölmüş. İkincisi şiddetli bir sıtmaya yakalandı ve öldü. Üçüncüsü de hizmetçi Hurdik tarafından zehirlenmesidir. Bkz. Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 84. İbnü'l-Esîr ise olayı şöyle aktarmıştır. "Hastalığının sebebi şu idi: Sultan av eti yiyip hummaya yakalandı ve kan aldırdı. Fakat yeteri kadar kan alınamadı ve hastalığı ağırlaştı. Hastalığı ateşli humma idi. Bkz. İbnü'l-Esîr, X,

Kaynaklarda aktarılan Sultan'ın ateşinin artması sonu öldüğü rivayetleri de esasen zehirlendiğinin bir göstergesidir. Çünkü zehirlenme olaylarında genellikle vücut ateşinin arttığı bilinen bir gerçektir.⁵²⁷ Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna gönderdiği bir mektubunda babası Melikşâh'dan "Şehit Sultan" (Sultân-ı şehid) şeklinde zikretmiş olması da dikkate değerdir.⁵²⁸ Cihan Sultan'ı Melikşâh'ın cenazesi geçici olarak Bağdad'ın batısındaki Şûniz'e gömülmüş, daha sonra oğlu Mahmud zamanında İsfahân'a götürülerek kendisinin inşa ettirdiği Medrese-yi Celâlî'ye defnedildi.⁵²⁹ Sultan Melikşâh öldüğünde ardında Çin sınırından Şam'a ve Yemen'e kadar uzanan bir ülke bıraktı. Melikşâh büyük bir coğrafyaya egemendi ki kendisinden önce ve sonraki hiçbir Sultan'a böyle bir imparatorluk nasip olmamıştı. Onun ölümüyle Büyük Selçuklu Devletinin altın devri olarak isimlendirilen birinci dönemi sona ermiş oldu.

Sultan Melikşâh orta boylu, geniş omuzlu kuvvetli pazulu ve biraz şişmanca idi. Toparlak bir sakalın çevrelediği pembeye yakın beyaz çehresi çok güzeldi. Bir gözünde hafif şaşılık vardı. Fevkalade çevgân ve gûy oynardı. İyi ata biner ve her türlü silahı iyi kullanırdı.⁵³⁰ Maiyetinde her zaman muazzam bir ordu bulundurmuş, 38 yaşında vefatına kadar her biri birer ülke olan bölgeler zapt etmiş, Mısır ile Kuzey Afrika hariç, İslam dünyasının her tarafında adını duyurmuş, emir ve fermanlarını yürütmüştür.

181-184; Bazı kaynaklar ise, Sultan'ın karısı Terken Hatun tarafından zehirlendiğini bazıları ise hizmetçi Hurdik tarafından zehirlendiğini aktarır. Bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 178; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 334.

⁵²⁷ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *SÛTAD*, S. 24, Konya, 2008, s. 315-367.

⁵²⁸ Erdoğan Merçil-Mehmed Kanar, "Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu", *Selçuklular*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2011, s. 312.

⁵²⁹ İsmail Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular", *Makaleler*, c. I, Ankara, 2005, s. 376; H. Mirjafari, "İsfahân'da bulunan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat", s. 620-626.

⁵³⁰ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, s. 59; Yazıcızâde 'Alî, *Selçuk-Nâme*, vr. 27b; Râvendî, *a.g.e.*, s. 122; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 50.

SONUÇ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin 1072–1092 yılları arasını kapsayan dönem, Selçuklu İmparatorluğunun Azamet devrini oluşturmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti bu dönemde Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan bir dünya imparatorluğu haline gelmiştir. Bu dönemin yegâne hükümdarı Sultan Melikşâh'ın fetih politikası ve Türk cihan hâkimiyeti telakkisi çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Eski Türk fütuhatının temel felsefesi olan cihan hâkimiyeti telakkisini Sultan Melikşâh'ın gerçekleştirmeye çalıştığını Türk devletlerine ait kaynaklarda, Orhun kitabelerinde, Oğuz Han destanında görülen yansımaları ile birlikte elde ettiğimiz bütün bulguları tespit ettik. Bu zamana kadar Melikşâh'ın Türk cihan hâkimiyeti telakkisini ortaya koyan çeşitli kaynaklardan farklı olarak, cihan hâkimiyeti telakkisini kendi yazdığı şiirindeki ve Diyarbakır'ı fethettiğinde yaptırdığı, Selçuklu Burcu ile Melikşâh (Nur) Burcu'nun kitabelerindeki yansımalarına yer verdik. Bu şiirde ve kitabelerde Melikşâh'ın cihan hâkimiyeti telakkisi açık bir şekilde ifade edilmektedir. Sultan Melikşâh, henüz meliklik döneminden itibaren gösterdiği cesaret ve takip ettiği siyaset neticesinde sadece Selçuklu İmparatorluğu tarihine değil tüm cihana damgasını vurmuştur. Tahta çıktığı dönemde, amcası Kavurt ile arasında yaşana iktidar mücadelesinden imparatorluğun tek hâkimi olarak çıkmıştır. Saltanatının ilk döneminde iç meseleleri hallettikten sonra doğu sınırlarını çevreleyen devletleri de bu dönemde kendi tâbiyetine altına alarak doğu sınırını emniyet alıp daha rahat fetih hareketlerinde bulunma imkânına sahip olmuştur. Sultan Melikşâh bazen ordusunun başında bazen ise, fethedilecek yerlerin ve fethedilecek yerlere gönderilecek hanedan üyelerinin, Türkmen beylerinin, komutanların önceden belirlenmesi prensibine göre fetih hareketleri düzenlemiştir. Sultan Melikşâh, kendisine tâbi kıldığı devletler karşısında da kendi siyaseti doğrultusunda önlemler almıştır. Öncelikle kan bağı bulunan hanedan üyelerini bu komşu ve tâbi devletlerin tahtına getirmiştir.

Sultan Melikşâh, bir takım mahalli hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslam ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek, bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmiştir. Hâkimiyetini kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, ele geçirilen yerlerde Selçuklu idarî mekanizmasını kurmuş ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmiştir. İslam ülkelerinde ve yeni medeniyet dairesi içinde Türk

devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulayarak, İslam medeniyetine yeni bir hamle gücü kazandırma politikası ile hareket etmiştir. Ele geçirdiği yerlerde de Türk cihan hâkimiyeti telakkisine göre hareket etmiştir.

Mısır Fâtımîlerine ait Güney Suriye ve Filistin 4-5 yıl gibi kısa bir süre içinde Atsız'ın girişimleri sonucunda fethedilmiştir. Atsız fethettiği bu ülkelerde de Büyük Selçuklu Devletine bağlı kuvvetli bir Türkmen Beyliği oluşturmuştur. Abbasî halifeliği için bir tehlike oluşturan Ahsâ ve Bahreyn Karmatî isyanları, güçlü Türk kuvvetleri tarafından bastırılmış ve bu suretle söz konusu bölgelerdeki Karmatî tehlikesi de ortadan kalkmış oldu. Diyâr-ı Bekr'in fethi ve Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlanmasının ardından, Türkmen kitlelerini akın akın gelip, bölgeye yerleşmeleridir. Bu arada Anadolu'ya da birçok sefer ve akın düzenlemişlerdir.

Selçukluların Anadolu seferlerini gerçekleştirmesinde, yine Türk devletlerinde öteden beri var olan, Türk cihan hâkimiyeti telakkisi etkili olmuştur. Tüm dünyaya hâkim olma düşüncesi ile yapılan seferlere, diğer taraftan da İslamiyet'te var olan Gaza ve Cihad anlayışı eklendiğinde bu seferlerin mahiyeti, tarihin derinliklerinden gün yüzüne çıkmaktadır. Anadolu'ya yapılan seferler, Süleymânşâh, kimi zaman Türkmen beyleri, kimi zaman komutan veya emîrler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu seferler de geçilen yollardan, varılan bölgelere ve hatta savaşın gidişatına kadar aktardığımız hadiseler ayrı ayrı başlıklar halinde gözler önüne serildi. Tuğrul Bey, döneminde başlayan Kafkasya bölgesi devletlerini hâkimiyet altına alma politikası, Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında belli şartlar çerçevesinde sınırlı kalmışken, Sultan Melikşâh bu devletlerin hâkimiyetlerine son vermiş ve bu devletleri Selçuklu İmparatorluğu hâkimiyeti altına almıştır. Saltanatının son yıllarında, özellikle büyük şehirlerde faaliyet gösteren Bâtınîlere karşı siyasî ve askerî mücadele yürütmüştür. Ayrıca Sultan Melikşâh ve Nizâmü'l-mülk'ün kişilikleri ve ölümleri de anlatılarak, dönem üzerinde aktarılması gereken tüm bilgiler verilmiştir.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I-II, Haz. Erdoğan Merçil, Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1996.

Aksarayî (Kerîmüddin Mahmud Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

Anonim, Selçuknâme, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013.

Brosset, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara, 2003.

Gregory, Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

el-Azîmî (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî), *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538/1038-39-1143-44)*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006.

el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, Terc. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara, 1999.

el-Hüseynî (Sadru'd-dîn Ebû'l-Hasan Ali ibn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara, 1999.

er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî), *Kitâb-ı Râhatü's- Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, I, TTK, Ankara, 1999.

Hâcib, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, I, Neşr. Reşit Rahmeti Arat, TDK, Ankara, 1947.

Hâcib, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, II, Terc. Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959.

Hamdullah, Müstevfi-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2015.

İbn Bibi, (El-Hüseyn B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) I*, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1996.

- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, İstanbul, 1991.
- İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975.
- Kamâl el-Din İbn el-'Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)*, Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklulr (H.447-521=1055-1127)*, (Terc. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, c. I, çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 2006.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi- S. Tuğba Yurteser, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Minhac Sirâc Cüzcânî, "Tabakat-I Nasırî On İkinci Tabaka: Selçuklular", çev. Akbar A. Aghdam, *Tarihi Okulu*, S.8, Eylül-Aralık, 2010.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-düvel*, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları, Yay., Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara, 2013.
- Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara, 1999.
- Priskos, *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Ayân'da Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara, 2011.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yınanç, TTK, Ankara, 2000.
- Vardan, Müverrih, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1937.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul, 2009.

Yazıcızade Ali, *Selçuk-name*, İndeksli Tıpkıbasım, Haz. Abdullah Bakır, TTK, Ankara, 2014.

TEDKİKLER

AGACANOV, Sergey G., *Selçuklular*, çev. Ekber n. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

AKA, İsmail, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular”, *Makaleler*, c. I, Berikan Kitapevi, Ankara, 2005, ss. 357-383.

AK-KALA, ‘Ali Saferi, “Selçuklu Veziri Nizâmü’l-mülk’ün Vasiyetnamesi”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.1, Bahar, 2014, ss. 203-214.

ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, *SAD*, c. III, 1971, ss. 435-591.

ALPTEKİN, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1985.

ALPTEKİN, Coşkun, “Aksungur”, *DİA*, c. II, 1989, s. 296.

ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.

ARTUK, İbrahim, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi: 104, Ankara, 1988.

ATEŞ, Ahmed, “Bâtınîye”, *İA*, c. II, 1979, ss. 339-342.

AVCU, Ali, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. X, S.3, 2010, ss. 199-246.

AYAN, Ergin, “Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. IV, S. 3, 2015, ss. 1-29.

AYÖNÜ, Yusuf, “Selçuklu-Bizans İlişkileri”, *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 598-617.

BARTHOLD, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990.

BARTHOLD, W., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.

BAYUR, Hikmet, “Harizmşah Alaü’-d-din Tekiş’in Adı Hakkında”, *Bellekten*, c. XIV, S. 56, 1950, ss. 589-594.

BEZER, Gülay Ögün, “Harput’ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *Belleten*, c. LXI, S.230, 1997, Nisan, ss. 1-26.

BEZER, Gülay Ögün, “Müslim b. Kureys”, *DİA*, c. XXXII, 2006, ss. 94-96.

BOSWORTH, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University, Press, 1968.

BOMBACI, Alessio, “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Fuad Köprülü Armağan*, İstanbul, 1953, ss. 65-75.

CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, Terc. Yaşar Yücel-Bahâü’ d-dîn Yediyıldız, TTK, Ankara, 1992.

ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXIII, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı I, İstanbul, 2009, ss. 35-64.

DEMİRKENT, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara, 1996.

DEMİRKENT, Işın, “Kılıçarslan I”, *DİA*, c. XXV, 2002, ss. 396-399.

DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, c. III, Wiesbaden, 1967.

DONUK, Abdulkadir, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *TDA*, S.17, 1982, ss. 103-152.

DONUK, Abdülkadir, “Oğuz Kağan Destanında Yanlış Yorumlanan Bir Terim: Üleştirmek mi, İliştirmek mi?”, *TED*, S.13, 1987, ss. 161-168

DONUK, Abdulkadir, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *TED*, S.10-11, 1979-1980, ss. 29-56.

DONUK, Abdülkadir, *Türk Hükümdarı*, TDAV, İstanbul, 1990.

ERSAN, Mehmet, “Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, c. II, TTK, Ankara, 2014.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı, (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Araştırma ve İnceleme Serisi:9, İstanbul, 1981.

GENÇ, Reşat, “Karahanlılar”, *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 445-459.

GIERLİCHS, Joachim, “A Victory Monument in The Name of Sultan Malik-Shâh in Diyarbakır: Medieval Figural Reliefs Used For Political Propaganda?”, *Islamic Art* (Editörler: E.Grube, E.Sims), 6, 2009, ss. 51-79.

GÖDE, Kemal, “Türklerde Devlet Anlayışı -Mete’den Atatürk’e- M.Ö.209-1938”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, 1985, S.2, ss. 155-178.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka-K.Y. Koparman, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976.

GÖKHAN, İlyas, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler”, *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1*, 2012, ss. 70-108.

GÖKHAN, İlyas, “Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatimî Mücadelesi” *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2*, 2013, ss. 92-108.

GÖKSU, Erkan, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.40, Yıl:13, 2009, ss.187-206.

GÖKSU, Erkan, “Tarih-i Güzide’ye Göre Rum (Anadolu) Selçukluları”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: VIII, S.27, 2008/II, ss. 23-32.

GÖKSU, Erkan, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 5/2 Spring, 2010, ss. 986-1011.

GÖKSU, Erkan, “Gulâm Siteminin Doğuşuna Dair Düşünceler” *2023 Dergisi*, S.155, Mart, 2014, ss. 76-80.

GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Üzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

GUMİLÖV, L.N., *Eski Türkler*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.

GÜMÜŞ, Nebi, “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 713-721.

HARTMANN, Angelika “Muktedî biemrillâh”, *DİA*, XXXI, 2006, ss. 142-143.

HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, c. XXIV, 2001, ss. 510-514.

HONİGMANN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD*, c. XIV, S.1, 1959, ss. 69-94

İNAN, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931, ss. 121-133.

İNAN, Abdülkadir, “Han-ı Yağma” Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara, 1988, ss. 645-648.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *TED*, S. 2, Ekim, 1971, ss. 1-16.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul, 1972.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, MEB, İstanbul, 1973.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Kavurd”, *İA*, c. VI, MEB, İstanbul, 1977, ss. 456-459.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?”, *TED*, S.10-11, 1979-1980, ss. 1-28.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, c. II, 1989, ss. 526-530.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşâh”, *İA*, c. VII, 1988, ss. 665-673.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Nizâmülmülk”, *İA*, c. IX, 1964, ss. 329-333.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Tekiş”, *İA*, XII-I, 1979, ss. 135-139.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul, 2014.

KAPANŞAHİN, Muhittin, “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies*, Volume 4, Issue 4, Kasım, 2012, ss. 191-218.

KAPLAN, Mehmet, *Oğuz Kağan Destanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979.

KAYMAK, Suat, *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

KAYMAZ, Nejat, “Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, ss. 259-268.

- KESKİN, Mustafa, “Gazi Süleymanşâh ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu”, *Türkler*, c. VI, Ankara, 2002, ss. 529-536.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Selçukluların Ani’yi Fethi”, *SAD*, c. II, TTK, Ankara, 1970, ss. 111-139.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 823-844.
- KOCA, Salim, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler Ve Melikşâh’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Türkiyat*, S. 1, 2007, ss. 9-33.
- KOCA, Salim, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *SÜTAD*, S.22, 2007, ss. 1-37.
- KOCA, Salim, “Sultan Melikşâh’ın Güneydoğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, *HÜTAE*, S.9, 2008, ss. 381-414.
- KOCA, Salim, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- KOCA, Salim, “Toy”, *DİA*, c. XLI, 2012, ss. 270-272.
- KOÇAK, Kürşat, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.4, Haziran, 2011, ss. 101-117.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 1980.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c. I, Ankara, 1944, ss. 1-9.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Artuk Oğulları”, *İA*, c. I, 1978, ss. 617-625.
- KÖYMEN, M. Altay, “Selçuklu Devrinin Özellikleri”, *Atsız Armağan*, İstanbul, 1976, ss. 355-369.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Süleymanşâh Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluşu”, *Belleten*, c. LVII, S. 218, 1993, ss. 71-79.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, 1993.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alparslan ve Zamanı*, TTK, Ankara, 2011.
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Devlet Ana Hukuku*, I, İstanbul, 1950.

- LAURENT, J. Run, “Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans” çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, c. LII, S.202, 1998, ss. 219-226.
- LEWİS, Bernard, *Haşîşiler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, çev. Ali Aktan, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.
- LEWİS, Bernard, “İsmâîliler”, *İA*, c. V/2, ss. 1120-1124.
- LOCKHART, L.- M. G. S. Hodgson, “Alamut”, *AÜTAED*, çev. Süleyman Tülücü, S.38, Erzurum, 2008, ss. 197-206.
- LOCKHART, Laurence, “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşiler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Süleyman Tülücü, S. 26, Erzurum, 2006, ss. 213-240.
- MANSURNOOR, L.A “Selçukluların Altın Çağında Siyasî Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşâh İktidarının Doğuşu”, çev. F. Çakır, *Türkler*, c. IV, Ankara, 2002, Yeni Türkiye Yay., ss. 731-744.
- MENGES, K. H., “Altaic Elements In The Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, c. XXI, S.I, 1951, ss. 85-118.
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti*, TTK, Ankara, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gulâm”, *DİA*, c. XIV, 1996, ss. 180-184.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara, 2007.
- MERÇİL, Erdoğan, “İbrahim b. Mesu’d-i Gaznevi”, *DİA*, c. XXI, 2000, ss. 321-322.
- MERÇİL, Erdoğan, “Emîr Savtegin”, *TED*, S.6, Ekim, 1975, ss. 63-74.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklularda Zengin Emîrler”, *TİD*, c. XXVIII, S.I, 2013, ss. 193-207.
- MERÇİL, Erdoğan-Mehmed Kanar, “Sultan Sencer’in Bizans İmparatoruna Mektubu”, *Belgeler*, c. XXVIII, S.32, 2007, ss. 7-10.
- METİN, Tülay, “Tarih-i Sistan’da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, *SÜTAD*, S.35, 2014, ss. 309-340.
- MEVDUDİ, Ebü’l-A’lâ, *Selçuklular Tarihi I*, çev. Ali Genceli, Hilal Yay., Ankara, 1971.

MİRJAFARİ, Hosein, “İsfahân’da Bulunan Melikşâh, Nizâmü’l-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat”, *XII. Türk Tarih kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, 1999, ss. 620-626.

NİYAZİ, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti(1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatarav Yayınları, İstanbul, 2002.

OCAK, Ahmet, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtınîlik” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar*, c. VII, S.20, ss. 163-178.

ÖGEL, Bahaddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.

ÖGEL, Bahaddin, *Türk Mitolojisi I*, TTK, Ankara, 1993.

ÖGEL, Bahaddin, *Türk Mitolojisi II*, TTK, Ankara, 1995.

ÖNGÜL, Ali, “Emîr Üner”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul, 1995, ss. 413-417.

ÖNGÜL, Ali, “Tekiş b. Alparslan”, *Tarih Dergisi*, c. XXXVI, 2000, ss. 321-333.

ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular-Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, Emek Matbaası, Manisa, 2007.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, I, TDK, Ankara, 1994.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1991.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Alamut”, *DİA*, c. II, 1989, ss. 336-337.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara, 1990

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, c. XVI, 1997, ss. 347-350.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kâim-biemrillâh”, *DİA*, XXIV, 2001, ss. 210-211.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kavurd Bey”, *DİA*, c. XXV, 2002, ss. 73-74.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşâh”, *DİA*, c. XXIX, 2004, ss. 54-57.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, *DİA*, c. XXXIII, 2007, ss. 194-196.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nevbet”, *DİA*, c. XXXIII, 2007, ss. 38-41.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, c. XXIV, 2001, ss.404-412.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, ”Tutuş”, *DİA*, c. XLI, 2012, ss. 446-449.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Abbasî Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *SÜTAD*, S. 24, Konya, 2008, ss. 315-367.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, c. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 249-264.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. XXVIII, 2003, ss. 177-180.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Selçuklular”, *DİA*, c. XXXVI, 2009, ss. 371-375.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Ülüş”, *DİA*, c. XLII, 2012, ss. 297-298.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Selçuklular I, (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, S.2, Sonbahar, 2014, ss. 39-67.
- PALABIYIK, Hanefi, “Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 509-521.
- PARLA, Canan, “Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah’ın Diyarbakır’da Yaptırdığı Zafer Anıtı İki Burca İkonografik Yaklaşım”, *Turkish Studies*, Volume 9/10, Fall, 2014, ss. 867-884.
- PRİTSAK, Omelyan, “Karahanlılar”, *İA*, c.VI, İstanbul, 1977, ss. 251-273.
- RASONYİ, László, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.
- RİPPE, Karl, “Über den Sturz Nizam-ul-Mulks”, *Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, ss. 423-435.
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- SALMAN, Hüseyin, “Toharistan”, *DİA*, c. XLI, 2012, ss. 214-215.
- SAVRAN, Ahmet, “Meyyâfârikîn”, *DİA*, c. XXIX, 2004, ss. 511-512.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara, 1988.

SEVİM, Ali, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989.

SEVİM, Ali, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşâh*, TTK, Ankara, 1990.

SEVİM Ali, Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara, 1995.

SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara, 2011.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 2002.

SEVİM, Ali, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, c. XXIV, S.94, Nisan, 1960, ss. 209-232.

SEVİM, Ali, "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, c. XXVI, S.101, Ocak, 1962, ss. 121-146.

SEVİM, Ali, "Bugyetü't-taleb fi târîh-i Haleb'e Göre Sultan Alp-Arslan", *Belleten*, c. XXX, S.118, Nisan, 1966, ss. 205-242.

SEVİM, Ali, "Azimî'nin El-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar", *Belleten*, c. XLVII, S. 187, Temmuz, 1983, ss. 843-868.

SEVİM, Ali, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Aydın Sayılı Özel Sayısı II, c. IX, S.26, 1996, ss. 789-792.

SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultan Melikşâh Dönemi", *Belgeler*, c. XX, S.24, 1999, ss. 1-75.

SEVİM, Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler*, c. XXVI, S.30, 2005, ss. 1-84.

SEVİM, Ali, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşâh", *Belleten*, c. LXIX, Ağustos, 2005, S.255, ss. 517-537.

SEVİM, Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500=1044/1045-1106/1107)", *Belgeler*, c. XXIX, S.33, 2008, ss. 1-42.

SEVİM, Ali, "Atsız b. Uvak", *DİA*, c. IV, 1991, ss. 92-93.

SEVİM, Ali, "Artuk b. Eksük", *DİA*, c. III, 1991, ss. 414-415.

- SEVİM, Ali, “Süleyman Şah I”, *DİA*, c. XXXVIII, 2010, ss. 103-105.
- SEVİNÇ, Bayram, “Yiğit ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi”, *Turkish Studies*, Volume 8/6, Spring, Ankara, 2013, ss. 619-639.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.
- SÜMER, Faruk, “Döğerler’e Dair”, *TM*, c. X, 1953, ss. 141-142.
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *TDA*, S.43, 1986, ss. 133-144.
- SÜMER, Faruk, “Kirmân Selçukluları”, *DİA*, c. XXXVI, 2009, ss. 377-379.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Alparslan’ın Hayatı ile ilgili Arapça Kaynaklar” *TM*, c. XVII, 1972, ss. 101-112.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.
- TANERİ, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *TAD*, c. V, S.8, 1967, ss. 75-186.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Mangışlak”, *DİA*, c. XXVII, 2003, ss. 569-570.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- THOMSEN, V., “Moğolistandaki Türkçe Kitabeler”, *TM*, c. III, 1935, ss. 81-118.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İÜEFY, İstanbul, 1981.
- TOGAN, A. Zeki Veleği, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1982.
- TOGAN, A. Zeki Veleği, “Alamut”, *İA*, c. I, 1978, ss. 289-290.
- TUFANTOZ, Abdürrahim, “Mervânîler”, *DİA*, c. XXIX, 2004, ss. 230-232.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2008.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- TURAN, Osman, “Süleyman-Şah I”, *İA*, c. XI, 1979, ss. 201-219.

YAZILITAŞ, Nihat, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *TAD*, S.18, 2015, ss. 189-210.

YINANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara, 2013.

YINANÇ, M. Halil, “Anadolu’nun Fethi”, *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 194-202.

YINANÇ, Mükrimin Halil, “Diyarbakır” *İA*, c. III, 1988, ss. 605-625.

YÜCEL, Mualla Uydu, “Kıpçaklar”, *DİA*, c. XXV, 2002, ss. 420-421.

ZETTERSTEEN, K.V, “Mervaniler”, *İA*, c. VII, 1988, ss. 780-781.

İNTERNET KAYNAKLARI.

<http://www.bridgemanimages.com/> (26-11-2015).

https://www.davidmus.dk/files/0/f/940/Fredagsmoskeen_-Isfahan-_kuplen_-Iran.-HMH.jpg (27-11-2015).

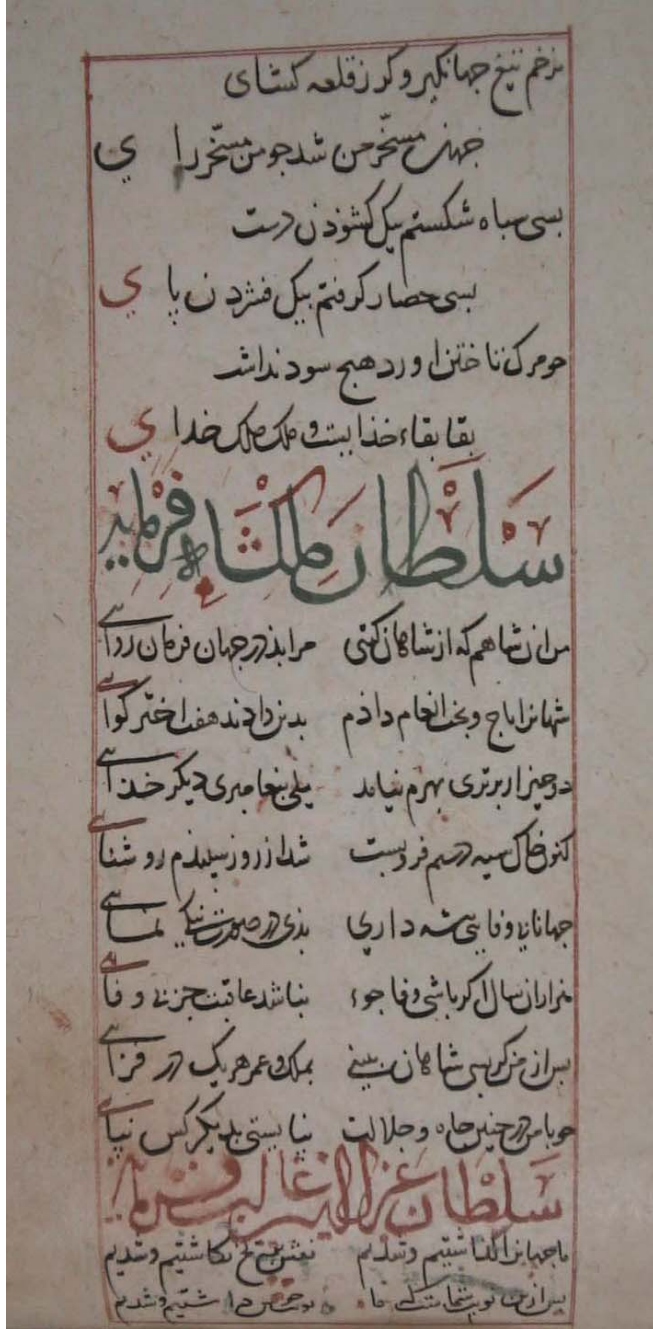
<https://www.davidmus.dk/samlingerne/islamisk/dynastier/seljukkerne/moenter/c110?show=faq> (27-11-2015).

EKLER

Ek. I, Nizâmü'l-mülk'ün Katli.⁵³¹

⁵³¹ Nizâmü'l-Mülk suikastını gösteren minyatür. <http://www.bridgemanimages.com/> (26-11-2015). Resim Numarası: PFH2561421

Ek. II, Sultan Melikşâh'a Ait Bir Şiir⁵³²

Tercümesi:

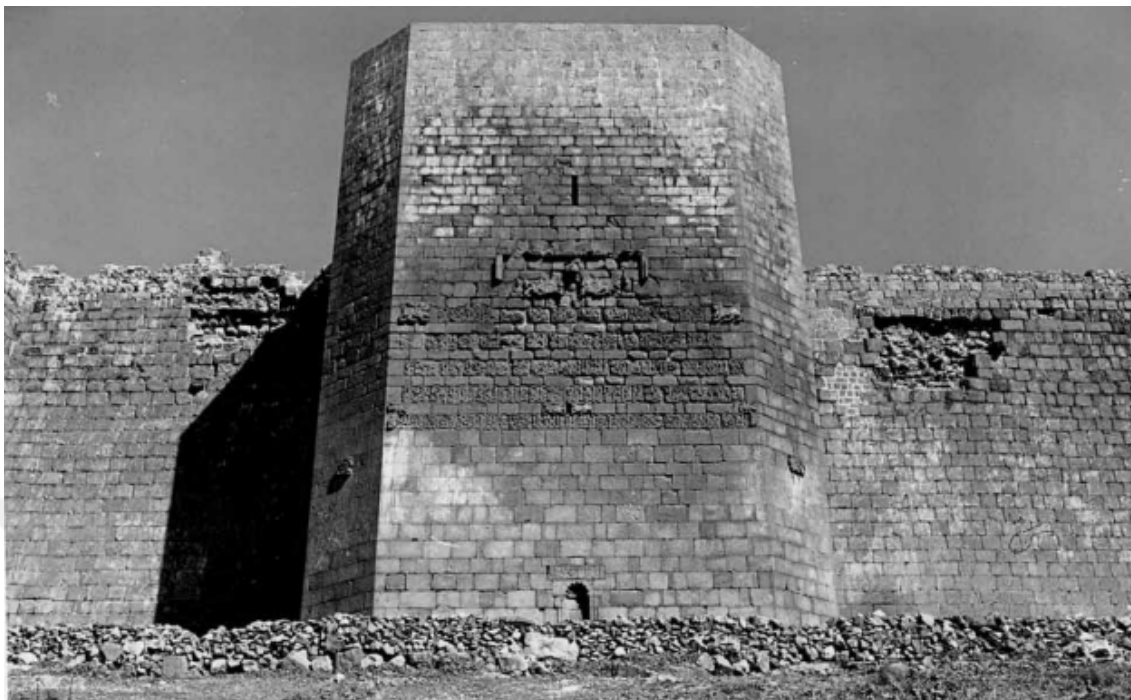
Cihan hükümdarları içinde ben öyle bir şâhım ki,
Sadece bana nasip oldu dünyaya hükmetmek.
Şâhlara taç ve taht ihsan ettim;
Buna şahit oldu yedi yıldız.
Elde edemediğim iki şey varsa eğer,
Biri peygamberlik diğeri ise ilâhlık.
Bağladı kara toprak elimi şimdi,
Kayboldu iyi günlerimin aydınlığı ve ışığı.
Ey dünya! Vefâsızlığı âdet edinmişsin,
Kötülüğü iyilik şeklinde gösterirsin.
Binlerce yıl vefâ arasan da eğer,
Sonunda vefâsızlıktan başka bir şey bulamazsın.
Benden sonra pek çok şâhlar görse de,
Her birinin mülkünü ve ömrünü artırsan da,
Benim gibi böyle bir makam ve yücelikte,
Başka birini bulamayacaksın.

⁵³² Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 45, 63.

Ek. III, Melikşâh/Nur Burcu⁵³³

⁵³³ Joachim Gierlich, "A Victory Monument in The Name of Sultan Malik-Shâh in Dıyrbakır: Medieval Figural Reliefs Used For Political Propaganda?", *Islamic Art* (Editörler: E.Grube, E.Sims), 6, 2009, s. 51-79.

Ek. IV, Melikşâh/Nur Burcu⁵³⁴

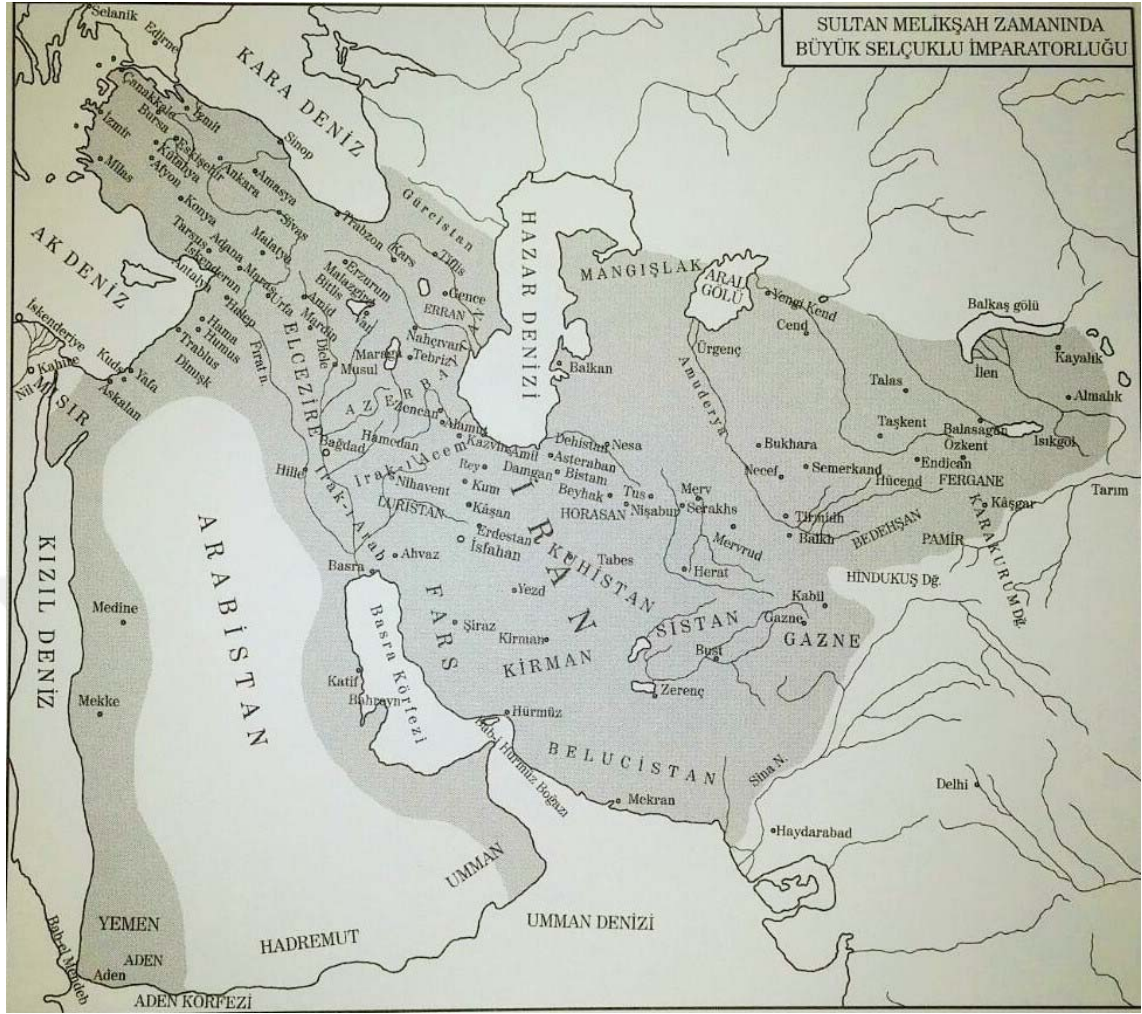
⁵³⁴ Joachim Gierlichs, *a.g.m.*, s. 65.

Ek. V, Büyük Selçuklu Burcu⁵³⁵

---

⁵³⁵ Joachim Gierlichs, *a.g.m.*, s. 64.

Ek. VI, Sultan Melikşâh Zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1072-1092).⁵³⁶

⁵³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklun İmparatorluğu*, s. 239

Ek. VII, İsfahân Cuma Cami.⁵³⁷

⁵³⁷ En önemli bölümleri, 1072-1092 yılları arasında Sultan Melikşâh zamanında inşa edilmiştir. https://www.davidmus.dk/files/0/f/940/Fredagsmoskeen_-Isfahan- kuplen_-Iran.-HMH.jpg (27-11-2015)

Ek. VIII, Celâleddin-Devle Melikşâh ibn Alparslan, (465-485 H / 1072-1092 AD)

Basıldığı yer: Madinetü's-selam, 486 H(1093 AD), Altın dinar, Ağırlık 4.45gr, 25.5mm.

Ön yüz: *la ilahe illallah vahdehu la şerikeleh el-İmam el-muktedi bi-emrillah emirü'l-Mu'minin*

Bismillah darebe haz el- dinar bi-medineti's-selam sene sitte ve semanin ve erbi'a mi'e

Dış kenar: *lillahil emrü min kablü ve mim ba'd ve yavmeiziy yefrahul Mu'mininun bi-nasrillah*

Arka Yüz: *lillah Muhammed'en Resulullah salla'llahu aleyh Celalü'd-devle Melikşâh*

Dış kenar: *huvellezi ersele rasulehu bi'l huda va dinil hakkı li yuzhirahu aled dinî kullihi velev Kerihe müşrikun⁵³⁸*

⁵³⁸ Sultan Melikşâh adına basılmış altın dinar.

<https://www.davidmus.dk/samlingerne/islamisk/dynastier/seljukkerne/moenter/c110?show=faq> (27-11-2015).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı: Arslan Durdu

Doğum Yeri: Zonguldak

Doğum Yılı: 1985

Medeni Hali: Bekâr

Eğitim Durumu:

Lise: Çaycuma Lisesi

Lisans: 2008-2012 SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yabancı Dil ve Düzeyi:

İngilizce (Orta)